

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

КАЛИТВЯНСЬКА Вікторія Леонідівна

УДК 94(47+57)''19:930.1(47+57) (043)

НАУКОВО-ІСТОРИЧНА СПАДЩИНА В. ДАНИЛОВА

Спеціальність 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні
історичні дисципліни

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів, текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____Калитвянська В. Л.

Науковий керівник:
доктор історичних наук, професор
Морозов Анатолій Георгійович

Черкаси – 2019

АНОТАЦІЯ

Калитвянська В. Л. Науково-історична спадщина В. Данилова. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) зі спеціальності 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни». – Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2019.

У дисертації комплексно вивчено життя та діяльності В. Данилова – однієї з ключових постатей в історичній науці ХХ – початку ХХІ ст. Проаналізовано стан дослідження теми, сформовано репрезентативну джерельну базу, опрацьовано методикау та концептуальну стратегію дослідження.

Простежено основні віхи наукової діяльності В. Данилова. Вивчено основні біографічні етапи життя В. Данилова крізь призму суспільно-політичних процесів тогочасного суспільства. З'ясовано, що значну частину його наукового доробку становили історіографічні студії. Його науковий спадок представляють археографічна, публікаторська, історіографічна діяльність. Розроблено та обґрунтовано авторську хронологію інтелектуальної біографії В. Данилова.

Вивчення інтелектуальної біографії В. Данилова забезпечило можливість розширення уявлення вченого про становлення наукового світогляду вченого, виокремити особливості наукового стилю мислення вченого. Вивчення біографії В. Данилова, дослідження його наукових концепцій дозволило виокремити місце вченого у професійному науковому співтоваристві.

Досліджено, що в центрі його історичних досліджень перебували дискусійні питання життя селянства. З'ясовано, що особливо

вирізняються його праці, присвячені проблемам доколгоспного села, його суспільного устрою, проблеми колективізації, землекористування тощо.

Автором показано, що аграрна тематика стала для досліджень В. Данилова визначальною від початку його навчання в аспірантурі. На підставі аналізу залученого для дослідження різнопланового джерельного матеріалу обґрунтовано сутність концепцій В. Данилова, представлено його дослідження щодо основних етапів розвитку аграрної історії. Автор показав зв'язки дослідника з зарубіжними вченими та акцентував увагу на вагомості цих досліджень для історії держави, для представлення розуміння сутності соціально-економічних та суспільно-політичних процесів в державі науковою спільнотою світу.

В. Данилову вдалося звернутися до різних проблемних питань історичних процесів у непростій суспільно-політичній ситуації в державі. У праці доведено, що незважаючи на це, вчений залишався об'єктивним під час досліджень та своїх висновках щодо тих чи інших проблемних тем.

Реконструйовано діяльність В. Данилова як вченого-аграрника, охарактеризовано творчий доробок В. Данилова. Доведено важливість результатів наукових проектів, в яких В. Данилов брав участь. Досліджено наукову співпрацю вченого з закордонними інституціями. Проаналізовано та порівняно радянську та пострадянську діяльність вченого, показано особливості методологічних підходів науковця до селянознавчих студій у ці історичні періоди.

Доведено, що тлумачення В. Данилова, як ученого, концепцій і поглядів із аграрної історії сьогодні набирає актуальності та стає загальноприйнятими. З'ясовано, що науковий образ В. Данилова є більш багатограним. Він охоплює ті питання, які тривалий час не представлялися, або були ледь позначеними.

Внесок В. Данилова до аграрної історії, історіографії визначено як фундаментальний.

Ключові слова: В. Данилов, аграрна історія, селянство, колективізація, «даниловський стиль», міжнародні проекти.

SUMMARY

Kalytyyanska V. L. V. Danilov's scientific-historical heritage. – The manuscript.

Dissertation for the degree of Candidate of Historical Sciences in the specialty 07.00.06 – Historiography, Source study and Special Historical Disciplines. – Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy. – Cherkasy, 2019.

The life and activities of V. Danilov – one of the key figures in the historical science of the XX – the beginning of the XXI century are comprehensively studied in the dissertation. The state of research of the topic is analyzed, a representative source base is formed, the methodology and conceptual strategy of the research are worked out.

The main milestones of V. Danilov's scientific activity are traced. The basic biographical stages of V. Danilov's life were studied through the prism of social and political processes of that-time society. It has been found that historiographic studies accounted for much of his research work. His scientific heritage is represented by archeographic, publishing, historiographic activity. The author's chronology of intellectual biography of V. Danilov is developed and substantiated.

Research the intellectual biography of V. Danilov provided an opportunity to expand the conception of formation the scientific worldview of the scientist, to distinguish the peculiarities of the scientific style of thinking of the scientist. Research the biography of V. Danilov, exploration of his scientific concepts made it possible to distinguish the place of a scientist in the professional scientific community.

It has been investigated that the debating issues of peasant life were at the center of his historical research. It has been found out that his works on the issues

of the pre-kolkhoz village, its social structure, problem of collectivization, land use, etc. are particularly distinguished.

It was showed by the author that agrarian topics became decisive for V. Danilov's researches from the beginning of his postgraduate studies. On the basis of the analysis of diverse source material involved in the exploration the essence of V. Danilov's concepts is justified, his research on the main stages of the development of agrarian history are presented. The author showed the researcher's connections with foreign scientists and emphasized the importance of these researches for the history of the state, for presenting the understanding of the essence of socio-economic and socio-political processes in the country by the scientific community of the world.

V. Danilov succeeded to refer to various problematic issues of historical processes in a difficult socio-political situation in the country. In the work it is proved that in spite of this, the scientist remained objective during the research and his conclusions on certain problem topics.

V. Danilov's activity as scientist-agrarianist was reconstructed, V. Danilov's creative achievement was characterized. The importance of the results of scientific projects in which V. Danilov participated is proved. The scientific cooperation of the scientist with foreign institutions is investigated. The soviet and post-soviet activities of the scientist are analyzed and compared, and the peculiarities of the scientist's methodological approaches to peasant studies in these historical periods are shown.

It is proved that the interpretation of V. Danilov as a scientist, his concepts and views on agrarian history is gaining relevance today and is becoming generally accepted. It has been found that V. Danilov's scientific image is more multifaceted. It covers issues that have not been presented for a long time or have been barely identified.

V. Danilov's contribution to agrarian history, historiography is defined as fundamental.

Key words: V. Danilov, scientist-agrarian, agrarian history, peasantry, collectivization, Danilov's style, international projects.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Калитвянська В. Участь В. Данилова у міжнародних наукових проектах з аграрної історії (кінець ХХ ст. – початок ХХІ ст.). *Вісник Черкаського університету. Серія Історичні науки*. Черкаси : Видавництво ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2014. № 22 (315). С. 116–121
2. Калитвянська В. Громадська і суспільно-політична позиція В. Данилова (кінець ХХ ст. – початок ХХІ ст.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. Вип 2. Ч. 2. С. 105–109.
3. Калитвянська В. Віктор Данилов: життєвий шлях історика-аграрника. *Гуржіївські історичні читання*. Черкаси : Видавництво ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2015. Вип. 10. С. 85–87.
4. Калитвянська В. Віктор Петрович Данилов – видатний дослідник аграрної історії СРСР ХХ ст. *Вісник Черкаського університету. Серія Історичні науки*. Черкаси : Видавництво ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2015. Вип. 22 (355). С. 111–117.
5. Калитвянська В. Аналіз політичної ситуації в СРСР у 1930-их років крізь призму досліджень В. Данилова. *Spheres of culture*. Lublin 2016. Vol 13. С. 377–384.
6. Калитвянська В. Основні напрямки науково-дослідницької роботи В. Данилова за 1957 – 1968 рр. *Гілея*. 2016. Вип. 111 (8). С. 111 – 115.
7. Калитвянська В. Концепція селянської революції В. Данилова в контексті революційних потрясінь 1917–1921 рр. *Український селянин*. 2017. Вип. 17. С. 33–36.

8. Калитвянська В. Суспільно-політична діяльність В. Данилова в період «Перебудови». *Суспільні науки: сучасні тенденції та фактори розвитку : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Одеса, Україна, 23 – 24 січня 2015 р.). Одеса : ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства», 2015. С. 28–31.

9. Калитвянська В. Особливості міжнародних наукових проектів з аграрної історії за участю В. П. Данилова на прикладі документальної серії «Трагедія радянського села: Колективізація і розкуркулення. 1927 – 1939 рр.». *Історія, проблеми та необхідні умови становлення громадянського суспільства в Україні : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Львів, Україна, 30 – 31 січня 2015 р.). Львів : ГО «Львівська фундація суспільних наук», 2015. С. 46–49.

10. Калитвянська В. Вчений-історик В. Данилов – учасник Другої світової війни. Всеукраїнська науково-практична конференція. *Актуальні питання історії Другої світової війни. (м. Черкаси, Україна, 20 травня 2016 р.)*. Черкаси : Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2016.

11. Калитвянська В. Основні напрямки науково-дослідницької роботи В. Данилова за 1957 – 1968 рр. *Суспільні науки: сучасний стан та перспективи досліджень : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Львів, Україна, 01 – 02 липня 2016 р.). Львів : ГО «Львівська фундація суспільних наук», 2016. С. 55–59.

12. Калитвянська В. Коротка характеристика роботи групи з історії радянського селянства під керівництва Данилова В. за 1965 рік. *Суспільні науки: напрямки та тенденції розвитку в Україні та світі : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Одеса, Україна, 15 – 16 липня 2016 р.). Одеса : ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства», 2016. С. 10–14.

ЗМІСТ

ВСТУП	9
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1 Історіографія теми.....	14
1.2 Джерельна база та методологія дослідження.....	28
РОЗДІЛ 2. ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ ТА СТАНОВЛЕННЯ ІСТОРИЧНИХ ПОГЛЯДІВ В. ДАНИЛОВА	
2.1 Формування світогляду В. Данилова як історика-аграрника.....	42
2.2 Основні етапи професійної біографії В. Данилова.....	59
РОЗДІЛ 3. НАУКОВА СПАДЩИНА В. ДАНИЛОВА	
3.1 Концептуальні погляди В. Данилова щодо історії селянства.....	86
3.2 Роль В. Данилова в реалізації міжнародних наукових проектів з аграрної історії.....	137
ВИСНОВКИ	166
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	173
ДОДАТКИ	216

ВСТУП

Актуальність теми. Дослідження в царині сучасної української історіографії позначені зверненням до історіографічних студій. Виникає необхідність переосмислення наукового доробку попередніх поколінь. Аграрна проблематика завжди посідала чільне місце в історичній науці. Не втратила вона своєї актуальності й за новітніх умов. Сучасна аграрна історіографія вирізняється новітніми підходами та ідеями вивчення аграрної історії. Спостерігаємо розширення тематики досліджень, напрацювання нових методологічних основ наукового пізнання, виявлення і вивчення факторів, які впливають на формування аграрної історіографії, напрацювання критеріїв періодизації аграрної історіографії, співставлення сучасної аграрної історіографії та її імплементація до світової науки.

З-поміж творців аграрної історіографії значну увагу привертає постать Віктора Петровича Данилова (1925–2004) – видатного історика-аграрника, новатора, громадсько-політичного діяча. Його науково-історичні праці та ідеї значною мірою визначили напрями та динаміку розвитку сучасної аграрної історіографії в Україні. Такі дослідження, як наше, дозволяють вивчити важливі аспекти, наприклад, вплив епохи на оточення вченого та його творчість, еволюцію світогляду, визначення його особистого вкладу в розвиток науки, визнання його діяльності сучасниками та нащадками. Підтвердженням значущості для вітчизняної науки спадщини вченого є звернення фокусу уваги до його постаті в наш час. Однак сьогодні залишається низка важливих складників наукової спадщини В. Данилова, які потребують додаткового спеціального вивчення. Дослідження доробку В. Данилова забезпечить визначення місця вченого в аграрній історіографії та сприятиме поглибленому

осмисленню не лише наукових концепцій В. Данилова, а й доповненню нових фактів біографії вченого.

Отже, зважаючи на викладене вище, обрана нами для вивчення тема має науково-практичне та суспільно-політичне значення. Цим і зумовлено її актуальність.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано згідно з науковою тематикою кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Робота органічно пов'язана з темою наукового пошуку Науково-дослідного інституту селянства Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького «Історичні форми ментальності, соціально-економічної та громадсько-політичної самоорганізації українського селянства» (номер держреєстрації 0102U006796). Вона тісно пов'язана з держбюджетною темою «Українська революція (1917 – 1921 рр.): селянський фактор» (номер держреєстрації 0118U003864).

Об'єктом дослідження є творча спадщина В. Данилова в контексті розвитку радянсько-російської історіографії другої половини ХХ – початку ХХІ ст.

Предмет дослідження – науковий доробок В. Данилова.

Хронологічні межі дослідження мають дворівневий характер і визначені, з одного боку, роками життя та діяльності В. Данилова (4 березня 1925 р. – 16 квітня 2004 р.); з іншого – появою його перших та останніх праць (13 лютого 1956 р. (захист кандидатської дисертації В. Даниловим) – 2012 р. (вихід двотомника «История крестьянства России в ХХ веке. Избранные труды» – збірник праць В. Данилова)).

Територіальні межі дослідження. Опрацьовані автором матеріали стосуються тих держав, в яких жив і працював В. Данилов та в яких тривала його творча діяльність.

Мета роботи полягає у тому, щоб на підставі залучених до дисертації

джерел, здобутків попередників, враховуючи сучасні методологічні підходи, дослідити науково-історичну спадщину В. Данилова.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких наукових завдань:

- проаналізувати ступінь опрацювання теми в історіографії та виявити перспективи подальшого дослідження;
- охарактеризувати інформативні можливості основних видів джерел;
- випрацювати оптимальну методологічну модель для реконструкції творчої спадщини історика;
- вивчити особливості формування світогляду та становлення В. Данилова як історика-аграрника;
- дослідити концептуальні погляди В. Данилова з історії селянства;
- окреслити роль В. Данилова в реалізації міжнародних наукових проектів із аграрної історії.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що:

уперше:

- виявлено і введено до наукового обігу низку неопублікованих джерел, що посприяло більш предметній реконструкції історіографічної й науково-історичної спадщини В. Данилова;
- комплексно досліджено науково-історичну спадщину В. Данилова;
- проаналізовано становлення історичних поглядів В. Данилова крізь призму суспільно-політичної ситуації в державі;

поглиблено:

- розуміння того, що науково-історична діяльність В. Данилова була зосереджена на реалізації селянознавчих студій;
- В. Данилов першим із-поміж сучасників звернувся до комплексного новітнього вивчення історії селянства;
- знання про співпрацю В. Данилова з науковими установами та колегами;

уточнено:

- факти з біографії В. Данилова;
- відомості про уявлення та напрями дослідження вченого з аграрної історії.

Практичне значення отриманих результатів дисертації полягає в тому, що її фактологічний матеріал, положення та висновки суттєво розширюють і доповнюють сучасні знання з аграрної історіографії. Дані, наведені в дослідженні, можуть бути залучені до наукової розробки та викладання лекційних курсів, підготовки навчально-методичних посібників, спеціальних курсів із аграрної історії та історіографії. Концептуальні підходи до вивчення особистості В. Данилова та його наукової спадщини, висвітлені в дисертації, можуть становити інтерес для сучасних дослідників під час розробки наукових проблем із аграрної історії.

Апробація результатів дослідження. Основні положення, зміст дисертації обговорено на засіданнях кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Загальну концепцію дослідження відображено в доповідях і повідомленнях автора на Міжнародній науково-практичній конференції «Суспільні науки: сучасні тенденції та фактори розвитку» (Одеса, 2015 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Історія, проблеми та необхідні умови становлення громадянського суспільства в Україні» (Черкаси, 2015 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні питання історії Другої світової війни» (Черкаси, 2016 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Суспільні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень» (Львів, 2016 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Суспільні науки: напрями та тенденції розвитку в Україні та світі» (Одеса, 2016 р.).

Публікації. За матеріалами дослідження автором опубліковано 12 статей, 4 з яких – у вітчизняних фахових виданнях, 2 – в українських

фахових виданнях, індексованих у закордонних наукометричних базах, 1 – у науковому періодичному зарубіжному виданні.

Обсяг і структура дисертації відповідають поставленій меті та вирішенню основних завдань дослідження. Праця складається зі вступу, трьох розділів, шести підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (480 позицій), додатків (4). Загальний обсяг дисертації становить 220 сторінок, основного тексту – 172 сторінки.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Історіографія теми

Характеризуючи стан наукової розробки теми, зазначимо, що науково-історична спадщина В. Данилова комплексно майже не досліджувалася. Вивчалися лише окремі її аспекти. Перед тим, як перейти до аналізу історіографії з науково-історичної спадщини В. Данилова, на нашу думку, важливим є визначення критеріїв її періодизації та вироблення періодизації з досліджуваної нами теми.

Основними критеріями періодизації радянської історичної науки були такі: розширення проблематики досліджень та удосконалення принципів марксистко-ленінської методології, трансформація умов існування історичної науки; поява нових концепцій історичного процесу; вагомі зміни в структурі наукових історичних центрів. Тому, відповідно до зазначених критеріїв, виокремлювали такі періоди: 1) від Жовтневої революції 1917 р до 1931 р.; 2) 1931 р. – середина 1950-х рр.; 3) середина 1950-х рр. – кінець 1970-х рр.; 4) кінець 1970-х рр. – кінець 1991 р. [439, 47].

Сучасні українські дослідники впровадили нові методологічні концепції та підходи до періодизації сучасної української історіографії. З-поміж таких науковців варто виокремити Я. Грицака, О. Толочко, Н. Яковенко, Я. Калакуру, В. Коцур та А. Коцур та ін.

Я. Грицак в основу періодизації історіографії покладає критерій вагомих трансформацій модерної нації [28, 5].

Згідно з ним виокремлює такі періоди: 1) нова доба; 2) друга половина XIX – початок XX ст.; 3) 1914 р. – 1921 р.; 3) радянська доба; 4) 1939 р. – 1945 р.; 5) 1945 р. – 1985 р. [28, 6].

Н. Яковенко в історіографії історії України виокремлює такі періоди: 1) від античності до середньовіччя; 2) Ренесанс, Бароко, Просвітництво; 3) доба романтизму; 4) ера позитивізму [338, 36].

Сучасний український дослідник, Я. Калакура в основу періодизації історіографії покладає такі критерії: 1) найважливіші рубежі української та світової історії; 2) зародження принципово нових явищ у суспільному, науковому, культурному, ідейному і духовному житті, які змінили або істотно вплинули на характер і зміст історичних знань, історичної думки; 3) поява нових історичних праць, які стали важливою віхою у формуванні історичної думки; 4) заснування осередків і товариств, наукових інституцій історичної науки, історичних шкіл, формування течій і нових напрямів історичної думки, виникнення нових історичних часописів і видань тощо [338, 36]. Згідно з наведеними критеріями, Я. Калакура в історіографії історії України виокремлює такі періоди: 1) княжа доба, історія Київської Русі, Галицько-Волинської і Литовсько-Руської держав; 2) козацько-гетьманські часи; 3) друга половина XVIII – початок XIX ст.; 4) середина XIX ст.; 5) остання чверть XIX – початок XX ст.; 6) 1920-ті – початок 1930-х рр.; 7) середина 1930-х – друга половина 1980-х рр.; 8) сучасний період, який бере свій початок на рубежі 1980-х – 1990-х рр. [338, 40].

В. Коцур та А. Коцур вважають, що на критерії поділу історіографії впливають такі фактори: наявність кадрів, оволодіння ними методологією наукового пізнання, накопичення матеріалу і джерел, рівня теоретичного осмислення досліджуваних проблем, впливу ідеології та політичної кон'юнктури на результати наукових розвідок. Послуговуючись цими критеріями, дослідники виокремлюють такі періоди в історіографії історії України: 1) 1920-ті – перша половина 1950-х рр.; 2) друга половина 1950-х – 1980-ті рр.; 3) сучасний, що розпочинає свій відлік з 1991 р. [320, 124].

Беручи за основу вищенаведені методологічні орієнтири сучасної історіографії та хронологічні межі обраної теми, вважаємо за доцільне умовно в історіографії науково-історичної спадщини В. Данилова виокремити такі періоди: новітня українська, російська та зарубіжна історіографічні школи.

Сучасний період хронологічно починається з 1991 р. Попри всі суперечливі моменти, розпочалася нова епоха, яка істотно змінила пріоритети, методологію, підходи і методи досліджень, утвердила дух плюралізму в науковій творчості. Науковці ставили перед собою одне із головних завдань – об'єктивне висвітлення історичних процесів. Перед науковцями пострадянського періоду вивчення проблеми постало завдання об'єктивного та всебічного висвітлення науково-історичної спадщини В. Данилова.

Перші спроби характеристики наукової діяльності В. Данилова з-поміж сучасних українських учених належить Г. Капустян [341]. Праця вийшла відразу після смерті історика, була біографічною, описувала шлях історика в науковій сфері, його життєві та професійні принципи, характер тощо. Також, саме Г. Капустян стала одним із укладачів, спільно з Н. Кондрашиним, Н. Тарховою, В. Шаніним завершального збірника «Крестьянская революция в России» вже після смерті В. Данилова.

Зазначимо, що спеціального історичного дослідження, присвяченого постаті В. Данилова, в українській історичній новітній історіографії немає. Однак наукові концепції вченого присвячені селянству українські науковці оминати не змогли. Із-поміж прихильників концепції «селянської революції 1902–1922 рр.» варто виокремити С. Корновенка. У своїх численних публікаціях він одним із перших доводив вагомість позиції В. Данилова стосовно аграрних змін, що спричинили селянські бунти.

С. Корновенко, звертаючись до вивчення хронологічних меж селянської революції, розкриття особливостей історіографії теми, вивчення методологічних підходів, подаючи авторське бачення внутрішньої

періодизації селянської революції цілком аргументовано погоджується із тим, що перше її концептуальне осмислення належить В. Данилову [376; 1; 378; 375; 377; 373].

С. Корновенко спільно з Ю. Кононенком [373, 74] звертаються до вивчення концепції селянської революції В. Данилова, аналізують критерії хронологічних меж даниловської концепції. Науковці поділяють погляди В. Данилова на зміст «Великої селянської революції». Однак, на відміну від автора концепції, розширюють хронологічні межі, зокрема верхню до 1933 р. На думку дослідників, селянська революція в 1922 р. не завершилася, а трансформувалася в новий її етап і тривала до 1933 р. Одним із вагомих аргументів на захист своєї думки автори наводять твердження: «Насадження радгоспно-колгоспної системи, становлення колгоспно-радгоспної власності на землю, державна політика хлібозаготівель, фіскальна політика, Голодомор 1932–1933 рр. – інструменти придушення Великої селянської революції».

Під час дослідження суспільно-політичної активності селянства у роки НЕПу О. Абраумова та С. Корновенко [1] опираються на дослідження та висновки В. Данилова стосовно суперечностей запровадження нової економічної політики. Науковці поділяють погляди В. Данилова щодо впливу запровадження непу на наростання протестних настроїв селянства, а його висновки про «справжній неп» для селянства в 1924 – 1927 рр. вважають слухними.

І. Фареній у статті «Про правомірність концепції «Великої селянської революції» В. П. Данилова» [458, 69], досліджував бачення В. Даниловим сутності революційних подій початку ХХ ст. Шляхом аналізу першоджерел, І. Фареній робить висновок про «наявність підстав для визнання справедливості запропонованої вченим концепції «Великої селянської революції». І. Фареній вдало підмітив, що В. Данилов «селянську революцію» не протиставляв ні революції 1905–1907 рр., ні революції 1917 р. Хоча у статті автора знаходимо аргументацію поглядів В. Данилова стосовно того, що всі ці революції відбувалися на тлі селянської революції [457, 70].

У статті «Концепція «Селянської революції» у науковій спадщині Михайла Покровського» І. Фареній поряд постаттю В. Данилова та його погляду на політичну поведінку селянства на початку ХХ ст., виокремлює постать радянського історика 1920-х рр. М. Покровського. Останнього, на думку автора, можна вважати одним із попередників В. Данилова у сфері дослідження аграрної історії загалом та селянства зокрема.

І. Фареній у статті «Селянська революція як концепція аграрно-капіталістичних перетворень та «політтехнологічний секрет» Леніна», на нашу думку, справедливо зазначає, що В. Данилов є першопрохідцем у поясненні революційних подій початку ХХ ст. Концепцію В. Данилова І. Фареній називає «новим знанням» [459, 52]. Це, на його думку, вказує на самостійність політичної поведінки селянства в ідеологічній та організаційній площинах. Разом із тим, І. Фареній доводить, що підтримка та роздуми над концепцією В. Данилова відкривають широке поле для подальших досліджень. Зокрема здобуття нових знань про джерела перемоги в революційній боротьбі більшовицької партії.

В. Лазуренко в дослідженнях соціальної структури селянських господарств України періоду НЕПу та визначенні різних підходів дослідників до виокремлення об'єктивних параметрів селянських господарств доби НЕПу звертається до праць В. Данилова, як авторитетного вченого в цій сфері [388, 109].

До послідовників ідей та поціновувачів наукової спадщини В. Данилова також можна віднести В. Ковальову. Велику кількість своїх досліджень вона проводить у межах його концепції. Наприклад, у статті «Селянська революція в Наддніпрянській Україні 1902–1922 рр.: основні підходи до визначення поняття» авторка аналізує основні підходи до визначення понять «селянська революція» на рубежі 1920-х–1930-х рр. [344, 42]. Як і С. Корновенко Н. Ковальова подає авторське бачення тлумачення терміну «селянська революція». Н. Ковальова поставилася досить критично до наукової спадщини В. Данилова. Вона зазначила, що

його концепція потребує «доопрацювання термінології, внутрішньої періодизації, змістовного наповнення розвитку революції в 1902–1916 рр. тощо».

Також Н. Ковальова звертається до аналізу основних підходів початкової межі «аграрної (селянської) революції» в Україні згідно з концепцією В. Данилова та характеристики селянських виступів в 1902 р. у статті «Проблема обґрунтування початку «аграрної (селянської) революції» [345, 54].

Авторську монографію [346], присвячену подіям «аграрної революції» в Наддніпрянській Україні як соціально-економічному конфлікту селян з поміщиками та державою, Н. Ковальова написала в межах 1902 – 1922 рр. Це беззаперечно підтверджує її підтримку концепції селянської революції В. Данилова. Авторка також звертається до вивчення передумов «аграрної революції», опираючись на широке коло архівних джерел, аналізує протистояння селян та поміщиків в 1917–1920 рр., протистояння сільської громади й держави, а також висвітлює наслідки «аграрної революції» для селянства.

І. Еткіна досліджуючи специфіку правосвідомості селянства Чернігівської губернії за доби революції 1917 р., соціальні проблеми, деструктивну поведінку селянства справедливо відзначала вклад В. Данилова до розвитку аграрної науки. На її думку, конференції, що проходили під керівництвом В. Данилова стали сьогодні предметом обговорення на міжнародних семінарах та конференціях [301].

М. Бурдін досліджуючи державно-правові реформи, здійснені Центральною Радою УНР, доводячи, що уряд УНР не мав достатнього теоретично-правового розуміння розбудови української національної держави, не володів організаційними здібностями для мобілізації українського народу в його боротьбі за національну незалежність, впевнено доводить, що В. Данилова долучити до авторів концепції «селянського характеру» Української революції 1917–1921 рр. [24, 103].

М. Глібіщук В. Данилову та Т. Шаніну відводить вагому роль у вивченні концепції селянської революції. Погляди В. Данилова вважає прогресивними, а автора називає першопрохідцем у дослідженні нового «нового типу селянина» [26, 27].

Отже, незважаючи на значні фундаментальні праці, значну кількість наукових форумів, які проводяться, наприклад Інститутом історії України НАН України, Українським інститутом національної пам'яті, національними університетами, концептуальне переосмислення наукової спадщини В. Данилова не втрачає своєї актуальності.

Науковці новітньої російської історіографічної школи також не оминули теми дослідження наукової спадщини В. Данилова.

Через рік після смерті В. Данилова вийшла праця, яка належить групі російських авторів – М. Вилцану, В. Ємець, І. Слепньову. Це стаття в журналі «Вопросы истории». Автори приводять не лише огляд творчої спадщини В. Данилова, а й акцентують увагу на тому, що в основі його концепції історичного процесу завжди стояла людина. «Історія з людської точки зору – ось що однаково важливо і необхідно, як стосовно народних мас, так і щодо окремої людини. Бачення історії держави з позиції аграрника, який вивчав інтереси, потреби й поведінку селянства – основної маси населення держави до середини минулого століття – виділяє В. Данилова з-поміж дослідників», зазначали дослідники [25].

Одним із молодших колег, продовжувачів наукової школи В. Данилова був С. Єсіков. Він належав до числа тамбовських істориків, які працювали спільно з В. Даниловим над проектом «Крестьянская революция в России» і в 1994 р. випустили збірник документів із історії «антоновщини». Більшість документів була опублікованою вперше. У своїй дисертації С. Єсіков [297] продовжив розвивати наукові погляди В. Данилова і впевнено доводив, спираючись на статистичні дані, що одним з головних селянських чинників повстань у Тамбовській губернії в 1919–1921 рр., названого «антоновщиною», було аграрне перенаселення. У 2007

р. збірник був перевиданий і доповнений новими важливими матеріалами і документами. В інших своїх працях С. Єсіков [297 – 300] продовжував розвивати наукові концепції В. Данилова.

Робота В. Кондрашина «Виктор Петрович Данилов – выдающийся исследователь аграрной истории России XX века» [365], що вийшла в 2012 р. і була представлена на міжнародній науково-практичній конференції в Калінінграді, продовжила тему. Автор також наводить у своєму дослідженні основні ідеї даниловської концепції аграрної історії ХХ ст., а саме: суспільну значимість селянської громади потенціал кооперації й соціалізму; здійснену без необхідної матеріально-технічної бази й селянської підтримки насильницьку колективізацію, що призвела до тяжких наслідків для селянства та держави, причини краху соціалізму в СРСР.

Також у 2012 р. побачила світ стаття В. Кондрашина присвячена характеристиці збірника праць В. Данилова «История крестьянства России в XX веке: избранные труды». В. Кондрашин зазначив, що рецензована книга є першою частиною запланованих до видання вибраних праць В. Данилова. У ній представлені як опубліковані, так і неопубліковані роботи історика, з-поміж яких найбільшу історіографічну значимість мають розділи з розсипаного типографського набору колективної праці «История коллективизации сельского хозяйства СРСР». Автор наголошує: «Це чудова пам'ятка і символ одного з кращих досягнень радянської історіографії, її невдалої спроби вирватися з ідеологічних і адміністративних пут існуючої системи» [370, 67].

На сторінках часопису «Отечественные архивы» В. Кондрашин проаналізував публікаційну діяльність В. Данилова, відзначив внесок видатного історика-аграрника у видання документів федеральних і регіональних архівів, зокрема ЦА ФСБ Росії в межах декількох міжнародних наукових проектів.

О. Канонерова використала науковий доробок В. Данилова у своїй дисертації «Международные научные проекты по аграрной истории России (конец XX – начало XXI вв.)» [340]. Вона спеціально відзначила, що саме суб'єктивний фактор – непересічна особистість В. Данилова, став визначальним у реалізації низки представницьких міжнародних проектів. На її думку, завдяки своєму величезному науковому авторитету з-поміж зарубіжних дослідників В. Данилов зміг досягти таких значних наукових результатів.

В. Кабанов [321] до своїх досліджень залучив наукові напрацювання В. Данилова. Особливо високо він оцінював те, що В. Данилов робив виважені аналітичні висновки спираючись виключно на перевірені статистичні дані.

Колега та однодумець В. Данилова професор Івницький у праці «Трудный путь в науку: автобиографические заметки» [307] згадує спільну роботу з істориком, зазначає про неоціненний вклад Віктора Петровича в розвиток аграрної історії Росії.

В. Калініченко [339, 187] використовував дані з досліджень В. Данилова, зокрема концепцію селянської революції 1902–1922 рр. В. Калініченко аналізує хронологічні межі концепції: селянська революція розпочалася з селянського повстання 1902 р. на Полтавщині та Харківщині і завершилася в 1922 р. прийняттям Земельного Кодексу. Науковець висвітлив погляди В. Данилова стосовно селянської революції як безперервного процесу, викликаного індустріально-ринковою модернізацією економіки. Вона спостерігалася болісною трансформацією традиційного селянського господарювання, розселюванням, різким погіршенням соціально-економічних умов життя переважної більшості селян. Тому селянська революція, на думку В. Калініченка, мала яскраву антимодернізаційну, антикапіталістичну спрямованість. Громаду, за В. Даниловим, В. Калініченко показує як організатора масових селянських виступів. Селянська революція, за В. Даниловим, змусила більшовиків

ввести НЕП, визнати селянські вимоги і права, що і було зафіксовано в Земельному Кодексі 1922 р. Так зване «соціалістичне земельне законодавство» 1919 р. було скасовано. Відбулося зрівняння села, громада відродилася. Селянська революція перемогла, але, як пише В. Данилов, ця перемога згодом обернулася поразкою. В. Данилов мав на увазі насильницьку колективізацію селянських господарств наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр.

О. Нікулін [410] усебічно аналізує інтелектуальну спадщину видатного історика-аграрника. У центрі дослідження знаходиться проблема альтернатив історичного розвитку останніх 150 років, пов'язаних із реформуванням села. Він розкриває закономірність, якою керувався В. Данилов на різних етапах суспільно-економічного розвитку села ХІХ–ХХ ст., що дозволило йому виділити низку ключових аграрних реформ, що здійснювалися з циклічними інтервалами в 20–30 років. О. Нікулін справедливо відзначив раціональність висновку В. Данилова про те, що під час їхнього проведення виникала можливість для реалізації різних сценаріїв не лише аграрного, а й загальнонаціонального розвитку Росії. О. Нікулін [411] також окреслює поле наукових досліджень В. Данилова: селянська реформа 1860-х рр., аграрні реформи М. Бунге першої половини 1880-х рр., реформи М. Хрущова 1950-х рр., аграрна реформа Горбачова-Єльцина тощо. Однак О. Нікулін все ж відзначає, що найбільшу увагу в своїх наукових працях В. Данилов приділяв реформам першої половини ХХ ст. – від Столипіна до Сталіна. О. Нікулін пояснює погляди В. Данилова на сталінські аграрні трансформації: сталінські перетворення мали руйнівний вплив на соціально-економічний та суспільно-політичний розвиток держави.

На особливу увагу заслуговує монографія «Аграрная история XX века: историография и источники» під редакцією Н. Кабитової, П. Кабитова та В. Кондрашина [3, 13]. У цьому ґрунтовному дослідженні представлені не лише біографії провідних істориків-аграрників ХХ ст., але й проаналізовано

їхні наукові праці. Велику увагу в монографії приділено аналізу реалізації міжнародних проектів, у виконанні яких брали участь російські й зарубіжні історики. Підкреслюється роль дискусій 1960-х рр. у становленні нової генерації істориків 1970–1990-х рр., що взяла активну участь у розробці сучасних напрямів і проблем аграрної історії. Постаті В. Данилова відведений спеціальний розділ, в якому автори зробили спробу не лише висвітлити основні віхи творчої біографії В. Данилова, але й показати найбільш значущі його досягнення в галузі вивчення історії, насамперед, історії радянського селянства й сільського господарства.

Т. Кузнєцова та Л. Нікіфоров зробили спробу провести аналіз основних праць вченого, охарактеризували його особистість. У праці автори зробили висновок: «В. Данилов – видатний дослідник російського селянства ХХ ст., прихильник теоретико-методологічних підходів в аналізі історичних фактів, що прагне вписати їх в загальноісторичний контекст, виявити витоки і наслідки історичних подій». Автори спеціально наголосили, що В. Данилов розкрив причини селянських революцій, довів визначальну роль селянства в Жовтневій революції 1917 р., показав справжні умови переходу до передчасної і насильницької колективізації, був опонентом і критиком сучасної йому аграрної політики, яка призводила, на думку В. Данилова, до деградації й спустошення сіл. Одна з головних заслуг дослідника, на їхню думку, його прихильність до роботи з архівами як найважливішими джерелами селянської історії, тобто нівелювання дослідницькою роботою заради організації, підготовки та публікації архівних матеріалів, насамперед тих, що були відкриті на початку 1990-х рр.

І. Слепньов відводив В. Данилову особливе місце. Виокремлював його як одного з небагатьох фундаментальних дослідників. Однак зауважив, що деякі напрацювання вченого мали прогалини і потребували доопрацювання. Вважав доречним зауваження В. Данилова стосовно розробки й вагомості певних історичних термінів для розуміння як історичного минулого, так і аграрного реформування історичного теперішнього [435].

О. Островський у праці «Российская деревня на историческом перепутье. Конец XIX – начало XX в.» [416], аналізуючи стан сільського господарства, аграрний ринок, проблеми сільського господарства, соціально-економічне становище селянства, а також боротьбу навколо аграрної проблеми, постать В. Данилова ставить поряд із визначними дослідниками-аграрниками. Вчений зазначав, що В. Данилов був тим дослідником, чия думка була вагомим для історичного розвитку держави [416, 52].

М. Єсікова зверталася до аналізу проблем аграрної історії В. Данилова стосовно організації міжнародних проектів із вивчення проблем селянського руху під час Громадянської війни в Тамбовській губернії. Вона визначає мету цих проектів: отримання нових знань із аграрної історії Росії XX ст. М. Єсікова високо оцінює апелювання В. Данилова до архівних джерел, а розробку нової методології досліджуваної теми вважає новаторством В. Данилова, враховуючи історичний період, в якому творив вчений. Також М. Єсікова підкреслює, що завдяки міжнародним проектам, до яких долучився В. Данилов, російська наука вийшла на новий рівень історичного розвитку [300, 31].

Н. Єлуфімова [296] у своїй дисертації, присвяченій осмисленню селянства як соціокультурного феномену в Росії пореформеного періоду, не оминає постать В. Данилова. Вона опирається на його дослідження, обираючи методологічні концепції для свого дослідження [296, 52].

О. Журавель [302; 303] присвятив декілька статей пам'яті В. Данилова. Він зазначає, що В. Данилов був науковцем із великої літери, який став «свіжим ковтком» для тогочасної російської науки. О. Журавель також переповідає особисті розмови з В. Даниловим. Наприклад, розповідь В. Данилова про його особливості вступу до аспірантури тощо. Самого вченого О. Журавель позиціонує як принципового, обізнаного, талановитого дослідника.

Наукове дослідження І. Гончарової «Крестьянство Центрально-Черноземной области в условиях подготовки и проведения

коллективизации в 1928–1932 гг.» [27, 52] висвітлює деякі аспекти міжнародних проектів В. Данилова. Дослідниця відводить В. Данилову вагому роль у переосмисленні висновків періоду сталінізму стовно ролі та значення селянства в історичному розвитку держави.

М. Федьдман, досліджуючи особливості та наслідки запровадження нової економічної політиці, зазначав, що В. Данилов реалізацією свого проекту, а в підсумку публікацією документів «Как ломали нэп», не лише виокремив ключові аспекти запровадження непу, але й надав можливість науковцям здійснювати власні підсумки вирішення аграрних проблем того часу та моделювати різні напрями вирішення цих проблем [461].

Після смерті В. Данилова в 2012 р. вийшов двотомник «История крестьянства России в XX веке. Избранные труды». Упорядники книги – М. Вилцан, Л. Данилова та Є. Данилова. Книга представляє собою збірник праць вченого як опублікованих раніше, так і неопублікованих до цього, які вдалося зібрати авторам. Книга починається передмовою «Від редколегії», в якій окреслено основні віхи життя та наукової діяльності вченого та складається із двох частин і 10 тематичних розділів. У першому томі описуються важливі епохи в дослідженні селянства В. Даниловим, ставлення державних діячів до науковців у радянський час. Також подаються важливі матеріали обговорень, які відбувалися в Інституті історії АН УРСР, наводяться позиції й доведення вчених, також розкривається методологічні підходи досліджень В. Даниловим, розкривається стан російського села напередодні колективізації тощо. У другому томі проаналізовані праці радянських дослідників з історії соціально-економічного становища в доколгоспному селі періоду 1917 – 1925 рр. та 1950 – 1980 рр., подається детальний аналіз становища селянської економіки напередодні колективізації та результати її розвитку після переходу до НЕПу тощо.

Опублікування двохтомника в 2012 р. є свідченням актуальності наукової спадщини В. Данилова для послідовників його концепцій та для історичної спільноти загалом.

Отже, представники сучасної російської історіографії порушили коло питань щодо переосмислення наукової спадщини В. Данилова. Однак, деякі моменти залишилися поза увагою, також є такі, що потребують додаткового висвітлення.

У зарубіжній історіографії спеціального дослідження, присвяченого постаті В. Данилова, немає. Однак аграрна історія Росії посіла окреме місце в дослідженнях іноземних учених. Зацікавленість аграрною історією Росії в зарубіжній історіографії почала зростати в 1980-х роках. Цьому сприяла співпраця В. Данилова та Т. Шаніна в дослідженні селянства. У 1990-х роках ця зацікавленість посилилася. Американський дослідник Я. Коцоніс стосовно цього зазначав: «Наше уявлення про селян складається з того, що написала про них спільнота, а уявлення і висновки останніх пронизують практично всю інформацію, що знаходиться в нашому розпорядженні. Більше того, ці джерела визначають історичні питання, які ми ставимо» [471, 170].

Звернення уваги до постаті В. Данилова знаходимо в японського вченого Х. Окуда [413]. Він підкреслив, що саме В. Данилов був його наставником і порадиником. Х. Окуда, характеризуючи погляди науковця, виокремив сюжети, що відображають полеміку В. Данилова та С. Єсікова. Більшість тем їхніх обговорень були присвячені «бухарінській альтернативі» та кооперації.

Д. Муд, досліджуючи селянство в Росії від XVII ст., основну увагу приділяв періоду 1700–1861 рр. – «вищої точки» кріпацтва. Учений аналізує проблеми селянських господарств, форми й методи експлуатації селянства, особливості розвитку сільської громади тощо. Д. Муд у своїх висновках опирається на наукову спадщину авторитетних учених, зокрема й В. Данилова [473].

Беззаперечним підтвердженням світового визнання наукової діяльності В. Данилова можна вважати збірник статей російських і японських учених «XX век и сельская Россия». Збірник був виданий в Японії силами Центру міжнародної співпраці для дослідження японської економіки при економічному факультеті Токійського університету та присвячений пам'яті

В. Данилова. До збірника документів увійшли матеріали двох конференцій, на яких були представлені доповіді російських і японських вчених 1–3 листопада 2002 р. і 14–17 листопада 2003 р.

Отже, аналіз історіографії доводить, що досі немає жодної узагальнювальної студії щодо всього спектру проблем історіографічної та джерелознавчої діяльності вченого. Цим і зумовлено вибір обраної для вивчення теми.

1.2 Джерельна база та методологія дослідження

Історіографічний характер нашого дослідження обумовив джерельну базу роботи. Відбір матеріалів визначався, насамперед тим, що в роботі акцент робиться на відтворенні науково-історичної спадщини В. Данилова. Тому основна увага зосереджувалася на джерелах, які допомогли розширити уявлення про розвиток світоглядної позиції вченого, становлення його суспільно-політичних поглядів і, особливо, формування його наукової концепції. Зважаючи на такі акценти дослідження, основними матеріалами, на яких воно ґрунтується, стали наукові та публіцистичні роботи В. Данилова, документи з місця роботи, спогади друзів та колег, відомості про громадську та наукову діяльність.

Основний масив історичної джерельної бази становлять неопубліковані джерела, опрацьовані в Архіві РАН, Науковому архіві Інституту російської історії РАН (НАІРІ), Російському державному архіві економіки. Загалом автором було опрацьовано 3 архіви, 4 фонди, 60 справ. Під час наукового пошуку автором було опрацьовано фонд Архіву РАН «Управлінська документація Інституту історії СРСР», Наукового архіву Інституту російської історії РАН (НАІРІ) «Сектор історії соціалістичного перетворення сільського господарства», «Група історія радянського селянства» та Російського державного архіву економіки «Звіти працівників про роботу над науковим проектом «Советская деревня 20-30-х годов глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД».

В основі класифікації лежить комбінований підхід до історичного джерела. Залучені до дисертації архівні джерела класифіковано на такі групи: 1) авторські праці В. Данилова; 2) твори, що характеризують В. Данилова як історіографа, науковця-дослідника.

Перший з названих комплексів джерел – найважливіший, адже він безпосередньо характеризує В. Данилова як науковця-дослідника, історика-аграрника, історіографа. Він представлений науковою спадщиною В. Данилова. До неї відносяться ранні праці вченого, археографічні статті, праці під його редакцією, збірники документів, що були опубліковані під час роботи В. Данилова над міжнародними проектами, які супроводжувалися розширеними ґрунтовними коментарями до документів. Більшість праць була передана дружиною В. Данилова до архівів м. Москви та Російського державного архіву економіки після смерті дослідника. Надані документи ще не опрацьовані й не оцифровані, однак нам вдалося познайомитися з їхнім змістом. Їхня інформативна цінність полягає в тому, що вони відображають не лише різноманітні суспільно-політичні події, які трапилися за життя автора, а й особисту позицію В. Данилова, щодо їх сутності, його світогляд. Із-поміж джерел, чільне місце належить листуванню, особистим нотаткам у чисельних записниках, коментарям до статей, чернеткам дисертацій, зібраним статистичним даним.

Цінними вважаємо інформацію отриману під час проведеного нами інтерв'ю з директором РДАЕ О. Тюріною, яка була особисто знайома з В. Даниловим. Тривалий час вона працювала разом із ученим над серією проектів із публікації архівних документів. Дані, отримані під час бесіди з нею містять інформацію, що розкриває сторінки з інтелектуальної біографії вченого, а також висвітлює окремі моменти його з його життя над певними науковими працями.

Особливе значення мають концептуальні праці В. Данилова, що стали визначальними для реформування підвалин методології аграрної історії. Особливою вагомістю позначені торетичні рефлексії вченого

історіографічного плану. Тут, насамперед, потрібно згадати монографію В. Данилова, що побачила світ у 1957 р. «Создание материально-технических предпосылок коллективизации сельского хозяйства в СССР» [212], а також праці «Советская доколхозная деревня: население, землепользование, хозяйство» [205] 1977 р. та «Советская доколхозная деревня: социальная структура, социальные отношения» [204] 1979 р. Виходячи з теорії багатокладності, вельми важливої для аналізу просторового соціально-економічного розвитку держави, В. Данилов детально характеризував соціальний склад населення, виокремлював селянство величезної держави та його динаміку, соціально-економічні уклади в селі, їхню внутрішню структуру, співвідношення й взаємодію напередодні колективізації. У цих працях виокремлено особливості поглядів В. Данилова на взаємовідносини селянства і держава. Вчений розглядав їх через призму проведення радянською державою податкової політики – від воєнного комунізму до колективізації, яка відбилася в трьох стадіях політичних і господарських взаємин міста і села: продовольча розкладка як прояв військово-політичного союзу робітничого класу і селянства; натуральний податок, поступово реформований в грошовий як засіб налагодження економічних зв'язків між містом і селом, відновлення і денатуралізації народного господарства.

Для В. Данилова надзвичайно важливим була достовірність і переконливість висновків. Він постійно спирався на масив статистичних даних з різних питань. Тому особливе ставлення склалося у нього до статистики як науки, її місця в системі державної організації і її ролі в історичних дослідженнях селянського життя. Друга згадана нами монографія «Советская доколхозная деревня: социальная структура, социальные отношения» [204], присвячена з'ясуванню ролі сільської громади в доколгоспному радянському селі. Поряд із розглядом проблем теорії та історії сільської (аграрної) громади, як світового явища, особливий інтерес викликав аналіз В. Данилова значення громади як соціального

інституту, який регулював «внутрішнє життя селянської спільноти і її зв'язку із зовнішнім світом» [204, 35] у Росії.

Спільним знаменником зазначених праць В. Данилова є науковий, глибоко об'єктивний всебічний аналіз всього комплексу чинників, які впливали на характер відносин селянства з владою на бурхливих, у край драматичних, а часто й відверто трагічних відносин селянства з владою, зокрема в роки всіх революцій та громадянського протистояння 1917–1921 рр.

У пізніших працях В. Данилова [29; 199] активно простежується думка, що на кожному переломному моменті російської історії селянства в ХХ ст. були можливі альтернативні шляхи розвитку. Такі шляхи пропонував М. Бухарін, О. Чаянов, М. Литошенко тощо.

Нами залучені також праці спеціально присвячені протистоянню й протидії селянства владі: «Насилие против насилия. (Крестьянская революция в России. 1902–1922 гг.)» [287]; «Перераспределение земельного фонда в результате Великой Октябрьской социалистической революции»; «Аграрные реформы и аграрная революция в России» [46]; «Трагедия донского казачества (1917–1921 гг.)» [108]; «К истории рассказывания (Дон, год 1919-й)» [109]; «Введение к сборнику «Крестьянское движение в Тамбовской губернии. 1917–1918 гг. Документы и материалы» [145]; «Введение к сборнику «Крестьянское движение в Тамбовской губернии в 1919–1921 гг. («Антоновщина»). Документы и материалы» [173]; Введение к сборнику «Крестьянское движение в Поволжье в 1919–1922 гг.: Документы и материалы» [264].

Діяльність В. Данилова як редактора-укладача ілюструють його збірники документів, які відкривають авторські передмови: «Истоки и начало деревенской трагедии» [172] та «Советская деревня в годы «Большого террора» [59].

Надзвичайно важливою віхою в житті науковця стала робота над багатотомними серіями – це праці, над якими працював вчений в останні

роки своєї наукової діяльності. А саме великі збірки документів з історії селянства і політичної боротьби в перші десятиліття радянської влади. З-поміж них: «Советская деревня 20-30-х годов глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД» [231] та «Крестьянская революция в России. 1902–1922 гг.» [287].

Складно в повній мірі розглянути всі включені до кожного з томів ґрунтовні коментарі, до написання яких вчений ставився надто ретельно. Оскільки документів, над якими працювали дослідники, було надзвичайно багато, тож іноді траплялися прогалини в хронології, треба було надзвичайно ретельно формулювати пояснення до документів. Зміст цих коментарів сповна відображає наукову принциповість В. Данилова.

Уперше ідеї таких проектів були викладені ним в доповіді «Аграрные реформы та аграрная революция в России» [46], виголошеній в Колумбійському університеті в листопаді 1991 р. і опубліковані в 1992 р. У червні 1992 р. концепцію Данилова підтримав Т. Шанін на міжнародній конференції з аграрної історії, яка відбувалася в Будапешті. Англійський професор протягом багатьох років працював з проблем історії селянства, був автором таких відомих книг в області селянознавства і революції, як «Неудобный класс» і «Революция как момент истины». Загалом авторському колективу вдалося опрацювати і опублікувати 2411 основних документів, але були і десятки тисяч допоміжних, які не увійшли до збірників. Проте їх матеріали використовувалися авторами під час коментування й написання вступних статей. Роботу над збірниками документів з історії селянського руху в Радянській Росії в 1918 р. і «зеленого руху» в роки Громадянської війни на Півдні Росії не вдалося завершити. Через смерть В. Данилова не була проведена аналітична робота з узагальнення опублікованого документального матеріалу на монографічному рівні.

Серія «Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД» [] була частиною отриманих нових знань із дискусійних і актуальних проблем аграрної історії першої половини ХХ ст. наукових проектів Інституту

російської історії РАН, організованих видатним істориком-аграрником В. Даниловим. Цей проект – це один із яскравих прикладів успішного міжнародного співробітництва істориків і архівістів в галузі вивчення історії в постперебудовчий період. Про це свідчить обсяг виконаної роботи і її наукові результати. У період з 1998 по 2012 рр. було опубліковано тисяча сімсот п'ятдесят вісім документів. Загалом це були раніше не опубліковані документи. В. Данилов спільно з колегами розробив методіку їхньої роботи, здійснював над нею проміжний і підсумковий контроль. Знаючи досягнутий результат, можна з повною впевненістю стверджувати, що В. Данилову вдалося максимально реалізувати можливості, що відкрилися перед ним під час роботи в архівах.

Важливим документом для нашого дослідження стала змістовна особова справа В. Данилова, яка знаходиться в Науковому архіві Інституту історії РАН [398]. Вона включає чисельні документи, що відображають різнобічні відомості про В. Данилова, як талановитого науковця, невтомного дослідника, його трудову та громадську діяльність. Зокрема: особовий листок із обліку кадрів; доповнення до особового листка; декілька варіантів автобіографії; копії дипломів; копія наказу про зарахування на роботу; копії наказів про переведення, відрядження; постанови і розпорядження; атестаційні документи; витяги з наказів про чисельні заохочення і премії.

До першої групи джерел відносимо також публіцистичні праці вченого, які, у свою чергу, можемо поділити на три підгрупи.

Перша включає низку статей, в яких розкрито суть і багатогранність сталінської революції зверху («Сталинизм и крестьянство» [216], «Коллективизация крестьянских хозяйств и раскулачивание по-сталински» [360], «К проблеме альтернатив 20-х годов» [113], «Необычный эпизод в отношениях между ОГПУ и сталинским политбюро (год 1931)» [147]).

Друга підгрупа статей присвячена аграрним перетворенням в пострадянській Росії («Из истории «перестройки»: Переживания

шестидесятника-крестьяноведа» [94], «Аграрная реформа в постсоветской России (взгляд историка)» [43]). Багато з розглянутих подій вже стали історією і були зафіксовані рукою майстра, їх свідка, які він активно не схвалював і проти яких рішуче виступав.

Третю підгрупу складають статті, опубліковані вже після смерті вченого. На початку 2012 р. зусиллями Л. Данилової вийшов у світ двотомник вибраних творів «История крестьянства в России в XX веке» [366–367]. У ньому опубліковані статті вченого з початку 1960-х рр., включаючи написані ним глави з I тому «История коллективизации сельского хозяйства СРСР» [310]. Вона істотно збагатила джерельну базу дослідження, оскільки саме в ній сконцентровані наукові погляди В. Данилова, висвітлені основні питання над якими працював вчений.

До другої групи відносимо документальні джерела, до яких належать особові картки, листи службової та приватної переписки, інші службові документи дозволяють відтворити основні віхи життєвого шляху вченого. Дані джерела стають важливим сегментом у масштабі інтелектуального портрету В. Данилова.

У комплексі джерел другої групи вирізняються справи, представлені у фонді 1841 «Управлінська документація Інституту історії СРСР» [8], фондоутворювачем якого є Інститут історії СРСР і в якому довгий час працював В. Данилов. У 1992 р. Інститут історії СРСР був перейменований на Інститут російської історії. У складі документальних матеріалів фонду містяться протоколи й стенограми засідань дирекції (1968–1982); протоколи і стенограми засідань Вченої ради та її секцій, а також Спеціалізованої ради (1969–1982) [9]; накази і розпорядження щодо діяльності (1968–1982) [10]; плани науково-дослідних робіт і звіти про роботу Інституту (1968–1982), бухгалтерські звіти (1979–1982) і річні і статистичні звіти по обліку кадрів (1968–1982) [11]; матеріали (протоколи і стенограми засідань, звіти про роботу і планкарти співробітників) про роботу груп, секторів і відділів Інституту (1968–1982) [12]; звіти про міжнародні наукові зв'язки, про

закордонні відрядження співробітників Інституту, довідки про прийоми в Інституті зарубіжних фахівців і листування про організацію міжнародних наукових конференцій та нарад (1968–1982); матеріали (подання, листування) про висунення робіт співробітників Інституту на здобуття Державних та іменних премій. На жаль, справ, які б датувалися пізніше 1982 р., не було виявлено.

У справах фонду 1841 знаходиться інформація про становлення і діяльність Групи з історії радянського селянства, яку тривалий час очолював В. Данилов. Там розміщені чисельні плани-проспекти, протоколи засідань, індивідуальні і загальні звіти. На основі вивчення всього переліку документів зроблено немало важливих узагальнень, які стосуються наукової діяльності В. Данилова за один із найбільш плідних періодів його роботи.

Отже, виявлені групи джерел історіографічного характеру, незважаючи на прогалини, загалом є репрезентативними та уможливають реалізацію поставленої мети та завдань окресленої теми.

Вивчення обраної теми неможливе без використання новітніх наукових принципів та методів пізнання як теоретико-методологічної основи вивчення. Методологічний плюралізм, який притаманний для новітньої української історіографії дозволяє не лише проводити пошукову наукову діяльність універсальних моделей для інтерпретації історичних процесів, а й використання принципів та методів дослідження, які сприятимуть найоптимальнішому вирішенню поставлених наукових завдань нашого дослідження.

З-поміж історичних досліджень актуальності сьогодні набуває біографістика. Дослідження історичних постатей можливе в розрізі сучасних методологічних підходів. Тому політометодологія в сучасній історичній науці поряд із цивілізаційним, модернізаційним, соціоантропологічним підходами дозволили виокремити значення науково-історичної спадщини В. Данилова.

Тема дослідження потребує з'ясування методологічного інструментарію дослідження. У ньому ми застосували загальноприйняті в українській історіографії принципи і методи історичного наукового пошуку. Теоретико-методологічну основу дисертації склали сукупність принципів і методів пізнання, спрямованих на об'єктивне всебічне висвітлення науково-дослідницької діяльності В. Данилова [22, 7–8]. Усі компоненти історичного дослідження базуються на основних принципах науковості, об'єктивності, системності, комплексності, історизму, плюралізму, наступності, проблемності, усебічності. Постійне їх дотримання дозволило викласти матеріал у систематичній та структурно-завершеній формі. Специфіка роботи зумовила використання проблемно-хронологічного, порівняльно-історичного, статистичного, класифікації та ретроспективного методів, методу аналізу та синтезу (або аналітико-синтетичний методу), біографічного методу.

Принцип науковості гарантував безпристрасний підхід до аналізу наукової діяльності В. Данилова, уможливив усебічну оцінку інформаційних можливостей наявних і доступних на сьогодні джерел. Зазначений принцип також сприяв наведенню підтверджень до всіх висловлених нами положень та висновків.

Застосування принципу об'єктивності забезпечило можливість, по-перше, розкрити інтелектуальну творчість В. Данилова без впливу ідейного минулого чи суспільно-політичного становища сьогодення, виокремити об'єктивні та суб'єктивні чинники, що вплинули на історіографічну діяльність В. Данилова за різних суспільно-політичних змін в державі та, по-друге, залучення й аналізу широкого кола історичних джерел, виробленню виважених правдивих та адекватних висновків.

Використання принципу системності сприяло цілісному розкриттю теми дослідженню. Завдяки йому було простежено еволюцію поглядів В. Данилова стосовно аграрного розвитку держави, суспільно-політичні погляди науковця.

Принцип комплексності забезпечив залучення різноманітних джерел, матеріалів, монографій тощо до дисертації,

Принцип історизму дозволив розглянути погляди В. Данилова в їхній динаміці. Застосування цього принципу дозволило виокремити особливості концепції В. Данилова у зв'язку з іншими соціально-економічними та суспільно-політичними процесами в державі. Принцип історизму забезпечив можливість простежити становлення В. Данилова як історика, дослідити розквіт його творчості.

Принцип плюралізму забезпечив врахування різних підходів до аналізу діяльності та наукової спадщини В. Данилова, а також проаналізувати діяльність ученого на різних етапах життя.

Послугування принципом історизму було взаємопов'язаним із застосуванням принципу наступності. Останній спонукав до дослідження історичної спадщини В. Данилова крізь призму сучасних досліджень. Принцип наступності став корисним у відтворенні наукових поглядів та концепцій В. Данилова з погляду актуальності сучасних історичних методологічних напрацювань.

Важливим у контексті дослідження став проблемний принцип. Він дозволив не лише визначити наукові погляди В. Данилова як науково-історичну проблему, але й виокремити різні підходи та концепції його надбання. Цей принцип також забезпечив аналіз впливу позанаукових чинників на наукову діяльність В. Данилова та еволюції його історико-наукових зацікавлень. Так, саме через дію внутрішніх обставин та особистісних рис у радянську добу дослідник намагався сформулювати свої праці не відповідно до вимог марксистської соціології, а згідно з достовірністю документа. У цьому випадку ми ще й торкаємося проблеми зворотного зв'язку – виявлення впливу критичних зауважень на його дослідження. Він виявився в корекції напрямів у дослідженнях історика та в затримці появи нових праць. Наприклад, реагуючи на висловлені в рецензіях та критичних відгуках зауваження, В. Данилов звертався до

обґрунтування своїх методологічних позицій. Аналізуючи критичні зауваження сучасників, учений удосконалював власний стиль і змістове наповнення своїх праць.

Під час дослідження автор керувалася принципом усебічності, який передбачає комплексне вивчення джерел, звернення до всіх корисних для реконструкції поставленого завдання пам'яток минулого. З огляду на це, вважаємо за доцільне звернутися до всього інтелектуального доробку В. Данилова. Тож поряд з основними працями вченого опрацювали й праці під його редакцією, автобіографічні студії, рецензійні матеріали, епістолярій.

Поряд із принципами, були використані можливості низки загальнонаукових методів історичного пізнання: проблемно-хронологічного, порівняльно-історичного, статистичного, класифікації та ретроспективного методів, методу аналізу та синтезу (або аналітико-синтетичний методу), біографічного методу.

В основі дослідження лежать універсальні методи аналізу та синтезу. Аналіз передбачає поділ об'єкта дослідження на структурні частини. У результаті нами було виокремлено основні напрями наукової діяльності В. Данилова. Розробити узагальнювальні висновки та об'єднати в одне ціле частини дозволив метод синтезу.

Особливі перспективи перед вивченням наукової спадщини В. Данилова відкриває біографічний метод. Так, здійснюючи біографічне дослідження ми працювали з особистими документами. Методика вивчення таких різнопланових документів суттєво відрізняється. Зокрема, біографічний – один із методів вивчення суб'єктивної сторони суспільного життя індивіда; він базується на особистих документах, у яких, окрім опису певної соціальної ситуації, містяться також особисті погляди автора. Біографічний метод став корисним під час дослідження особливостей життя В. Данилова, аналізу переломних віх життя вченого в науковій діяльності, внаслідок чого реконструювалися характерні риси особистості.

Автором було обґрунтовано таку періодизацію наукового шляху В. Данилова:

I період – становлення В. Данилова як вченого аграрника (до 1956 р.): шкільні роки, навчання в училищі, служіння в армії, участь у Другій світовій війні, навчання в університеті, а згодом – в аспірантурі Інституту історії АН СРСР, посада старшого наукового співробітника та захист кандидатської дисертації;

II період – звернення фокусу уваги дослідника до теми колективізації (1957 – 1968 рр.) та історії доколгоспного села;

III період – розквіт наукової творчості вченого, робота як вченого аграрника над концепціями селянознавчих студій (1970 – 1980-і рр.);

IV період – 1990–2004 рр. – джерелознавчий період творчості В. Данилова, участь у міжнародних проектах.

Послугуючись проблемно-хронологічним методом, вдалося розкрити головні проблеми з якими зіштовхнувся В. Данилов під час своєї наукової діяльності. Цей метод дозволив досягнути узагальнювальних висновків.

Важливим, під час проведення дослідження, став метод класифікації. Він унеможливив здійснення класифікації не лише джерел, а й класифікації історіографічного надбання. Ретроспективний метод забезпечив відокремлення від сьогодення та звернення до історичного минулого, зосередження на характерних особливостях наукової діяльності В. Данилова.

Вивчаючи науково-дослідницьку діяльність В. Данилова, не можна обійтися без порівняльно-історичного методу. Він сприяв вивченню наукової діяльності В. Данилова, зіставляючи джерелознавчі, історіографічні здобутки В. Данилова зі студіями його попередників, сучасників і наступників. За допомогою порівняльно-історичного методу ми вивчили об'єктивне ставлення В. Данилова до аграрних перетворень на селі.

Статистичний метод дослідження став корисним під час опрацювання статистичних матеріалів та джерел. Наприклад, у вивченні концепції

селянської революції В. Данилова та виокремленні кількості селянських виступів під час селянської революції.

Певне методологічне навантаження в роботі має понятійний апарат, що дозволяє організувати емпіричний історіографічний матеріал. У дослідженні використані гносеологічні можливості низки наукознавчих термінів – «історіографія», «аграрна революція», «селянська революція», «архівна революція», «селянський рух», «даниловський стиль».

Спектр значення терміну «історіографія» у нашому дослідженні досить широкий. «Історіографія» – сукупність наукових праць досліджуваного періоду, де є спроба вивчення чи інтерпретації минулого; процес виникнення і розвитку історичних знань; дисципліна, яка вивчає стан та поступ історичної науки.

Поняття «аграрна революція» розуміємо як трансформацію суспільної та господарської сфер життя, спричинені появою аграрного господарства.

«Селянська революція» – революція здійснена селянством (у розумінні В. Данилова).

«Архівна революція» – підвищена зацікавленість до документів, що розміщуються в архівах, які відкрилися.

У трактування терміну «селянський рух» поділяємо погляди С. Корновенка, який визначає селянський рух як глибинну основу всіх революційних трансформацій [373, 74; 374].

Термін «даниловський стиль» застосовується в ході опису історичного пізнання, накопичення та еволюції історичних знань вченого. З огляду на те, що на нього мали вплив чимало чинників, аналізуючи його, за прикладом сучасної дослідниці Т. Попової, автор застосовувала три рівні дослідження. Перший – соціокогнітивний, – це вивчення внутрішніх і зовнішніх впливів на формування стилю. Другий – аналіз інфраструктури історичної науки, що містить висвітлення матеріально-виробничих та персональних аспектів, з одного боку, і соціально-інституційних – з іншого. Третій – соціокультурна система, що передбачає врахування специфіки типу

суспільства, системи суспільної свідомості, менталітету, культурних і наукових традицій тощо.

Таким чином, обрана концептуальна модель дослідження й дібраний методологічний інструментарій, як також і узагальнена історіографічна література і залучений різноплановий джерельний матеріал, уможливають реалізацію сформульованої у роботі мети та досягнення поставлених завдань. Це, на наше переконання, не лише розширить проблематику досліджень, але й дозволить інтегрувати солідний історіографічний, джерелознавчий доробок ученого в сучасну історичну науку.

Отже, запропоновані у дисертації принципи та методи дослідження зумовили структуру, логіку викладу матеріалу та науковість отриманих результатів. Дисертаційна робота ґрунтується на загальнонаукових методах пізнання із застосуванням різних принципів. Застосовані у дослідженні принципи й методи дали можливість не лише послідовно та логічно викласти матеріал, але й об'єктивно та адекватно висвітлити наукову діяльність В. Данилова.

РОЗДІЛ 2

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ ТА СТАНОВЛЕННЯ ІСТОРИЧНИХ ПОГЛЯДІВ В. ДАНИЛОВА

2.1 Формування світогляду В. Данилова

Учений зі світовим ім'ям – Віктор Петрович Данилов (див. Додаток Б, Додаток В) – народився 4 березня 1925 р. у місті Орську Чкаловської області в родині робітника. Його батько Данилов Петро Євдокимович до 1917 р. працював наймитом, сторожував у гімназії міста Орська, а згодом був шевцем у майстерні пожежної охорони. Після Жовтневої революції працював шевцем у майстернях міста Орська. Мати – Євдокія Хомівна була домогосподаркою, жила на утриманні доньки [399].

У 1943 р. В. Данилов закінчив середню школу в місті Чкалов і був призваний до лав Червоної армії. У жовтні 1943 р. закінчив Чкалівське училище зенітної артилерії і був направлений в 1871 зенітно-артилерійський полк на посаду командира взводу. З січня 1944 р. до травня 1945 р. перебував у діючій армії (з січня 1944 р. до травня 1944 р. – І-й український фронт, із травня 1944 р. до травня 1945 р. – Південно-західний фронт). У жовтні 1946 р. звільнений у запас. Ні В. Данилов, ні його родичі репресованими не були. У роки Другої світової війни з частинами армії В. Данилов був у Польщі, Німеччині, Чехословаччині, Угорщині та Румунії [398].

Після демобілізації в грудні 1946 р. вступив до Чкалівського державного педагогічного інституту на історичний факультет, який закінчив у червні 1950 р. Із травня 1941 р. до квітня 1945 р. був членом Всесоюзного ленінського комуністичного союзу молоді. У квітні 1945 р. був прийнятий до ВКП (б) політвідділом 7 корпусу ПВО. Громадську

роботу проводив як пропагандист, агітатор, секретар партосередку. У 1949 р. від первинної парторганізації педінституту був обраний делегатом із правом вирішального голосу на ІХ районну партконференцію Дзержинського району міста Чкалов [399].

У жовтні 1950 р. В. Данилов вступив до аспірантури Інституту історії АН СРСР зі спеціальності «історія СРСР періоду соціалізму, теоретичний курс». Навчання завершив у грудні 1953 р. У квітні 1954 р. почав працювати молодшим науковим співробітником цього ж інституту до 1958 р. Згодом перейшов на посаду старшого наукового співробітника. Кандидатську дисертацію захистив 13 лютого 1956 р. [400].

Із квітня 1958 р. по березень 1960 р. працював консультантом редакції журналу «Комуніст», а за сумісництвом – старшим науковим співробітником Інституту історії АН СРСР. У березні 1960 р. повернувся на роботу до Інституту історії АН СРСР, де очолив роботу групи з дослідження історії радянського селянства. Восени 1968 р. після реорганізації Інституту історії АН СРСР і до квітня 1969 р. виконував обов'язки завідувача сектору історії радянського селянства в Інституті історії СРСР АН СРСР.

З квітня 1969 р. по 1986 р. – старший науковий співробітник Інституту історії СРСР АН СРСР, а також – заступник голови Комісії з історії сільського господарства й селянства СРСР. З грудня 1965 р. по січень 1968 р. був секретарем парткому Інституту історії СРСР АН СРСР. У 1966–1968 рр. обирався кандидатом у члени Жовтневого РК КПРС м. Москви [398].

У червні 1982 р. захистив як докторську дисертацію монографію «Советская доколхозная деревня: население, землепользование, хозяйство» та «Советское доколхозное село: социальная структура, социальные отношения». Учений ступінь доктора історичних наук присвоєно рішенням ВАК від 11 лютого 1983 р. Із жовтня 1986 р. – провідний науковий співробітник Інституту історії СРСР АН СРСР [399].

В. Данилов був одружений на Людмилі Валеріанівні Даниловій, яка теж працювала в Інституті історії АН СРСР старшим науковим співробітником. У шлюбі в них народився син Андрій і донька Олена.

Ідейне становлення В. Данилова відбувалося на рубежі 1950 – 1960 рр. Це був період лібералізації політичного режиму, дестабілізації і спроб втілення економічних реформ, зміни траєкторії державного управління. Вектори суспільно-політичної ситуації змістилися. Вперше за радянські часи відбулася докорінна зміна кадрів, на зміну репресивним методам керівництва прийшла нова політика – політика загравання, а головне – почався несподіваний для багатьох процес критики культу особи

Як історик, який досліджував різні періоди історії, В. Данилов не міг не мати своєї думки на ті чи інші політичні процеси в державі, оскільки вони часто визначали характер праць істориків та можливості їхніх досліджень. В. Данилов розумів, що ХХ з'їзд партії ще не повністю розвінчав культ Й. Сталіна. Тому В. Данилов продовжував писати наукові праці так, щоб вони змогли пройти цензуру, однак були максимально наближеними до правди. Із-поміж політичної еліти В. Данилов не користувався успіхом. Не можна говорити, що це вразило В. Данилова, оскільки він не прагнув ніколи вийти на авансцену політичного життя, а прагнув вести наукову діяльність.

В. Данилов поділяв погляди «шістдесятників». ХХ з'їзд Комуністичної партії й десталінізацію сприйняв досить серйозно. Вважав, що це є відправною точкою побудови демократичного соціалізму. Статтю, яку він написав у 1964 р. для журналу «Новый мир», однак не зміг опублікувати через цензуру, «білі плями» в історії назвав «фігурами замовчування». На нашу думку, сьогодні потреба в об'єктивному вивченню «білих плям» історії постає як ніколи актуально.

1966 р. В. Данилов не очікувано для себе долучився до політичного життя держави: він був обраний секретарем парткому Інститут історії й

протягом двох років відстоював право учених-істориків на свободу наукових досліджень. Інститут історії був розділений на дві інстанції. Становище В. Данилова в новому Інституті історії СРСР було досить нестабільним. Учений деякий час навіть думав, що його чекає арешт і йому доведеться покинути столицю.

В. Данилова загалом не можна позиціонувати як несвідомого в сфері суспільно-політичного життя. Він був членом партії, секретарем парткому в 1965–1968 рр. Інституту історії. Для прикладу, підтвердженням його громадянської свідомості є організація в 1966 р. В. Даниловим зібрання стосовно річниці ХХ з'їзду. На ньому колеги В. Данилова виступили з доповідями про завдання істориків, важливість історичного знання і громадянської позиції як для істориків, так і для суспільства загалом [401, 2].

Користуючись тим, що преса отримала відносну свободу, він регулярно звертався до широкої аудиторії. В. Данилов піднімав теми, які протягом досить тривалого часу замовчувалися. Наприклад, вчений нагадував про необхідність правдивого висвітлення історичного процесу, закликав відновити історичну правду. В. Данилова залучали навіть до державної експертизи під час розробки комісією ЦК КПРС аграрної реформи в 1990 р. У цей час В. Данилов підтримував добровільну кооперацію, що дозволило б селянам самим визначати свою долю [68, 104].

В. Данилов ініціював серію публікації історичних архівних матеріалів присвячених історії селянства ХХ ст. Він поспішав випустити їх якомога швидше, оскільки вже не вірив у довготривале відкриття архівів. В. Данилов був упевнений, що публікація досі секретних матеріалів відкриє можливість історикам вивчити досі заангажовані її сторінки.

Період горбачовської перебудови, особливо 1987–1988 рр., – перехід суспільства до демократії. Для шістдесятників, що склали авангард перебудови на першому її етапі, цей період мав велике значення. Для

В. Данилова зокрема. Бажані зміни полягали в подоланні сталінської спадщини як у політичному устрої, так і в економічній організації суспільства. Це передбачало повну ліквідацію репресивної системи та реабілітацію всіх жертв сталінського терору, свободу виборів до органів радянської влади, рішучу відмову від позаекономічного примусу, введення організованого товарно-грошового обігу в радянській економіці [95, 132].

Із-поміж змін, до яких прагнули шістдесятники, необхідно назвати і звільнення суспільної свідомості від «догматизму», який прирікав людей на незнання й нерозуміння того, що відбувалося в їхній державі. Відкрите визнання Ю. Андропова: «Ми не знаємо країни, в якій живемо» [94, 415], – давало надію, яка не була втілена. Перший з горбачовських девізів «Прискорення!» [95, 135], хоча і був іронічно сприйнятий суспільством, однак все ж викликав довіру. Гасла «Гласність!», а потім і «Перебудова!» були сприйняті як початок довгоочікуваної демократизації. Однак горбачовська «гласність» завжди була вузько направленою – в її поле зору потрапляло лише радянське минуле з його темними сторонами, на сучасність вона не поширювалася. Ця особливість «гласності» була усвідомлена згодом, а тоді, у 1987–1988 рр., історики-шістдесятники активно долучалися до дослідження раніше заборонених тем. По суті, вони повернулися до роботи, перерваної в другій половині 1960-х – на початку 1970-х рр. Однак дуже швидко – ще до початку 1989 р. – характер перебудови став змінюватися. Шістдесятників почали зневажливо критикувати за нібито вузьке розуміння корінних вад радянського суспільства, невірне бачення шляхів у «цивілізоване майбутнє» [313, 234], нарешті, за нездатність засвоїти горбачовське «нове мислення».

Із переходом від «прискорення» й «гласності» до «перебудови» В. Данилов долучився до обговорення та розробки програм нових аграрних реформ. Для цього було декілька причин. Він володів значними науковими знаннями, тому що ще наприкінці 1950-х – на початку 1960-х

рр., разом з іншими істориками активно займався вивченням колективізації та розкуркуленням. Під час досліджень з'являлися достовірні дані про масштаби й наслідки сталінського насильства над селянством [351, 131].

Наприкінці 1980-х рр., у роботі над проектом нової аграрної реформи, В. Данилову не раз давали зрозуміти, що чекають від нього несхвальної оцінки великого колективного господарства. Ученому пропонували виступити з засудженням націоналізації землі, критикою приватної власності на землю тощо. Однак В. Данилов не виправдав очікувань керівництва.

Другою причиною, завдяки якій В. Данилов привернув до себе увагу, стала ініціатива О. Ніконова, який фактично керував всією розробкою аграрної реформи спільно з Є. Строевим, у той час секретарем ЦК КПРС із сільського господарства. З О. Ніконовим В. Данилов познайомився восени 1986 р. Вони обидва виявилися першими консультантами партійних верхів щодо питання реабілітації А. Чайнова. Під час суперечок 1989–1990 рр. про завдання, засоби й терміни майбутньої аграрної реформи науковці виявилися однодумцями [199, 103].

Починаючи з 1988 р. у пресі, на телебаченні та радіо починає працювати агітаційна група за «корінну перебудову» [262] в аграрному секторі, тобто за введення приватної власності на землю, заміну колгоспів фермерськими господарствами тощо. До осені 1988 р. склалася ситуація, яка вимагала від партійно-державного керівництва перебудови в аграрному секторі економіки. Від провідних аграріїв держави зажадали складання спеціальної записки «Про концепцію аграрної політики КПРС на сучасному етапі та невідкладні заходи продовольчого забезпечення країни» (далі – «Записка») [382, 56].

В. Данилов також сформував свої пропозиції до записки. Йшлося про перебудову, але на мові того часу це поняття аж ніяк не означало докорінної зміни соціально-економічних форм і зводилося до

реорганізації деяких господарських функцій і зв'язків. Тим часом, у межах розгорнутої в ЗМІ пропагандистської кампанії, вже лунали заклики до радикальних заходів, які обіцяли підйом і прибуток у майбутньому. У «Записці» вчений-аграрник зазначав, що розробка загальної концепції аграрної політики КПРС вимагає осмислення. Необхідно проаналізувати загалом весь історичний шлях села, пройдений за роки будівництва соціалізму. В. Данилов був проти спрощеного підходу авторів «Записки», що пояснювали зниження на початку 1930-х рр. темпів розвитку сільського господарства допущеними «перекосами за проведення колективізації».

В. Данилов наголошував, що керівництвом держави була поставлена абсолютно правильна мета – перехід колгоспів, радгоспів та інших агропідприємств на госпрозрахунок і підрядні форми організації праці, що повинно було вивільнити господарську ініціативу трудових колективів, призвести до поживлення всіх різновидів особистого підсобного господарства, активізувати малі економічні форми. Однак повсюдного впровадження малого та сімейно-індивідуального орендного господарства, який вже встиг довести на практиці свою досить високу ефективність не відбувалося [223, 18].

Не були розроблені правові підстави оренди, люди в селі були інертними і, насамперед, скоріше негативно, ніж позитивно сприймали нові дії влади. До того ж, фінансовий стан основної маси працівників, зайнятих у сільському господарстві, бажав кращого. Несприятливі соціально-демографічні зрушення, пов'язані з надмірною урбанізацією, призвели до запустіння й зникнення сотень і тисяч сіл, особливо в нечорноземній смузі, до порушення статевовікової структури сільського населення, до погіршення багатьох інших соціально-демографічних характеристик. Відтік населення з села до міста відбувався за рахунок найбільш працездатної частини молоді [240].

Таким чином, учений зробив висновок про необхідність сприяння зворотної міграції з міста до села тієї частини населення, яка не втратила реального інтересу до сільськогосподарської праці [244]. Характеризуючи стан робочої сили, зайнятої в сільському господарстві, В. Данилов зазначив, що за 60–70 років абсолютного панування великого колгоспно-радгоспного виробництва змінилося два-три покоління. Тому колишній «універсальний» селянин, який власними руками здійснював виробничий процес, давно вже перетворився на «вузького спеціаліста», знайомого лише з тією чи іншою конкретною галуззю робіт. Знання ж всього виробничого циклу на професійному рівні стало прерогативою агрономічних і керівних кадрів. Тому пасивне ставлення села до орендного підряду пояснювалося не відсутністю бажання працювати, а насамперед, нездатністю сучасної селянської сім'ї виконати весь цикл необхідних робіт [251, 116].

В. Данилов рекомендував вищому керівництву держави впроваджувати поступово і обережно сімейне та індивідуальне господарство. Його спроби форсованого насадження неминуче призвели б до результатів, що нагадували б «суцільну колективізацію» [274]. Також, на думку В. Данилова, необхідно було організувати навчання самостійного господарювання в орендованому господарстві всіх тих, хто виявить до цього прагнення, або створити мережі спеціальних шкіл. І нарешті, учений наголошував, що очевидною була перевага колективного ведення господарства, де можливий поділ праці, участь агрономічних, зоотехнічних або інженерних кадрів, використання реально наявної техніки [267].

Підсумовуючи, зазначимо, що В. Данилов виступав за ідею надання справжнього самоврядування трудовим колективам. За словами вченого: «Самоврядування – єдина альтернатива командно-мобілізаційній системі управління, що виявила свою абсолютну неспроможність». На його думку, колгоспи й радгоспи мали стати об'єднаннями первинних колективів

(бригад, ланок, сімей тощо), що працюють на орендних, госпрозрахункових засадах, свого роду кооперативами кооперативів. Поступово вони повинні були об'єднуватися з іншими колгоспами, радгоспами та різного роду підприємствами в міжгосподарські кооперативи – виробничі, постачальницькі тощо [450, 31].

Таким чином, виникала б кооперативна суспільно-економічна структура. Всі ці перетворення поряд з аналогічними змінами в промисловості були б безпосереднім здійсненням ленінської ідеї про соціалізм як лад цивілізованих кооператорів.

Рубіж 1980-х – 1990-х рр. став новим етапом у науковій діяльності вченого. Постать В. Данилова стала досить відомою. Його праці набирали популярності навіть за кордоном. Наприклад, американський посол Дж. Метлок запрошував вченого до керівництва кафедрою в Гарвардському університеті. Однак В. Данилов погоджувався лише читати лекції, адже основною своєю діяльністю вважав підготовку збірників документів, присвячених аграрній історії Росії першої половини ХХ ст. Після 1991 р. відкрилися архіви й В. Данилов вважав цю обставину однією з досягнень того часу.

У травні 1990 р. В. Данилов став членом останньої радянської сільськогосподарської делегації в США, яку очолював О. Ніконов. Делегація відвідала фермерські господарства та їхні кооперативні об'єднання, приватні підприємства й великі корпорації в штатах Айова та Каліфорнія, брала участь у науковій конференції, яка торкалася проблем сільського господарства в Де-Мойні (столиця штату Айова), відвідала Міністерство сільського господарства у Вашингтоні. У роботі конференції брали участь і науковці, і фермери. Фермери з трибун не виступали, але в перервах підходили до членів радянської делегації з порадами, незмінно підкреслюючи, що головне, на їхню думку, в умовах сучасного розвитку аграрного виробництва – існування господарств (приватних, колективних), але великих і забезпечених сучасною технікою [451]. Ця

умова розвитку сільського господарства в СРСР відкидалася в дискусіях щодо аграрних проблем, які стали набувати все більшого розмаху й гостроти восени 1989 р.

Це були вже дискусії не про перебудову, а про загальну аграрну реформу. Почала швидко наростати демагогічна пропаганда «обвальної» (катастрофічної) перебудови сільського господарства на приватновласницькій основі. На тлі суспільних настроїв, які виникли до кінця 1989 р., прийнятий урядом курс на «роздержавлення» виглядав досить помірним. Це поняття, цілком не визначене, лягло в основу роботи комісії ЦК КПРС із питань аграрної реформи створеної на початку 1990 р., формальним керівником якої вважався М. Горбачов, а фактичним був Є. Буд. У серпні 1990 р. відбулася єдина зустріч членів комісії з М. Горбачовим [364, 415].

До цього О. Ніконов пропонував виступити В. Данилову з таким трактуванням «роздержавлення», яке допомогло б запобігти або хоча б пом'якшити руйнівні наслідки необдуманих дій у цьому напрямі. Текст цього не виголошеного виступу «Про аграрну реформу» зберігся. Напрямок аграрної реформи – роздержавлення. На цій основі передбачалося провести перебудову виробничих відносин на селі, здійснити приватизацію власності. Однак у розумінні й тлумаченні приватизації ясності не було. Найчастіше її трактували спрощено – перехід всього в приватну власність, заміна всіх форм суспільного виробництва індивідуальними аж до переходу від великого виробництва до дрібного [32].

Сама по собі приватизація зовсім виключала різні форми виробництва та їхні кооперації аж до колективного господарства. Кооперативна (і зокрема колгоспна) власність являли різновид приватної власності, хоча, звичайно, вони були іншими за своєю сутністю. Історично кооперативна власність була приватною (у селі, як правило, сімейною) до сталінської колективізації [38].

Одержавлена економіка, її командно-адміністративна система зберігалася в сільському господарстві до тих пір, доки над колгоспами й радгоспами продовжували тяжіти державні зобов'язання щодо реалізації продукції, «диктатури» промисловості в постачанні засобів виробництва тощо. Не було скасовано втручання будь-яких органів управління, тому не можна було очікувати їхньої активної перебудови на ринкові засади виробництва, а тим більше на сприяння відмежуванню малої та сімейно-індивідуальної форм господарювання. Колгоспні голови та радгоспні директори за таких умов не могли перетворитися з представників бюрократичного апарату на представників трудових колективів. Роздержавлення економіки та її переорієнтація на ринок вимагали справжнього самоврядування в колективі працівників сільського господарства [48, 18–24].

На думку В. Данилова, у цьому полягав головний напрям перебудови виробничих відносин в колгоспах і радгоспах. Працівники сільського господарства довго не могли вирішувати, що, як і коли робити. Тому реформа сприймалася як указ зверху, а в його здійсненні особливу роль виконував апарат, який звик до командування і натиску [47, 15]. Таким чином, спроби зверху форсовано провести аграрну реформу призвели до результатів, які можна порівняти з результатами «суцільної колективізації».

Вона не могла обмежитися одномоментним актом, наприклад ще одним земельним законом, законом про приватизацію тощо. Реформа вимагала величезної роботи протягом досить тривалого часу, який є свого роду перехідним періодом. Ця робота повинна була бути спрямована на налагодження виробництва сучасної техніки для різних форм господарства (сімейно-індивідуальних, дрібних, великих, колективних тощо), будівництво сучасної інфраструктури, організацію зворотної міграції з міста до села тієї частини населення, яка не втратила реального інтересу до сільськогосподарської праці, створити систему навчання

самостійного господарювання всіх, хто виявив до цього інтерес, і, зрозуміло, вирішити проблеми житлового та культурно-побутового будівництва [177, 14].

Зустріч із М. Горбачовим проходила зовсім інакше, ніж припускав О. Ніконов. На засіданні виступаючі доводили необхідність введення приватної власності на землю й всіляко демонстрували свою одностайність із владою. Є. Строев і О. Ніконов у своїх виступах питання про землю взагалі обминали. Про організацію фермерських господарств вони говорили лише як про експериментальні. Більшість присутніх залишалися пасивними слухачами. Перша і єдина зустріч Комісії з М. Горбачовим була невдалою. Звичайно, М. Горбачова від надто явних «реформаторських» висловлювань і дій утримувала його посада. Генсек компартії за своєю посадою не міг бути прихильником радикальної «капіталістичної» ідеології. Він міг дозволити собі лише дещо «демократичні» погляди. Організація ж потрібних думок і рекомендацій в апараті ЦК КПРС була відпрацьована до досконалості. Підтвердженням сказаному було інтерв'ю одного з найближчих до М. Горбачова членів політбюро того часу, А. Яковлева в «Независимой газете» [62]. Він з надзвичайною точністю описав особливості тогочасної реформативної діяльності: «Я говорив про оновлення соціалізму, а сам знав, до чого справа йде» [65]. Деякі висловлювання генсека про П. Столипіна на зустрічі з Комісією наштовхували на серйозні роздуми, були доволі показовими для «перебудовчих» настроїв того часу.

Над аграрною реформою, як вважав В. Данилов, із самого початку проглядався ідеалізований, розфарбований у світлі фарби образ П. Столипіна, що не передбачало, на його думку, для неї нічого доброго [66, 254]. Реформатори ліберального спрямування бачили в П. Столипіні найбільшого ідеолога економічного оновлення держави. Столипінська аграрна реформа зображувалася праобразом горбачовської аграрної «перебудови». Запроваджений у 1988 р. культ П. Столипіна досяг у 1990–

1991 рр. масштабів масової ідеологічної кампанії, апогеєм якої можна вважати появу в одній із газет 12 травня 1991 р. заголовка «Столыпин и Горбачев: две реформы «сверху» [68, 100]. Історики, насамперед із середовища шістдесятників, не могли не звернути увагу на нетактовність подібних паралелей. Це здивувало В. Данилова своєю абсурдністю й повним протиріччям всьому тому, що проголошувалося як завдання та засоби «перебудови».

У 1988 р. закінчив роботу над рукописом свого останнього дослідження А. Аврех – фахівець із історії державної політики Росії столипінського часу. Це була книга, спеціально присвячена темі «П. А. Столыпин и судьбы реформ в России». А. Аврех звернувся до В. Данилова з проханням стати редактором цієї книги й написати до неї передмову. Він здав рукопис до «Політвидав» незадовго до своєї смерті в грудні 1988 р. Автор застав лише початок ідеологічної кампанії з піднесення П. Столипіна і його аграрної реформи, але вже тоді зміг оцінити гостроту і значення проблеми, яка почала народжуватись. У його книзі було проілюстровано справжній зміст столипінських реформ, їхню підпорядкованість поміщицьким інтересам і адміністративно-примусовий характер методів. Саме тому видання книги затрималося майже на три роки, до того ж зміст піддався нещадному видавничому редагуванню. Багато текстів, що не відповідали новим ідеологічним установкам, були вилучені. Тому В. Данилов відмовився від участі у виданні, оскільки книга була спотвореною. Його ж передмова була відхилена видавництвом [435]. На нашу думку, цей вчинок позиціонує В. Данилова як науковця з власною принциповою позицією. Він не піддавався впливу держави, а доводив свою думку.

Не менш сумною виявилася доля останньої праці А. Анфімова, видатного дослідника аграрної історії Росії, історії селянства кінця XIX – початку XX ст., одного з головних представників «нового напрямку», підданого в 1970-х рр. ідеологічній критиці. У 1991 р. А. Анфімов

закінчив роботу над книгою про столипінську аграрну реформу «Реформа на крові». Це була дуже точна назва, оскільки реформа була викликана першою російською революцією й проводилася після її придушення. Видавництва зажадали змінити назву книги. Друга назва була дуже спокійною – «П. Столыпин и российское крестьянство», але рукопис не прийняло жодне видавництво. Після смерті А. Анфімова колегам вдалося опублікувати важливий розділ його дослідження «Новые владельцы», присвячений селянським господарствам, що виокремилися з громади. Становище, в якому опинилися «нові власники», не давало жодних підстав для позитивної оцінки наслідків столипінської аграрної реформи. Видання книги відбулося в 2002 р. тиражем всього в 300 екземплярів, що залишало її недоступною широкому колу читачів. Ідеологічна нетерпимість новоявлених ліберал-демократів не дивує, адже в своїй більшості вони вийшли з партноменклатури. Вражало інше – їхнє повне історичне невігластво. У випадку зі столипінською аграрною реформою це особливо впадає в очі: забувають, що біля її витоків стояв Н. Бунге, який намагався ще у 80-х рр. XIX ст. почати поступове виокремлення індивідуально-сімейних господарств з громади – за підтримки з боку держави, але без примусу. Є всі підстави вважати, що тоді реформа могла завершитися успішно: у той час було достатньо ресурсів, щоб закласти основи нових соціально-економічних структур на селі, домогтися інтенсивної модернізації сільського господарства. Однак це призвело б до витіснення дворянства з економічного життя села, і пропозиції Н. Бунге були відкинуті. Почалася смуга контрреформ. Про реформу, розпочату в 80-х рр. XIX ст., згадали в 1904 р. під тиском селянських заворушень.

На авансцену політичного життя почала висуватися ельцинська група, яка стала на чолі Державної думи РРФСР. Її відмінною рисою була швидкість дій і міцний натиск. Ніяких обговорень, особливо за участю інакомислячих. У листопаді 1990 р. Державна дума РРФСР практично без обговорення прийняла закони «Про селянське (фермерське) господарство»

та «Про земельну реформу». Реального значення ці закони не мали, та й призначалися лише для демонстрації радикальності, на противагу М. Горбачову. Комісія ЦК КПРС із питань аграрної реформи, як і раніше, існувала, хоча активна її робота після зустрічі в серпні 1990 р. стала неможливою. Ніякого обговорення ельцинських аграрних законів не вийшло [77, 5].

Намагаючись проаналізувати зміни, що відбувалися в той час у державі, В. Данилов писав: «Як у сталінського керівництва під час проведення «суцільної колективізації» не було права виправдовуватися «новизною» господарських форм, «неясністю шляхів», «опором класового ворога», так і в керівництва пострадянської аграрної реформи немає жодних підстав для подібних виправдань. Звертаючись до подій тих часів, я запитую себе: чому і як все це вийшло? І знаходжу лише одну відповідь: ми всі з великим нетерпінням чекали змін, і коли вони раптом були оголошені й розпочаті, ми виявилися до цього не готові. І тому так довірилися і так обманулися!» [383, 35].

В. Данилов зазначав: «Головна небезпека, а вона вже не в майбутньому, а в теперішньому, полягає у встановленні нової «одностайності», нового диктату з боку політики та ідеології» у статті «Современная российская историография: в чем выход из кризиса?» [211] як наказ сучасним дослідникам та російській владі, прозвучали його слова: «Справжній вихід – у свободі наукової думки й наукового слова, однаково гарантованої представникам усіх світоглядних і наукових напрямів і шкіл».

До кінця свого життя В. Данилов багато роздумував над природою встановленого в Росії політичного режиму. Він не сприймав його, засуджував політику руйнування великого сільськогосподарського виробництва, некомпетентність влади в питаннях сільського господарства тощо.

Історик бачив, як сп'янілі ідеєю насадження приватної власності на землю у формі неефективного дрібного приватного господарства, нові «реформатори» забули про головне, заради чого необхідно державі сільське господарство, – про зростання сільськогосподарського виробництва й забезпечення населення продовольством. Це завдання ними не ставилося. На думку В. Данилова, Росія переживала «колективізацію навпаки», і тому результат її не міг бути іншим, ніж у 1930-і рр., – руйнування сільського господарства країни. Він дуже обережно оцінював позитивні зрушення в аграрному секторі економіки країни в 2000–2001 рр., пов'язуючи їх більшою мірою зі сприятливими погодними умовам [77, 47]. Попри все, до кінця життя В. Данилов залишився переконаним комуністом-«шестидесятником». Падіння комунізму, а саме причину занепаду, так само як і його близький друг, видатний американський історик Майкл Левін, він бачив у переродженні більшовицької партії й радянської влади в партію й владу «нового класу», бюрократичну диктатуру партійно-господарської номенклатури. Біля витоків цього процесу, на думку В. Данилова, стояв Й. Сталін [216, 154].

В. Данилов простежив еволюцію подальшого розвитку радянської колгоспної системи аж до її знищення під час аграрної реформи М. Горбачова – Б. Єльцина. Він оцінював реформи М. Хрущова як спробу поступового виведення колгоспів з-під державного диктату й створення умов для їхнього розвитку як самостійних господарств, що діють в умовах регульованого ринку. В. Данилов бачив у колгоспах великий потенціал для успішного розвитку за умов їхнього перетворення на справжні кооперативні господарства. Для цього, на його думку, необхідно було звільнити їх від обов'язкових поставок продукції державі за заниженими цінами [196, 109]. Колгоспи повинні були перетворитися на рівноправних партнерів держави, оскільки колгоспні селяни вже сповна віддали їй свій борг в роки перших п'ятирічок та воєнний час. Однак цього не відбулося ні за М. Хрущова, ні за Л. Брежнєва. Залишковий принцип фінансування,

державний диктат не дозволили розкритися повною мірою колгоспній системі. Вона так і не звільнилася до кінця від пут сталінізму. Підсумком стало загострення продовольчої проблеми в СРСР і чергове «реформування» сільського господарства, але вже на основі ідеї «приватної власності на землю» [197, 86].

На нашу думку, оцінка В. Даниловим аграрної політики в СРСР свідчать про його глибоке розуміння суті проблеми. Вона точна та актуальна для тогочасної влади. В. Данилов зазначав, що для ефективного сільського господарства важлива не форма власності, а форма організації виробництва, оптимальна для конкретного регіону, а також державна підтримка сільського виробника-фермера, члена кооперативу, агрохолдингу тощо.

Отже, формування світогляду В. Данилова відбулося на рубежі 1950 – 1960 рр. – епохи, якій належить пальма першості за своїми трансформаціями соціально-економічної та суспільно-політичної сфер життя. Подальші зміни в державі, так чи інакше впливали на погляди вченого та його наукову діяльність. В. Данилов був беззаперечним прихильником ідей соціалізму. Він прагнув до реалізації принципів «соціалістичної демократії» в СРСР, виступав за перетворення радянської влади у владу всіх працюючих. Відносини селянства і держави В. Данилов розглядав, насамперед, через проведення державою податкової політики – від воєнного комунізму до переходу до колективізації, що відобразилося у трьох стадіях взаємозв'язку політичної і господарської сфери: продовольча розверстка як вираження військово-політичного зв'язку робітничого класу і селянства; натуральний податок, що реформувався у грошовий як засіб налагодження економічних зв'язків між містом та селом, відновлення народного господарства, сільськогосподарський податок. В. Данилов піддавав критиці наукові погляди Б. Можвева, Б. Єльцина, публіцистику Ю. Черніченка тощо.

2.2 Основні етапи професійної біографії В. Данилова

Творчий шлях В. Данилова – це шлях виключно важкої боротьби вченого за історичну правду, яка народжувалася в гострому протистоянні офіційній історіографії. На цьому шляху яскраво простежувалося ставлення В. Данилова до науки, розкрилися риси його характеру. Пошуки наукової істини, безкорисливе служіння науці вимагали від нього особистої мужності, сміливості й твердості в переконаннях, а також необхідної гнучкості у висловлюванні своїх поглядів.

Чесність, принциповість, відданість громадянському обов'язку – властиві йому якості, які прищеплювалися в трудовій сім'ї, у боях за Батьківщину на фронтах Другої світової війни. Вони сприяли тому, що В. Данилов по праву вважається одним з «найактивніших істориків-шістдесятників, які боролися проти неправди і фальсифікацій історичної науки, за вільний і творчий її розвиток» [10]. Тому зрозуміло, що взаємини з партійною й академічною владою склалися дуже непросто. Його праці піддавалися нищівній критиці, створювалися перепони на науковому шляху.

На початку своєї наукової діяльності В. Данилов працював у двох основних напрямках: 1) історія колективізації сільського господарства в СРСР; 2) соціально-економічна історія радянського доколгоспного села. Перший напрям роботи був пов'язаний із підготовкою колективної праці «Очерки по истории коллективизации сельского хозяйства и колхозного строительства в СССР». Для першого тому В. Данилов написав чотири розділи, що охоплюють період підготовки колективізації (1927–1929 рр.), а також «вступ» і частину історіографії. Для другого тому підготував розділ про перші аграрні перетворення в Прибалтиці, західних землях Білорусі, України та Правобережної Молдови [97, 7].

Підготовчим етапом до видання узагальнюючої праці з історії колективізації була робота над збіркою статей «Очерки истории

коллективизации сельского хозяйства в союзных республиках», в якій учений брав участь як редактор і один із авторів.

Другий напрям науково-дослідницької роботи пов'язаний із підготовкою монографії «Очерки социально-экономической истории советского доколхозного села». Був зібраний конкретний матеріал, написані три розділи (із семи). Із цієї теми в журналах опубліковано ряд статей: «Земельные отношения в советском доколхозном селе» («История СССР», 1958), «Сельское население СССР накануне коллективизации» («Исторические записки», т. 74) тощо. На зустрічі в квітні 1961 р., присвяченій історії радянського селянства, була обговорена доповідь: «Про характер соціально-економічних відносин в радянському доколгоспному селі» [239, 18].

В. Данилов буквально увірвався в науку яскравою творчою особистістю. Він представив науковій спільноті свою кандидатську дисертацію присвячену матеріально-технічним передумовам колективізації. У ній проявився «даниловський стиль» і «даниловський почерк», які згодом привели його до заслуженого визнання з-поміж колег. У своїй роботі автор показав глибоке і всебічне знання джерел, вміння працювати з ними, відновлювати на основі їхнього аналізу реальну картину подій, аналізувати та пояснювати історичне минуле. Він проявив свою індивідуальність, обґрунтував своє розуміння проблеми, свою позицію, не боячись, що вона не співпаде з загальноприйнятою [19, 18].

Всі майбутні праці історика були виконані як у межах організованих великих міжнародних проектів з аграрної історії Росії ХХ ст., так і з інших тем. У своїй кандидатській дисертації та опублікованій за її темою монографії, молодий науковець фактично спростував затверджений у «Короткому курсі ВКП (б)» міф про зрілість матеріально-технічних передумов колективізації, готовності до неї радянського села [31].

Залучивши статистичні дані про реальну кількість сільськогосподарської техніки напередодні та в період суцільної

колективізації, темпи їхнього надходження до колгоспів, він довів, що основу матеріально-технічної бази сталінських колгоспів складав селянський інвентар, отриманий в результаті усупільнення. Самі колгоспи з точки зору їх технічної оснащеності залишалися на «мануфактурній» стадії розвитку. Це не відповідало ленінському кооперативному плану, згідно з яким важливою умовою і стимулом об'єднання селян у колгоспи повинні були стати механізація і тракторизація села [282, 347].

Таким чином, вже на самому початку свого наукового шляху В. Данилов проявив себе сміливим і добросовісним дослідником. Його оцінки ґрунтувалися на достовірній і різноманітній джерельній базі.

У березні 1960 р. на науковій сесії В. Данилов зробив доповідь про підсумки вивчення селянства, яку опублікували згодом у журналі «Вопросы истории» (№ 6 за 1960 р.). У збірнику «Советская историческая наука от XX к XXII съезда КПСС» [98] була опублікована стаття про хід та результати вивчення історії радянського села крізь призму боротьби проти культу Сталіна. В історіографічних статтях розглядалися також проблеми історії аграрної революції, історії колгоспного ладу в умовах Другої світової війни, післявоєнної відбудови та нового етапу [3, 6].

Низку праць було присвячено проблемам джерелознавства. Основна з них – стаття «Источниковедение и изучение истории советского общества», написана спільно з С. Якубовською («Вопросы истории», 1961, №5). У той час дослідник почав вивчення математичних методів обробки та аналізу масових історичних джерел.

В. Данилов багато часу приділяв редагуванню різних дослідницьких робіт та збірників документів з історії радянського села. Один з-поміж них – перший том «Истории коллективизации» (обсяг понад 40 авт. арк.). Також він працював як член редколегії IX тому «Истории СРСР» [8].

За 1957–1963 рр. було опубліковано понад 20 наукових робіт загальним обсягом в 65 авт. арк. (із них 50 авт. арк. запланованих праць і

15 авт. арк. позапланових). З-поміж них – монографія «Создание материально-технических предпосылок коллективизации сельского хозяйства в СССР», яка побачила світ у 1957 р. [402, 3].

Під редакцією В. Данилова вийшли друком збірка статей «Очерки истории коллективизации сельского хозяйства в союзных республиках», дві монографії Ю. Арутюняна і монографія Ю. Борисова. В. Данилов був членом редколегії колективних праць «История советского крестьянства и колхозного строительства в СССР» і «Союз рабочего класса и крестьянства на современном этапе» [10, 6].

У 1957 р. – на початку 1958 р. В. Данилов працював у редакції журналу «История СССР» завідувачем відділу Історії радянського суспільства. У 1960–1961 рр. – консультантом у редакції журналу «Комуніст». Із 1962 р. – член редколегії «Исторических записок» з 71 т. Організаційна робота за даний період також була пов'язана з виконанням обов'язків керівника групи з історії радянського селянства (із 1959 р.) [404].

В. Данилов долучився до підготовки й проведення наукової сесії з історії радянського селянства (квітень 1963 р.) та сесії з історії республік Середньої Азії і Казахстану в епоху соціалізму (травень 1957 р.), наукової сесії з історіографії радянського суспільства (березень 1961 р.), сесії з історії народів Поволжя (квітень 1962 р.) тощо [10, 9].

Відповідно до рішення вченої ради Інституту історії СРСР АН СРСР від 27 лютого 1963 р. термін роботи В. Данилова на посаді старшого наукового співробітника був продовжений (див. Додаток Г). У 1963–1968 рр. В. Данилов фокусував свою увагу на дослідженні історії радянського доколгоспного села та історіографії радянського села. Як результат його дослідження було підготовлено монографію «Очерки социально-экономической истории советского доколхозного села». Її завершення планувалося в 1970 р. На 1964 р. був зібраний і значною мірою оброблений матеріал, написані 4 розділи (із восьми). За матеріалами

трьох розділів опубліковані статті в журналі «Історія СРСР» (1958, № 3) і в «Історичних записках» (т. 74, 1964 р. і т. 79, 1966 р.). Окрім того, Даниловим був написаний загальний нарис історії радянського села напередодні колективізації в обсязі 18 авт. аркушів для 1-го тому колективної праці «Коллективизация сельского хозяйства в СССР». Ним також був написаний параграф «Курс на колективізацію сільського господарства. Передумови соціалістичної реконструкції села» [11, 5].

Також В. Данилов підготував розділ «Історіографія радянського села» для V тому «Очерков по истории исторической науки в СССР» (обсяг 4 авт. арк.) і доповідь «Основні підсумки і напрями вивчення історії радянського селянства» на наукову сесію в червні 1969 р. (видрукуваний на ротопринті). В історіографічних роботах В. Данилова зроблено спробу проаналізувати і узагальнити підсумки досліджень із широкого кола проблем аграрної історії радянського суспільства від 1917 р. до досліджуваного періоду.

Загалом за період 1964–1968 рр. В. Даниловим було опубліковано 14 авторських праць (статей, доповідей, розділів у колективних працях тощо), обсягом близько 30 авт. арк. [4, 6]. У цей період В. Данилов значну увагу присвятив редакторській роботі. Учений був членом редакційних колегій двотомника «Коллективизация сельского хозяйства в СССР» (обсяг близько 100 авт. арк.) і IX-го тому «Истории СССР с древнейших времен и до наших дней» (50 авт. арк.). Під редакцією В. Данилова вийшла в світ монографія І. Зеленіна. Як заступник головного редактора загальносоюзної серії документальної публікацій «Історія колективізації сільського господарства в СРСР», він проводив науково-організаційну й редакторську роботу. У 1964 р. вийшли в світ 7 томів (загальний обсяг – 266 авт. арк.). Із 1962 р. учений був членом редколегії «Історичних записок» (з 71 тома) [10, 17].

У цей період В. Данилов брав участь у роботі низки наукових конференцій і сесій. На VIII і IX сесіях симпозіуму з аграрної історії

Східної Європи керував роботою секції з аграрної історії епохи соціалізму і виступав з доповідями. На III Міжнародній конференції із економічної історії в Мюнхені у 1965 р. виступав з доповіддю про радянську податкову політику в селі за 1917–1929 рр. Для конференції з аграрної історії в 1968 р. в Інституті Грамші в Римі підготував доповідь «Капіталістичні елементи в сільському господарстві СРСР напередодні колективізації». Тези 1-ї доповіді і текст другої були опубліковані німецькою та італійською мовами [20, 9].

Науково-організаційна робота в 1959–1968 рр. була зорієнтована на виконання обов'язків керівника групи з історії радянського селянства Інституту історії АН СРСР і завідувача сектором з історії радянського селянства (1968–1969 рр.) [4, 8]. Також В. Данилов у цей період керував підготовкою кандидатських дисертацій В. Кабанова, А. Тюріної, В. Долгова. Учений очолював групу з історії радянського селянства в Інституті історії РАН СРСР. У 1965 р. тривала робота з підготовки 2-х томної колективної роботи «Колективізація сільського господарства і колгоспного будівництва в СРСР (1927 – 1941 рр.)». Перший том, на початку 1965 р. пройшов верстку і першу звірку та був у лютому 1965 р. відправлений до ЦК КПРС і Комітету з преси при Раді Міністрів СРСР. Комітет надіслав позитивний відгук, однак були висловлені деякі зауваження. Після внесення правок том був надісланий на повторну перевірку. У квітні 1965 р. праця була підписана до друку представниками Інституту та видавництва. Однак у кінці червня 1965 р. том був повернутий видавництвом до Інституту для нового обговорення. Повторне обговорення тому на вченій раді радянського відділу Інституту історії АН СРСР відбулося 29 липня 1965 р. Окрім членів вченої ради до обговорення долучилися представники кафедр історії СРСР та історії КПРС МДУ, Інституту марксизму-ленінізму та інших наукових установ. Під час обговорення було виокремлено дискусійні питання, які потребували вивчення [12, 12].

Висловлюючи загальну думку учасників наради, вчена рада позитивно оцінила рукопис першого тому «Коллективизация сельского хозяйства и колхозного строительства в СССР» і підтвердила своє рішення про рекомендацію її до друку. Вона запропонувала авторському колективу врахувати критичні зауваження, зроблені під час обговорення рукопису, більш ретельно відредагувати його і передати в найближчий термін до видавництва. Також авторський колектив отримав зауваження від Я. Кузьміна, Ю. Мошкова, А. Митрофанової, які не змогли виступити на вченій раді [13, 18].

Відповідно до рекомендацій вченої ради авторський колектив зробив необхідні доопрацювання тих розділів праці, які викликали зауваження рецензентів, було перевірено редакцію текстів (виправлено й уточнено формулювання висновків і оцінок). Уточнено висновки про ступінь зрілості об'єктивних передумов колективізації, відповідність ленінського кооперативного плану та реального ходу суцільної колективізації тощо. Було акцентовано увагу на тому, що вирішальні передумови для соціалістичного перетворення сільського господарства були створені Жовтневою революцією (диктатура пролетаріату, націоналізація землі тощо) [15, 3]. Оцінка матеріально-технічних передумов колективізації розкрита точно, відповідно до букви партійних документів, особливо рішень листопадового пленуму ЦК 1929 р. Посилено висновок про те, що помилки, які допускалися в ході колективізації не зіпсували її сутності та результатів.

У зв'язку з зауваженнями про тенденційність висвітлення ролі Й. Сталіна, ще раз були уточнені критичні зауваження про його діяльність, доповнений матеріал, що характеризує позитивні дії (зокрема, зазначено про роль Й. Сталіна в боротьбі з правим ухилом, про його доповіді на XV і XVI партз'їздах, на конференції аграрників-марксистів тощо). На різних етапах обговорення та рецензування праці враховувалися й посторінкові зауваження рецензентів [15, 7].

Другий том відповідно до плану науково-дослідної роботи групи був завершений у кінці 1964 р. – на початку 1965 р. Він також обговорювався на вченій раді відділу. У рецензуванні тому брали участь спеціалісти з Московського університету, Куйбишевського педагогічного інституту. Том отримав позитивну оцінку і був рекомендований до друку. Протягом січня – квітня авторський колектив здійснив доопрацювання розділів цього тому з висловлених на обговоренні зауважень.

Співробітники групи вели роботу з підготовки багатотомної історії радянського суспільства. М. Івницький як заступник головного редактора ІХ тому проводив редагування тому. В. Данилов працював у редколегії й написав до нього історіографію. М. Богденко та І. Зеленін відповідно до плану науково-дослідної роботи групи розробляли історію радгоспного будівництва в СРСР. Ще в 1958 р. була опублікована монографія М. Богденко «Строительство зерновых совхозов в СССР в 1928-1932 гг.». У березні 1965 р. у видавництво зданий рукопис книги І. Зеленина «Зерновые совхозы (1933–1941 гг.)». У цій монографії на конкретно-історичному матеріалі простежувалася історія розвитку зернових радгоспів провідної групи державних господарств у роки другої і третьої п'ятирічок [17, 3].

У 1965 р. основні зусилля співробітників групи були спрямовані на розробку післявоєнної історії радянського села. Перспективний план групи передбачав послідовне та всебічне вивчення цієї проблеми. За результатами роботи передбачалося підготовка колективних праць. Основою для створення узагальнювальних праць стали монографії з найбільш важливих і найменш досліджуваних проблем історії розвитку радянського села. Науковці вивчали проблеми, пов'язані з матеріально-виробничою базою сільського господарства, формуванням сільськогосподарських кадрів. Були зроблені перші спроби простежити зміни в соціальній структурі сільського населення в довоєнні й післявоєнні роки. Особливе місце в роботі групи займало вивчення історії

радгоспного будівництва, яке відіграло важливу роль в соціалістичному перетворенні села. Радгоспи були, за визначенням Програми КПРС, були «провідними соціалістичними підприємствами в селі» [5, 7].

У той час історія радгоспного будівництва була малодослідженою. Тому виник задум створення серії монографічних праць з історії радгоспів, які, з одного боку, доповнили б працю про радянське село в роки соціальних перетворень, а з другого – створили передумови для підготовки узагальнювальних праць з історії радянського село за наступні роки.

Відповідно до плану науково-дослідної роботи більшість співробітників групи продовжувала розробку історії радянського села й селянства в післявоєнні роки, вивчала проблеми, пов'язані з матеріально-виробничою базою сільського господарства, розвитком колгоспів і радгоспів, зробила спроби вивчення соціальних проблем сучасного села, розвитку селянства як класу соціалістичного суспільства тощо. Основні результати праці в цьому напрямі знайшли відображення у статтях, написаних для збірки «Розвиток сільського господарства СРСР в післявоєнні роки» [12, 19].

Зусилля групи були направлені й на вивчення аграрної історії радянського суспільства в довоєнні роки. Досліджувалися соціально-економічні відносини селянства в доколгоспному селі, перші аграрні перетворення радянської влади, класова боротьба в роки масової колективізації. Група займалася вивченням історії радгоспного будівництва протягом Радянського періоду. Підготовка серії монографій з історії радгоспів здійснювалася навіть з деяким випередженням запланованих термінів [14, 2].

Одним із основних завдань групи була публікація збірки статей «Развитие сельского хозяйства СССР в послевоенные годы». У її оформленні брали участь як співробітники Інституту СРСР АН СРСР, так і представника інших установ і організацій, працівники сільського

господарства. Збірка, загалом, стала першою спробою висвітлення основних проблем історії розвитку радянського села післявоєнних років. У ній М. Вілцан, М. Богденко, І. Шарова, О. Тюріна, аспірант В. Долгов представили для обговорення свої статті. Більшість із них були схвалені редколегією і авторським колективом [21, 18].

Однією з найяскравіших подій в історії радянської історичної науки та житті В. Данилова стала дискусія про долю написаного на початку 1960-х рр. під його керівництвом двотомника «Колективізація сільського господарства в СРСР. 1927–1932». Скориставшись можливостями «хрущовської відлиги», об'єднана навколо В. Данилова група таких же, як він, захоплених і талановитих дослідників – М. Івницький, М. Вілцан, Н. Богденко, І. Зеленін, названих згодом «могутньою купкою» – змогла створити унікальну працю – першу наукову історію колективізації сільського господарства в СРСР [406].

Її особливістю було те, що автори працювали з раніше недоступними дослідникам архівними фондами й займали принципову позицію: слідували достовірності документа, а не «вказівці згори» та офіційним оцінкам. Праця, яка вразила всіх фахівців новизною фактів і висновків, була написаною на високому науковому й художньому рівнях. Під час її обговорення історики назвали її створення справжнім науковим подвигом, а колеги В. Данилова з Інституту історії АН СРСР вимагали її якнайшвидшої публікації, незважаючи окремі неточності [103, 93].

Ця праця, хоча і не була опублікована, і донині залишається чудовою пам'яткою й символом одного з кращих досягнень радянської історіографії, її невдалою спробою вирватися з ідеологічних та адміністративних пут існуючої системи. Що ж нового сказали автори про колективізацію? По-перше, що сталінська колективізація і ленінський кооперативний план – це різні речі. Під час колективізації були порушені найважливіші принципи ленінського плану залучення широких мас селянства до соціалістичної перебудови села. Ще в кандидатській

дисертації В. Данилов довів, що матеріально-технічні передумови колективізації виявилися недостатніми. І в першому томі двотомника, незважаючи тиск на нього adeptів «Короткого курсу ВКП (б)», яких підбурював його головний опонент, завідувач відділом науки ЦК КПРС С. Трапезніков, він залишився вірним собі. В. Данилов рішуче відстоював тезу про відсутність «необхідних передумов» колективізації, їх «недостатню зрілість», оскільки ні про які 100 тисяч тракторів для колгоспів, про які писав В. Ленін, розробляючи свій кооперативний план, і мови не було. Сталінські колгоспи створювалися на «мануфактурній основі» [76, 136].

По-друге, відступом від ідей В. Леніна щодо соціалістичної перебудови сільського господарства було порушення принципів поступовості й добровільності колективізації. В. Данилов указував, що досвід участі селян у кооперації був ще недостатнім для кардинального їхнього повороту в бік великого суспільного виробництва. Наприклад, до початку суцільної колективізації лише 50% селянських господарств були охоплені найпростішими формами кооперації й 20% – найпростішими виробничими об'єднаннями. Тому колективізація проводилася за допомогою адміністративного примусу [116, 272].

Як і в попередні роки, у 1970-х рр. В. Данилову доводилося багато займатися редакторською роботою. Він був членом редакційних колегій ІХ тому «Истории СССР с древнейших времен до наших дней», колективних праць «Проблемы истории советского крестьянства», «Развитие сельского хозяйства СССР в послевоенные годы», двох «Ежегодников по аграрной истории Восточной Европы» і низки інших видань. Під його редакцією вийшли в світ монографії В. Кабанова «Октябрьская революция и кооперация», О. Тюріной «Формирование кадров специалистов и организаторов колхозного производства. 1946-1958 гг.» тощо. Як заступник головного редактора загальносоюзної серії документальних публікацій «История колективізації сільського

господарства в СРСР», вів відповідну науково-організаційну й редакторську роботу. У складі цієї серії в 1969–1973 рр. було опубліковано 10 томів.

В. Данилов виконував обов'язки члена редколегії «Исторических записок». У цей же час брав участь у роботі низки наукових конференцій і сесій. З-поміж них потрібно, насамперед, назвати загальносоюзні наукові сесії з аграрної історії, що відбулися в червні 1969 р. і листопаді 1973 р. На першій В. Данилов виступав із доповіддю, на другій – брав участь у дебатах. Він був членом оргкомітетів цих сесій і редакційних колегій, які готували до друку їхні матеріали. Учений виступив із доповіддю на науковій сесії, присвяченій 50-річчю переходу до НЕПу в травні 1971 р. На XII, XIII і XIV сесіях симпозіуму з аграрної історії Східної Європи виступав із доповідями й керував роботою секції «Громадські організації сільського населення». Тези доповідей були опубліковані. На міжнародному аграрному симпозіумі «Досвід аграрних перетворень в республіках Середньої Азії» виступав із доповіддю й керував роботою секції «Соціально-економічні передумови та історичні умови аграрних перетворень».

Науково-організаційна робота була пов'язана з виконанням обов'язків члена оргбюро Наукової ради з історії соціалістичного і комуністичного будівництва в СРСР. Був членом секції вченої ради Інституту історії СРСР АН СРСР, а також членом Наукової ради з історії історичної науки та Археографічної комісії [17, 3].

У центрі наукових інтересів В. Данилова завжди стояла проблема різних варіантів аграрного розвитку Росії, принаймні, від реформи 1861 р. до пострадянських днів. У цьому В. Данилов протистояв (спільно з Т. Шаніним) як позиціям ортодоксальної радянської історіографії, яка однозначно заперечувала можливість альтернатив в історії, так і публіцистичним настроям перебудовчої шокової терапії, яка проводилась під гаслом «Іншого не дано!». Сам В. Данилов якимось зафіксував цей

вислів «Іншого не дано!» у своїй розповіді колегам по «Інтерцентру» після повернення з Німеччини в другій половині 1990-х рр., де він якраз брав участь в університетсько-семінарських дискусіях щодо альтернативи розвитку Радянської Росії 1920-х рр.. За словами В. Данилова, на одному з цих семінарів з-поміж німецьких професорів сидів, навіть порівняно з ними, літній чоловік, який із живою цікавістю стежив за всіма перипетіями академічних дискусій щодо радянських альтернатив, а сам зберігав сором'язливе мовчання. Ця людина, на думку В. Данилова, була навіть не з академічного середовища, однак з виразу його обличчя було зрозуміло, що обговорювані сюжети надзвичайно йому близькі. Тому В. Данилов припустив, що цей загадковий незнайомець, можливо, свого часу був агентом Комінтерну або обіймав подібну посаду. Нарешті, незнайомець не витримав, боязко підняв руку, і сказав своє слово: «Мені здається, там, де є ОДПУ, там альтернатив не буває» [67, 54], і, зникнувши, замовк. У цьому місці свого переказу про семінар В. Данилов, невесело розсміявшись, повідомив, що саме зараз він працює з найцікавішими архівними документами ОДПУ часів першої п'ятирічки, які могли б стати відповіддю на зауваження незнайомця.

Згодом В. Даниловим була опублікована стаття «Необычный эпизод в истории отношений ОГПУ и сталинского Политбюро» [147, 168], яка підтверджувала спробу пом'якшення жорстоку сталінську репресивну політику стосовно розкуркулених, навіть у надрах самого ОДПУ, не беручи до уваги потужний опір сталінському курсу селянства, а також частини інтелігенції й партії. У цій статті В. Данилов підкреслював, що система політичного контролю й секретної інформації ОДПУ до 1930 р. «сумлінно виконувала свої функції і буквально завалила владу потоком повідомлень про повсюдне неблагополуччя і прямий опір державній політиці, коли сталінська революція згори «вилилася в суцільну колективізацію селянських господарств і розкуркулення, що стало основним засобом масового насильства і одночасно способом

забезпечення дешевою робочою силою багатих природними ресурсами, але необжитих районів на Півночі й Сході держави» [244, 28].

Утім ОДПУ довелося не лише збирати інформацію про колективізацію та розкуркулення, а також займатися організаційними питаннями стосовно спецпоселення в північних таборах сімей репресованих селян, чисельність яких вже до літа 1930 р. досягла півмільйона осіб. Саме тоді високопоставлені представники відповідних комісій ОДПУ і, насамперед, нарком внутрішніх справ РРФСР В. Толмачов намагалися ставити завдання перед Політбюро щодо альтернативи елементарної гуманності, а також здорового глузду щодо ув'язнених. В. Данилов наводить витяги з листа В. Толмачова, який так характеризує становище висланих селян: «Тіснота неможлива ... є місця, де кубатура менше гробової. Підлог у бараках немає, дах зроблений із жердин і злегка присипаний землею. Температура, як правило, не вище 4 градусів. Воші, погане харчування, а для багатьох – майже повна його відсутність, – все це створює колосальну захворюваність і таку ж смертність серед дітей. Із висланими поводяться, як із найнебезпечнішими в'язнями, що підлягають суворій ізоляції. Це унеможлиблює використання їхньої власної ініціативи й самодіяльності та покладає на нас абсолютно непосильний обов'язок їхнього повного обслуговування. Адже це не ящики, не тюки вантажу, а живі люди» [436, 763].

В. Данилов детально аналізував, як упродовж 1930–1931 рр. усередині ОДПУ та в стосунках ОДПУ з вищими органами партійної й радянської влади були незначні спроби скорегувати, пом'якшити сталінський курс на знищення репресованих [437]. Зрештою, спроби деяких ОДПУ-альтернатив завершилися провалом. Наприклад В. Толмачов, незгідний зі сталінським курсом, пішов у 1930 р. в антисталінську опозицію і незабаром був репресований. Репресії наздогнали і тих представників ОДПУ, які все ж шукали хоча б якісь

альтернативи селянському геноциду в умовах крайньої півночі. В. Данилов наголошував, що одним із головних каналів інформаційного впливу на Й. Сталіна та його соратників до початку 1930 р. були зведення Інформвідділу ОГПУ, в яких розмішувалася різноманітна й детальна інформація про стан економіки, армії й суспільства в СРСР. Однак Й. Сталін незадоволений критичною обізнаністю своїх спецслужб, 5 березня 1931 р. скасував Інформвідділ ОДПУ. Із ним зникла й інформація, яка володіла даними про стан справ у державі [385, 33].

Таким чином, наукові інтереси В. Данилова були надзвичайно широкими, про що свідчить звернення історика до вивчення проблем села від реформи 1861 р. і до сталінських перетворень 1930-х. В. Данилов не боявся братися за складні теми дослідження та робити гучні і часом неприйнятні для тогочасного суспільства висновки.

У 1960-ті – на початку 1970-х рр., зі своїми колегами і друзями-шістдесятниками К. Тарновським, М. Гефтером, О. Анфімовим, С. Якубовською В. Данилов рішуче протистояв відродженню сталінізму в історичній науці. Він виступав за її звільнення від впливу [145, 17]. У такий спосіб В. Данилов, як автор аналітичних статей, викликав великий резонанс у науковій громадськості. Прикладом цього є написана, але не опублікована в розглянутий період стаття В. Данилова і С. Якубовської «О фигуре умолчания в исторической науке». «Правда і нічого крім правди, ніяких «білих плям» і «фігур замовчування» в складній історії радянського часу» [11, 5] – ось його головне життєве кредо як історика і громадянина. Він залишався вірним йому в умовах нової Росії.

Завдяки особистому внеску В. Данилова, на нашу думку, вже на початку 1960-х рр., не маючи розсекречених архівних матеріалів, він і його колеги зробили висновки, які й сьогодні не втратили своєї актуальності: колективізація проводилася без належної матеріальної невідповідності та мала насильницький характер тощо.

У першій радянській науковій історії колективізації автори обережно торкнулися теми голодомору 1932–1933 рр., однак не повністю розкрили масштаби репресій режиму проти селян у роки колективізації, оскільки не мали доступу до відповідної інформації в архівах. Однак їхні підсумки трагедії радянського селянства й держави є значними. Це був науковий підхід до розглянутої проблеми в межах наявних можливостей [254, 38].

В. Данилова можна охарактеризувати як науковця, який намагався бути максимально об'єктивним. Свідченням цього є опублікована стенограма обговорення на вченій раді Інституту історії АН СРСР двотомника з історії колективізації 29 липня 1965 р. Ці та інші матеріали показують як сміливо та послідовно В. Данилов захищав свої наукові підходи до цієї теми. Однак сила адміністративного ресурсу виявилася сильнішою. Новаторська книга В. Данилова та його колег не вийшла. Вже підготовлений до видання двотомник був «загублений Відділом науки ЦК КПРС» [157]. Його публікацію зірвали, організувавши бюрократичний спектакль з доопрацювання рукопису з ініціативи Д. Трапезнікова. Текст був загублений у типографії [317]. Праця так і не була опублікована. Наукове вивчення колективізації в СРСР було загальмоване аж до початку перебудови [224, 53]. Тому у вітчизняній і зарубіжній історіографії до сьогодні існує потреба глибшого дослідження колективізації.

У роки панування неосталінізму, розгрому «нового напрямку», справді наукове дослідження стало долею «диваків» і «невдах», в число яких зарахували і В. Данилова. Він, як колишній фронтовик, не занепав духом, довівши своїм прикладом, що для справжнього вченого наука понад усе й чесно займатися нею можна навіть у найнесприятливіших умовах. За умов остракізму він поведився достойно як вчений і громадянин, для якого істина була дорожче кар'єри. Таким він залишився і до останніх днів свого життя, справедливо названий його друзями «справжнім лицарем історичної науки», прикладом для колег і учнів.

У 1970-ті – першій половині 1980-х рр., залишаючись «білою вороною» радянської історіографії, В. Данилов продовжує дослідження найбільш актуальних аспектів історії сільського господарства й селянства СРСР. Він аналізує еволюцію сільського господарства й соціальну структуру радянського села в умовах НЕПу, історію дореволюційної й радянської кооперації, російської поземельної громади, займається проблемами сільської культури та побуту тощо [239, 8].

Як згадував один з провідних істориків-аграрників Росії, колишній колега й друг В. Данилова С. Єсіков, який працював із ним над темою про антоновський рух у Тамбовській губернії, – «Віктор Петрович мріяв написати монографію про селянську культуру. Були зібрані необхідні матеріали. Однак через нестачу часу йому не вдалося здійснити свій план. Можна лише уявити, якою б цікавою для читача стала книга Данилова про селянську культуру» [292, 147].

У розглянутий період В. Данилов активно бере участь у роботі симпозіумів із аграрної історії Східної Європи, підготовці до друку різних колективних праць із аграрно-селянської проблематики. Він стає неформальним лідером радянських істориків-аграрників. Його роботи значно перевершують написані «у потрібному руслі» на аналогічні теми праці його гонителів. Значна кількість його праць перекладена іноземними мовами ще до початку перебудови в СРСР і в її перші роки [306, 17].

Протягом 1980-х років наукова діяльність В. Данилова часто піддавалася критиці офіційних структур. В. Данилов продовжує дослідження найбільш актуальних аспектів історії сільського господарства і селянства СРСР. Він аналізує еволюцію селянського господарства і соціальну структуру радянського села в умовах НЕПу, історію дореволюційної і радянської кооперації, російської поземельної громади, займається проблемами сільської культури і побуту. Також

вчений працював над збіркою документів про антоновський рух у Тамбовській губернії тощо.

У 1993 р. В. Данилова запросили до Інтерцентру працювати над низкою проектів. Йому вдалося реалізувати ряд великомасштабних російських і міжнародних дослідницьких історичних проектів у співробітництві з вченими Англії, США, Канади, Франції, Німеччини, Японії, Південної Кореї. Найважливішими з цих проектів, пов'язаними з введенням до наукового обігу багатотомних масивів найцінніших архівних документів, стали: «Крестьянская революция в России 1902 – 1922 гг.»; «Как ломали НЭП 1927–1929 гг.»; «Трагедия советской деревни: коллективизация и раскулачивание»; «Советское деревня глазами ВЧК, ОГПУ, НКВД» тощо. Спільно зі своїм другом і колегою британським соціологом Т. Шаніним в Московській вищій школі соціальних і економічних наук (далі – МВШСЕН) і її дослідницькому підрозділі «Інтерцентр» В. Данилов у 1995 р. створив і до кінця свого життя очолював Центр селянознавства та аграрних реформ, видаючи записки «Селянознавство: история, теория и современность», проводячи міждисциплінарні селянознавчі семінари, на яких обговорювались найважливіші методологічні питання аграрних російських і міжнародних досліджень [287, 5].

У 1990-і рр. важливою подією в науковій сфері Росії став організований В. Даниловим за підтримки Т. Шаніна теоретичний семінар «Сучасні концепції аграрного розвитку». Він проходив у МВШСЕН, де В. Данилов очолював Центр селянознавства. У семінарі брали участь найавторитетніші російські й зарубіжні дослідники: Р. Девіс, М. Левін, С. Уіткрофт та інші. На ньому обговорювались найактуальніші проблеми селянознавства, аналізувались найвідоміші праці західних і вітчизняних фахівців з цієї теми. Наприклад, праці Дж. Скотта, Е. Вульфа, А. Мандра, О. Вебера та інших. За активної участі В. Данилова також був організований і міжнародний семінар в МВШСЕН «Куди йде Росія?» [49,

130]. В. Данилов і його колеги в своїй колективній праці підкреслили вирішальну роль Й. Сталіна в так званих «перегінах на місцях», вказавши, що саме він був головним ініціатором «великого перелому» і тому повинен нести відповідальність за всі негативні наслідки. Вони відстоювали цю тезу на прикладі аналізу обставин прийняття відомої постанови ЦК ВКП (б) від 5 січня 1930 р. «Про темпи колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву».

В. Данилов зазначав, що саме з ініціативи Й. Сталіна була дана установка на насадження до осені 1930 р. в основних зернових районах не просто колгоспів, а колгоспів як «перехідних форм до комун». Місцеві активісти добре розуміли, що таке комуна. На досвіді минулих хлібозаготівельних штурмів вони також знали, що будь-яке завдання зверху необхідно не лише виконати, але й перевиконати. Звідси і особлива старанність на місцях у досягненні поставленої цілі [114, 28]. Антисталінський акцент авторського колективу викликав різку реакцію. Однак В. Данилов підтримував антисталінські позиції. Він дотримувався їх й у своїй діяльності як секретар парткому Інституту історії АН СРСР [172, 55].

1990-і рр. – початок 2000-х рр. був плідним періодом у житті історика. Гласність та відкриття архівів визначили стратегію й тактику творчої позиції В. Данилова. Він звернувся до актуальних проблем історії ХХ століття: революції, колективізації, сталінський режим, пострадянський розвиток сільського господарства Росії, історичне коріння її сучасних соціально-економічних і суспільно-політичних проблем. Із доповідями на ці теми він активно виступав у пресі, на різних «круглих столах», наукових конференціях. У фокусі уваги В. Данилова опинилися так звані «білі плями» радянської історії, насамперед, громадянська війна, колективізація сільського господарства, постаті малодосліджених лідерів більшовиків тощо [405, 18].

Він першим у вітчизняній історіографії підняв проблему голоду 1932–1933 рр. і кваліфікував його як результат колективізації й злочин сталінського керівництва. Звертаючись до історичного досвіду революції та громадянської війни, В. Данилов закликав переглянути оцінки радянської історіографії селянських повстань проти більшовиків у зазначений період як «куркульських» і «антирадянських» [83, 25]. Він запропонував по-іншому оцінити політичну програму головних опонентів і конкурентів Й. Сталіна, Л. Троцького, М. Бухаріна в боротьбі за владу, висунувши ідею «про бухарінську альтернативу» сталінської колективізації [365, 217].

Важливим був міжнародний семінар у МВШСЕН «Куди йде Росія..?», організований за активної участі В. Данилова. За його ініціативи на семінарі працювала історична секція, де за участю провідних російських істориків і вчених з інших країн (М. Гефтера, П. Волобуєва, Л. Мілова, А. Кореліна, В. Журавльова, Марк фон Хагена, В. Шелохаєва, С. Тютюкіна, М. Феретті) обговорювалися дискусійні проблеми історії Росії, зокрема аграрної.

Значною подією у творчому житті В. Данилова в постперебудовчий період стала його участь в організованому Т. Шаніним у межах МВШСЕН російсько-британському проєкті «Вивчення соціальної структури російського села» [49, 67]. Підібраний ним колектив істориків написав 16 нарисів про села в різних регіонах Росії для соціологічного дослідження. Кращі з них були опубліковані в спеціальному щорічнику «Крестьяноведенье», редактором якого він був. Щорічник видавався в Інтерцентрі («Центру селянознавства і сільських реформ») МВШСЕН.

Участь істориків у спільному з соціологами проєкті була високо оцінена вченими. «Робота істориків у соціологічному проєкті носила експериментальний характер, і тому її організація й результати представляють практичний інтерес. Її досвід свідчить, насамперед, про можливість й доцільність участі істориків у соціологічних дослідженнях,

і ширше – про наукову доцільність проведення історико-соціологічних досліджень, особливо під час вивчення сільського життя», – писав В. Данилов [378, 252].

У редагованому В. Даниловим науковому виданні «Крестьяноведенье» публікувалися статті з актуальних проблем історії селянства й аграрної політики. У більшості випадків саме В. Данилов був ініціатором і редактором цих статей. Його діяльність у МВШСЕН сприяла залученню до занять аграрною історією багатьох молодих вчених, які отримали згодом вчені звання [407].

В. Данилов і Т. Шанін були співредакторами першої, виданої російською мовою міжнародної хрестоматії селянознавства «Великий незнайомець: селяни і фермери в сучасному світі» [144, 5]. В. Данилов вважав, що основним джерелом кризи історичної науки «стало її підпорядкування політиці аж до перетворення в простий спосіб вирішення поточних завдань (політичний характер оцінок робіт істориків тощо)». Саме «заморожування марксистської теоретичної думки в суспільних науках», на його думку, зумовило «її невідповідність до сучасної суспільної кризи» [157, 5]. «Головна небезпека, а вона вже не в майбутньому, а в теперішньому часі, полягає у встановленні нової «одностайності», у новому диктаті з боку політики та ідеології», – зауважував В. Данилов у статті «Сучасна російська історіографія: у чому вихід з кризи?» у журналі «Новая и новейшая история» в 1993 р. Учений писав: «Справжній вихід – у свободі наукової думки і наукового слова, так само гарантованої представникам всіх світоглядних та наукових напрямків і шкіл» [274, 81].

В. Данилов засуджував політику руйнування великого сільськогосподарського виробництва, некомпетентність влади в питаннях сільського господарства. Він був проти вихваляння П. Столипіна, взяття за зразок сучасними «реформаторами» його аграрної реформи. Його обурювала сама ідея «загальної фермеризації» і здійснення її владою

методами «бюрократичного екстремізму». На його думку, «нові реформатори» забули про головне – зростання сільськогосподарського виробництва й забезпечення населення продовольством [392, 139].

У даному контексті необхідно підкреслити, що В. Данилов – один з найактивніших і найуспішніших дослідників сталінської епохи. Він визначав сталінізм як «авторитарний, жорстко централізований режим, існування котрого забезпечувалося нещадністю і масовими масштабами репресій». На тему сталінських репресій, особливо спрямованих проти радянського селянства, він написав чимало глибоких і змістовних робіт. Фактично він першим в історіографії акцентував увагу на трагедії радянського села, указавши, що селянство було найчисельнішою соціальною групою, що зазнала насильства і репресій у роки сталінської диктатури. Саме цей факт найбільш переконливо доводив антинародний характер сталінізму, оскільки його жертвами був народ, інтереси якого він нібито «захищав» [404, 8].

В. Данилов поділяв ідею Л. Троцького про «термідоріанський переворот Сталіна», тобто захоплення ним влади шляхом винищення більшовицької гвардії: «Сталінізм за своєю природою антисоціальний і тому марно шукати в робітничому класі, селянстві або інтелігенції соціальний прошарок, інтереси й настрої якого створили сталінську диктатуру. Це була виключно бюрократична диктатура, яка в ході свого становлення й розвитку відтворювала в розширеному масштабі власну соціальну опору – бюрократичну систему, що не залежить від усіх інших класів і верств суспільства», – писав В. Данилов про сталінську систему [111, 64].

Якщо Л. Троцький визначав хронологічні межі «термідоріанського перевороту» «нового класу» бюрократії 1930-ми рр., то В. Данилов розширив їх до епохи Горбачова – Єльцина: «Перероджена партійно-державна номенклатура зробила суспільний переворот» [130, 47].

Таким чином, причину краху соціалізму в СРСР В. Данилов вважав у практиці й спадщині сталінізму. Він приділив значну увагу проблемі альтернатив сталінської системи. В. Данилов був переконаний у реальному існуванні альтернативи сталінізму: «Сталінський варіант розвитку радянського суспільства не єдиний можливий і неминучий», – вказував він. Альтернативу сталінізму він пов'язав з особистістю М. Бухаріна і бачив її в програмі «правої опозиції» [29, 4].

На його думку, М. Бухарін запропонував найбільш оптимальний і науково-обґрунтований варіант економічного розвитку держави. Він був представлений у початковому плані першої п'ятирічки, де пропонувалися цілком збалансовані темпи розвитку промисловості й сільського господарства. В. Данилов вважав, що реалізація цього плану мала б не менший успіх, ніж отримані ціною мільйонів селянських життів «успіхи перших п'ятирічок» [29, 37].

Противагою сталінській насильницькій колективізації, на думку В. Данилова, виступали й ідеї кооперативного соціалізму А. Чаянова, співзвучні ленінському кооперативному плану, на які спиралася «права опозиція». Ідея кооперативного соціалізму, тобто здійснення на практиці ленінського кооперативного плану, не мала нічого спільного зі сталінською колективізацією. Але вона не була реалізована, тому що Й. Сталін і його бюрократія «зламали НЕП», знищили опозицію в партії і силою влади нав'язали державі свій кривавий шлях розвитку. Як це було, В. Данилов спільно з О. Хлевнюком і А. Ватліним показали мовою документів, уперше опублікувавши стенограми пленумів ЦК ВКП (б) 1928–1929 рр. Залишаючись прихильником ідеї соціалізму «з людським обличчям», В. Данилов відділяв сталінізм від досягнень радянської епохи. Він вважав, що «всі досягнення радянського суспільства були наслідком потужного соціалістичного імпульсу, отриманого в результаті революції й саме він на багато років визначив напрями та зміст економічного й культурного будівництва». Сталінізм суперечив народним інтересам

всією своєю суттю, але не міг ігнорувати їх, тому прикривався ними. Не дивлячись на всі жахи сталінізму, радянські люди не розчарувалися в ідеї комунізму, про що свідчила їх підтримка перебудови на першому її етапі.

Негативні наслідки сталінізму В. Данилов вбачав не лише в руйнуванні радянської системи, а й політичного життя колишніх республік СРСР. На його думку, саме це стало найважливішою причиною нездатності населення протистояти утвердженню бюрократично-олігархічному капіталізму [258, 19].

Утвердження капіталізму «з людським обличчям» в Росії В. Данилов не вважав позитивним для розвитку держави: «Росія повертається на стадію початкового (примітивного) накопичення капіталу, яке 80–90 років тому викликало вибух народної революції, призвело до влади більшовиків і створило радянське суспільство», – констатував він [83, 25].

Здавалося б, що в умовах нової Росії В. Данилов мав повернутися до занедбаного С. Трапезніковим та іншими рукопису з історії колективізації та опублікувати його. Однак цього не сталося. Це питання обговорювалося в 1988 р. на засіданні сектора історії селянства й сільського господарства СРСР Інституту історії СРСР АН СРСР, який очолив В. Данилов. Він запропонував відкласти видання, яке пролежало більше 20 років, і зайнятися його доопрацюванням, оскільки, незважаючи на всі його переваги, праця стала застарілою й не відповідає сучасному стану науки та запитам суспільства. Головним аргументом В. Данилова був факт відкриття архівів. Робота в них, більш поглиблене вивчення історії колективізації, особливо раніше заборонених тем, повинна була стати першочерговим завданням історика. Присутні на засіданні сектору співробітники, члени колишнього авторського колективу підтримали пропозицію свого керівника. Це докорінно змінило подальше наукове життя В. Данилова. Маючи гіркий досвід короткочасної політичної та ідеологічної «відлиги», він вирішив скористатися наданою гласністю, а

найголовніше – можливістю працювати в архівах із раніше недоступними дослідникам документами [9, 15].

В. Данилов під час роботи з новими документами прагнув ввести до наукового обігу якомога більшу кількість джерел із актуальних та дискусійних проблем аграрної історії Росії ХХ ст. Їхні фонди стали доступні в центральних і місцевих архівах держави. У такий спосіб проявилася позиція В. Данилова як вченого. «Надати слово документу» [96, 121], – так він сформулював головну мету своєї творчої діяльності в нових умовах. Він наполегливо дотримувався і залишився вірним до кінця життя.

Проблемою з якою зіштовхнувся В. Данилов під час опрацювання нових документів – дефіцит коштів для їхнього оприлюднення. Фінансування не вистачало не лише на публікування документів, а й на гідну зарплатню вченим, зокрема, які працювали в Інституті російської історії РАН. Вихід був знайдений В. Даниловим на шляхах міжнародного співробітництва вчених. Його величезний авторитет, творчі і дружні відносини із зарубіжними колегами (А. Береловічем, Т. Шаніним, Р. Маннінгом, Л. Віолою та іншими), які поділяли його погляди на радянську історію, а також його життєві принципи, сприяли виділенню коштів для підготовки до друку серії документальних збірників із актуальних проблем аграрної історії ХХ ст. Вони вийшли в світ в межах трьох міжнародних проектів – «Селянська революція в Росії», «Радянське село очима ВНК-ОДПУ-НКВС», «Трагедія радянського села: колективізація і розкуркулення». Їхнім керівником із російського боку був В. Данилов. Здійснення проектів стало можливим завдяки активній підтримці архівістів, які охоче долучалися до трудомісткої роботи з виявлення й підготовки до друку значного масиву документів, які до цього були не доступні дослідникам. Було підготовлено більше двох десятків томів документальних збірників із проблем аграрної та

політичної історії Росії першої половини ХХ ст., опубліковані в 1992–2004 рр. під редакцією В. Данилова та після його смерті.

У збірниках проекту «Крестьянская революция в России» [125, 16] читач вперше почув голос селян-повстанців, учасників повстання в Тамбовській губернії, махновського руху в Україні, повстанців Поволжя. Він пролунав в опублікованих «відозвах», «програмах», «наказах повстанських комендатур», «статутах союзу трудового селянства» тощо. Були показані реальні масштаби селянської війни проти більшовиків у роки Громадянської війни, яка, на думку В. Данилова, стала «частиною селянської революції в Росії початку ХХ століття».

У документальній серії «Трагедия советской деревни: коллективизации и раскулачивания» [172, 54] В. Данилов і його колеги з Інституту російської історії РАН, колишні члени авторського колективу неопублікованої історії колективізації – І. Зеленін, М. Івницький фактично доопрацювали написану ще в 1960-і рр. книгу із цієї теми. Мовою нових документів вони в повний голос заявили, що колективізація була насильством стосовно радянського селянства, Й. Сталін і його найближчі сподвижники – це автори антиселянської політики розкуркулення й примусового насадження колгоспів, а тому несуть відповідальність за її трагічні наслідки. Про це другий том серії, де показані реальні масштаби «ліквідації куркульства як класу», і третій том серії, де опубліковані документи, що розкривають причини, регіональні особливості та демографічні наслідки голодомору 1932–1933 рр.

Матеріали серії підтверджують думку В. Данилова, що колективізація сільського господарства «стала рубіжною подією» з точки зору її впливу на долю селянства і держави. Найважливішим проектом із публікації документів став російсько-французький проект «Радянське село очима ВНК-ОДПУ-НКВС», організований В. Даниловим завдяки підтримці та особистій дружбі з найбільшим знавцем історії Росії, професором Сорбонни О. Береловічем. Унікальність проекту полягала в

тому, що основу його джерельної бази склали таємні документи Центрального архіву ФСБ Росії. Крім того, публікація нових документів дозволила реконструювати реальну картину повсякденного життя радянського села в перші десятиліття радянської влади [231, 16].

До роботи над збірками в межах усіх проектів з ініціативи В. Данилова були залучені не лише найбільш кваліфіковані працівники архівів, а й перспективні молоді історики, які захистили кандидатські і докторські дисертації за темами, співзвучними з проектами С. Єсіков, Н. Тархова, В. Кондрашин. Вони вважали себе представниками «школи Данилова» [299].

Закладені в проектах В. Данилова ідеї були реалізовані його учнями і колегами в низці великих міжнародних проектів з аграрної історії Росії. З-поміж них слід особливо виділити міжнародний проект Федерального архівного агентства «Голод в СРСР. 1929–1934 рр.», який фактично є продовженням проекту «Трагедия советской деревни: коллективизации и раскулачивания» [450, 18] .

Отже, почавши свій науковий шлях на рубежі 1940-1950-х років В. Данилов до кінця свого життя залишився йому вірним. Наукове поле його діяльності було різноманітним. Однак червоною ниткою у всіх його наукових працях проходить селянознавча тематика. В. Данилов за роки свого життя опрацював та видав понад 300 наукових праць. Своєю здатністю опрацювати джерельний матеріал та новаторськими ідеями підкорив прихильність як вітчизняних, так і закордонних дослідників того часу. Основні ідеї селянознавчих студій В. Данилова такі: чільне місце селянської громади в соціально-економічному житті держави; важливість кооперації; насильницька колективізація негативно вплинула не лише на аграрне становище селянства, а й держави загалом; сталінізм – як одна із причин краху соціалізму в державі.

РОЗДІЛ 3

НАУКОВА СПАДЩИНА В. ДАНИЛОВА

3.1 Концептуальні погляди В. Данилова щодо історії селянства

Початок ХХ ст. став «рубіконом» у різних сферах життя населення. В аграрній зокрема. Вирішення аграрних питань набувало актуальності. Селянство складало основу тогочасного суспільства. За історичними даними – 80% населення складало селянство. Селянство показало свій колосальний революційний потенціал. Тому звернення до фокусу уваги В. Данилова до потреб селянства, його соціально-економічних, суспільно-політичних проблем тощо є цілком логічним та зрозумілим.

Під час дослідження історії радянського села 1920-х рр. В. Данилов використав величезний обсяг письмових джерел: документація Комуністичної партії, її з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, насамперед, законодавчий матеріал, свідчення преси, статистичні дані, архівні фонди різних державних і громадських організацій тощо. Дослідження директивних документів Комуністичної партії, законодавчих та відомчих нормативних актів (насамперед Наркомзему) стало основою для розкриття радянської аграрної політики й державного регулювання соціально-економічних процесів у селі. Цінним матеріалом для вивчення соціально-економічної історії були статистичні джерела [454, 350].

Історія радянського селянства дозволяє усвідомити напрями і деякі загальні риси тих шляхів, якими ще доведеться пройти селянству інших країн. В історії радянського селянства немає таких етапів, поворотів, віх, які були б не суттєві або не цікаві. Особливе місце в історичному процесі належить 1920-м рр., коли селянські маси Росії, звільнившись від гніту самодержавно-поміщицького режиму, від експлуатації з боку великого капіталу, вирішували питання про вибір майбутнього. Це був час розвитку системи дрібного селянського господарства і разом із тим підготовки

об'єктивних і суб'єктивних умов для гострих соціальних перетворень. Саме цим питанням приділяє увагу В. Данилов у своїх перших публікаціях та під час роботи з документальними збірниками.

Із повною впевненістю ми можемо говорити про існування наукових концепцій аграрної історії Росії В. Данилова. Їх аналіз – справа не одного покоління дослідників. Однак, на нашу думку, В. Данилов був першим, хто розглядав історію Росії, її проблеми крізь призму аграрно-селянського питання. Він аргументовано довів, що долі сільського господарства Росії, від пореформеного періоду, невіддільні від долі всієї держави.

На відміну від своїх колег, В. Данилов розглядав аграрний розвиток Росії, починаючи з середини ХІХ століття як єдиний процес. На його думку, аграрні перетворення, які мали характер реформ, поновлювалися знову й знову через кожні два десятиліття років, що свідчить про значну напругу навколо аграрної проблеми Росії. Досліджуючи аграрні перетворення в Росії за останні півтора століття років, В. Данилов справедливо визначив, що всі вони – «суть потрясіння селянської країни, що вступила на шлях звільнення від кріпацтва і одночасно індустріально-ринкової модернізації» [91, 143].

Таким чином, індустріально-ринкова модернізація Росії, її темпи і методи визначили гостроту аграрного питання, обумовили активну участь селянства в найважливіших подіях ХХ ст. На думку історика, загострення аграрно-селянського питання і його вихід на перший план у політичному житті держави на початку ХХ ст. стало результатом обраного самодержавством варіанту «первісного нагромадження капіталу», особливостей розвитку капіталізму. Капіталізм розвивався за рахунок зубожіння широких мас селянства, особливо в колишніх районах кріпосного права, тобто Європейській Росії. Саме вони стали епіцентрами селянського невдоволення й селянської революції [42, 38].

Протягом усієї своєї наукової діяльності В. Данилов приділяв пильну увагу двом найважливішим інститутам російського села 1920-х рр.: традиційній сільській громаді (практично повсюдно відновленої після

революції 1917 р., що свідчило про її життєздатність та відповідність тодішньому селянському укладу) й новому типу самодіяльної організації населення – пов'язаній зі зростаючим вторгненням в село товарно-грошових відносин – сільській кооперації, що об'єднувала постачальницьку, торговельну, збутову, кредитну та частково виробничу діяльність селян. В. Данилов характеризував сільську громаду як інститут, що організував внутрішнє життя села, передавав від покоління до покоління виробничий, культурний, правовий і загалом соціальний досвід [137, 94].

У його роботах глибоко досліджено характер зв'язку традиційної громади із суспільним устроєм. Дослідженню громади В. Данилов присвятив книгу «Община и коллективизация в России». Проблему сільської кооперації, розвиток якої відображало поступове включення села в процес модернізації держави, В. Данилов вивчав у тісному зв'язку з НЕПом. Розгляд конкретних проблем у широкому історичному контексті став досить плідним. Він підкреслював, що Росія підійшла до 1917 р. «з розвиненою системою кооперації і концепцією кооперативного майбутнього всієї країни, особливо села», що в умовах радянської влади і проведеної нею нової економічної політики саме кооперативні форми господарювання могли стати перехідними до добровільного виробничого об'єднання селянства [209]. Праця В. Данилова протистояла погляду на неп лише як на своєрідний короткочасний компроміс між владою і селянством, обумовлений реальним соціально-економічним станом (післявоєнною розрухою і голодом 1921–1922 рр.). В. Данилов аргументовано заперечував поширений у літературі період НЕПу до 1936–1937 рр. Він вважав, що в науково обґрунтованій політиці радянської влади, НЕП не був би штучно зламаний у 1928–1929 рр., а став би вдалою формою переходу до великого колективного господарства і до органічного входження села в цілісну соціалістичну систему [323]. В. Данилов звертав увагу на історичні корені тяжіння селянства до виробничого усупільнення, пояснюючи це впливом природних, демографічних та інших факторів [305, 94].

Історія громади, для В. Данилова, – історія «все більшого і більшого відчуження соціально-політичних інститутів і функцій, властивих їй у повному обсязі на ранніх етапах розвитку, історія передачі цих інститутів і функцій надгромадним органам влади, у кінцевому підсумку – державі. Цей тривалий і суперечливий процес завершується зазвичай разом із завершенням історії самої громади. Російська селянська громада навіть напередодні революції залишалася організацією місцевого самоврядування, інтегрованою в систему державного управління і виконувала, зокрема, поліцейські й фінансові функції», хоча її основна функція полягала в безпосередньому розподілі селянських земель. Виникнення після революції сільських і волосних рад та законодавче закріплення за ними функцій громади, зокрема формування місцевого бюджету, істотно зменшили її роль. Поряд із цими змінами виникла необхідність змінити і внутрішню структуру громади. Громада об'єднувала і бідняка, і середняка, і кулака, формально надаючи їм рівні права у вирішенні будь-яких питань. У міру боротьби з куркульством роль кулака в громаді стала змінюватися: він не мав права вирішального голосу на сході і права бути обраним до органів громадського самоврядування. З початком суцільної колективізації громада була ліквідована. Тим часом «зберігалися в середовищі селянства громади традиції колективізму і взаємодопомоги, найпростіші форми трудової кооперації» були використані при колективізації сільського господарства.

В. Данилов вважав, що на початку ХХ ст. Росія являла собою так звану «модель» сучасного світу. В її соціально-економічному устрої перепліталися найрізноманітніші уклади – натурально-патріархальна й мануфактурна форми господарства, дрібнотоварне виробництво й капіталізм у різних стадіях і формах, включаючи імперіалізм [325, 117].

Російська економіка була загалом капіталістичною. Селянські господарства до моменту революції були також включені до товарно-капіталістичного розвитку. У селі відбувалося соціальне розшарування:

з'явилися бідняки й наймити, зростало куркульство. Сторіччя кріпацтва не пройшли безслідно.

На думку В. Данилова, Столипінська аграрна реформа стала самодержавно-поміщицькою відповіддю на першу революцію в Росії (1905–1907 рр.) та була «розрахована на прискорення еволюції в селі за збереження великого приватного землеволодіння, виокремлення з селянського середовища вузького шару «сильних» – куркулів, не випадково названих народом «столипінськими поміщиками» [435]. У жертву їм віддавали «слабких» – багатомільйонні маси селянства, приречені на обезземелювання. Результатом такої реформи, якби вона була здійснена, могло стати повне й остаточне затвердження в Росії поміщицько-куркульського («пруського») типу капіталізму і пауперизація більшої частини сільського населення [154]. В. Данилов вважав, що капіталізму було потрібно багато десятиріч для «переробки» всієї цієї «пауперизованої» маси соціального середовища, у край слабка у виробничому й культурному планах, ураженої аграрним перенаселенням [159, 94].

В. Данилов розмірковував над можливим варіантом реалізації столипінської реформи. На його думку, якби вона була втілена, то сільське господарство країни являло б собою сотню, можливо, декілька тисяч найбільших спеціалізованих підприємств, десятки, можливо, декілька сотень тисяч «сімейних» ферм американського типу та мільйони сімей, що жили б у «відстійниках перенаселення».

«Американський шлях» аграрно-капіталістичного розвитку, за який об'єктивно вело боротьбу селянство, означав би руйнування й пролетаризацію основної маси селянських господарств і перевага куркульства, яке б перетворилося на капіталістичне фермерство [46, 317].

Фактично столипінська аграрна реформа не змогла вирішити поставлене завдання тому, що було вже пізно. Самодержавство втрачало владу над ходом подій. Назріваюча революція не залишила часу для реформи. П. Столипін мав намір «перетворити Росію» за 20 років, за десять років,

протягом яких здійснювалася розпочата ним реформа, «перетворенню» піддалися не більше десятої частини селянських господарств (по відсотку на рік). Провал століпінської реформи, на думку В. Данилова, незалежно від особистої долі самого П. Століпіна, пояснюється не «підступами» реальних або міфічних постатей на історичній сцені того часу, а рішучим і повсюдним селянським опором [46, 320].

Століпінські аграрні перетворення або «Століпінщина» (а саме такою була народна назва того періоду) не лише розв'язала проблему, але певною мірою навіть загострила соціальні протиріччя на селі й загострила ненависть основної маси селянства проти поміщиків і самодержавства. Наскільки рішучим і безповоротним було їхнє заперечення старого порядку, свідчить виразний приклад поширення влітку 1917 р. у різних селах провідних сільськогосподарських районів Чорноземної смуги Росії та в Україні рукописних листівок, які закликають знищувати поміщицькі маєтки так, «щоб нікуди їм було повертатися» (своєрідний відблиск досвіду першої російської революції) [322].

Унаслідок цього радянській владі довелося затратити чимало зусиль, щоб припинити погроми поміщицьких садиб, переконати селян у тому, що тепер ці садиби – народне надбання [455, 94]. Боротьба двох шляхів аграрно-капіталістичного розвитку – поміщицького й селянського, зверху і знизу – визначала всю соціально-політичну обстановку в передреволюційному селі. Там відбувалися дві соціальні війни. Перша – війна всього селянства проти поміщицького землеволодіння і пов'язаної з ним експлуатації. Друга – війна всередині селянства, наростаюча в міру його розшарування на сільський пролетаріат і сільську буржуазію [126, 57].

Влітку-восени 1918 р. комітети бідноти і продовольчі загони робітників завдали сильного удару по куркульству. Почалося помітне зростання колективних господарств, організація яких стала одним з основних напрямків радянської аграрної політики.

На думку В. Данилова, лише пролетарська революція призвела до повного руйнування «поміщицького землеволодіння (до Жовтневого перевороту воно не було зруйновано). Буржуазна революція була доведена до кінця. Селянство йшло за більшовиками загалом... Класовий поділ усередині селянства ще не назрів, ще не вилився назовні. Цей процес розвинувся влітку і восени 1918 р. Чехословацьке повстання розбудило «куркулів» [177]. Росією прокотилася хвиля «куркульських» повстань. Бідніше селянство не з книг, не з газет, а з життя навчалось непримиримо боротися за свої інтереси з куркулями, багатіями, сільською буржуазією». Підкреслюючи, що тільки з літа і осені 1918 р. село «переживало саме «Жовтневу» (Пролетарську) революцію. Революція до літа 1918 р. вирішувала завдання соціалістичного характеру. Про це свідчило виникнення колективних і радянських господарств, організація бідноти для боротьби з куркульством, підпорядкування сільських і волосних Рад політичному керівництву вищих ланок радянської організації державної влади робітничого класу [87, 127].

Однак на першому етапі революції в селі переважали конфіскація поміщицьких маєтків і перерозподіл землі в користування дрібних одноосібних селянських господарств. Саме цим визначалися соціально-економічний зміст першого етапу аграрної революції й основна розстановка класових сил на селі. І навпаки, на другому етапі революції в селі, коли переважаюче значення отримали власне соціалістичні завдання, в найжорстокішій боротьбі з куркульством доводилися до кінця і закріплювалися результати, досягнуті до літа 1918 р. успіхи, насамперед система зрівняльного селянського землекористування.

На думку В. Данилова, соціалістичні перетворення проявилися в націоналізації землі, яка стала не лише найрадикальнішим способом ліквідації поміщицького і взагалі приватного землеволодіння, а й першим кроком до соціалізму. Соціалістичне перетворення сільського господарства загалом не було і не могло бути здійснено під час революції. Однак така мета була висунута. Почали складатися і передумови її досягнення [187].

Перша з-поміж них – утвердження радянської держави, планомірне будівництво нового суспільства. Націоналізація землі давала можливість державі впливати на соціально-економічний розвиток села, направляти його в соціалістичне русло. Будівництво соціалізму в селі виявилось складною справою.

Йшлося про долю 120 млн чол., що складали (за переписом 1926 року) понад 4/5 населення країни. У більшості випадків це були дрібні виробники. Обробка за допомогою примітивних знарядь дрібних клаптиків землі прирікала їх на повсякденну важку ручну працю, яка забезпечував всього-навсього підтримання власного існування, нескінченне відтворення тих же умов праці та побуту. Їхній спосіб життя обмежувався вузькими межами двору і села, сусідської громади, традиційної свідомості, звичаїв і народної культури [205, 47].

Суспільство, що складається на 4/5 із селян, не могло розвиватися такими темпами, які були необхідні, воно неминуче виявлялося відсталим, втрачало перспективи самостійності та незалежності, не кажучи вже про забезпечення соціальної справедливості та високого рівня добробуту.

XX ст. владно диктувало форсований розвиток індустрії, науки і освіти. Створення великого механізованого сільськогосподарського виробництва ставало об'єктивною необхідністю, велінням часу. Одночасно соціалізм відкривав шляхи докорінної соціальної перебудови села: заміни приватної власності на громадську, ліквідацію експлуатації людини людиною. Ідея колективного землеробського господарства як основи соціальної справедливості, свободи і рівності народилася в далекому минулому. У ній виявляється протест трудящих проти поділу суспільства на багатших і бідних, гнобителів і пригнічених [203].

Ідея колективного господарства, коли ведеться спільна праця на загальній землі, була вихідною в системі утопічного соціалізму, особливо в проектах Ш. Фур'є і Р. Оуена, а потім і в програмах засновників російського селянського соціалізму О. Герцена, М. Чернишевського та їх послідовників. Практичний

досвід створення землеробських артілей в Росії втілювався у 1970-х рр. Хоча ці спроби в той час не могли бути успішними, вони не припинялися. До початку 1916 р. в Росії було зареєстровано 107 землеробських артілей.

Перемога Жовтневого перевороту вдихнула нове життя в ідею колективного землеробства. Революційний ентузіазм провідників колективізації, які прагнули внести в селянський уклад шматок нового життя, доповнювався стихійною тягою в колгосп чисельних бідняків, демобілізованих солдат і промислових робітників, які потерпали від розрухи і голоду. На кінець 1918 р. на території лише центральних районів європейської частини РРФСР налічувалося вже 1579 комун і артілей. Вражаюче зростання колективних господарств багатьом діячам революції, зокрема і керівникам Наркомзему, здавалося достатнім, щоб планувати колективізацію основної маси селянських господарств протягом 3-4 років [215, 93].

В. Данилов зазначав, що саме тому В. Ленін вже в кінці 1918 р., обмірковуючи шляхи села до соціалізму, говорив про те, що «намагатися вводити декретами, узаконеннями обробку землі було б найбільшою дурницею», що ця задача повинна вирішуватися «терпляче, з поступовими переходами, пробуджуючи свідомість трудящої частини селянства і йдучи вперед лише в міру пробудження цієї свідомості», що «тут ми розраховуємо на тривалий, поступовий шлях, на ряд перехідних заходів...» [207, 200].

Однак ці вказівки не були повною мірою засвоєні практиками. І Всеросійський з'їзд земвідділів, комбідів і комун (грудень 1918 р.) «з метою найшвидшої перебудови всього народного господарства на комуністичних засадах» проголосував найголовнішим завданням «неухильне проведення широкої організації землеробських комун, Радянського комуністичного господарства та громадської обробки землі». У рішеннях цього з'їзду, який ставши в лютому 1919 р. законом «Положення про соціалістичний Землеустрій і про заходи переходу до соціалістичного землеробства», виявилася характерна для «воєнного комунізму» спроба «штурмом»

розтрати капіталізм й перейти безпосередньо до соціалістичного виробництва та розподілення.

Узимку 1918–1919 рр. на організації колгоспів стали позначатися квапливість, адміністративне втручання, примус. Перегини під час організації колективних і радянських господарств у селі були рішуче засуджені VIII з'їздом РКП (б) (березень 1919 р.). «Діяти тут насильством, – говорив на з'їзді В. Ленін, – значить загубити всю справу ... Завдання тут зводиться не до експропріації середняка, а до того, щоб враховувати особливі умови життя селянина, до того, щоб вчитись у селян способам переходу на краще» [90, 208].

У рішеннях з'їзду були сформульовані й закріплені основні принципи колективізації: добровільність, переконання практичним прикладом, створення матеріальних умов тощо. Відзначимо наявність з-поміж них найважливішого кооперативного принципу – принципу самодіяльності: «Лише ті об'єднання цінні, які утворені самими селянами за їх вільного бажання і вигоди, які перевірені ними на практиці» [193, 45].

Ці ідеї й принципові рішення отримали розвиток у працях В. Данилова про перші роки нової економічної політики. В. Ленін на VIII партз'їзді говорив: «...Вчитись у селян способам переходу до кращого строю». Вони мають глибокий сенс. У них вкладена «в згорнутому вигляді» генеральна ідея ленінського кооперативного плану» [193, 52].

В. Данилов приділив значну увагу дослідженню доколгоспному періоду. Насамперед увагу дослідника привернула проблема аграрної політики Комуністичної партії й радянської держави, розвиток і зміцнення союзу робітничого класу й селянства, аналіз підсумків перших аграрних перетворень, переходу до НЕПу та підготовка «соціалістичної реконструкції» [45] сільського господарства (розвиток кооперації і колгоспний рух, створення матеріально-технічних передумов суцільної колективізації тощо). Зростає увага дослідника до питань розвитку сільськогосподарського

виробництва і соціальної структури доколгоспного села, класової боротьби й суспільно-політичних організацій в селі [77, 9].

В. Данилов описує наслідки аграрної революції, що визначило соціально-економічний розвиток села, і зокрема форму, структуру й особливості землекористування. Також висвітлено націоналізацію землі, її значення для майбутнього розвитку і «соціалістичного» [63] перетворення сільського господарства [55]. У своїх працях учений зосереджується на конкретно-історичних спостереженнях і висновках. В. Данилов характеризував розвиток і соціалістичне перетворення сільського господарства в Україні, Чорноземній смузі Росії, Північному Кавказі, Уралі та Сибіру [163, 5].

У вивченні соціально-економічних процесів у радянському доколгоспному селі історик доводилося оперувати матеріалами всенародних переписів населення, сільськогосподарських переписів. Учений опрацював значний масив матеріалів земельних органів, робітничо-селянських інспекцій, кооперації, інших організацій та установ, свідчень преси тощо [93]. Учений ставив перед собою завдання дослідження соціально-економічних процесів на селі. Стан і розвиток радянського села до колективізації висвітлював за загальносоюзними матеріалами, а також за матеріалами основних районів РРФСР, України й Білорусі.

Особливістю праць В. Данилова було встановлення взаємозв'язку досліджуваних тем із загальними тенденціями розвитку держави. Уже в першій своїй монографії – «Создание материально-технических предпосылок коллективизации сельского хозяйства» [212, 6], – він переконано доводив, що вибір шляху й темпів розвитку держави багато в чому визначається станом селянської економіки.

У наукових концепціях В. Данилова одне з центральних місць займає колективізація. На думку В. Данилова, розвиток кооперації відповідав селянському менталітету, в основі якого лежав дух колективізму. Тема громади – одна з найбільш важливих у дослідженнях історика. У своїх

працях В. Данилов довів, що громада виявилася сильнішою ніж капіталізм, який насаджував царський уряд, зокрема в роки столипінської аграрної реформи. Вона відродилася в роки Великої революції 1917 р. і певною мірою проіснувала аж до сталінської колективізації [99]. В. Данилов зазначав: «Система самоврядування громади практично співпадала з системою організації і функціонування місцевих Рад, що були одночасно і органами місцевого самоврядування та органами державної влади» [293, 95].

Здійснивши масштабні проекти з публікації документів на тему колективізації та їхній усебічний аналіз, учений прийшов до висновку: сталінська колективізація – це трагедія радянського села. Вона була здійснена кремлівським керівництвом всупереч бажанню переважної більшості селянства. Радянське село було не готове до нових форм господарювання через недостатнє його залучення до вищих форм виробничої кооперації. Для докорінної перебудови села на принципах колективного господарства була відсутня і необхідна матеріально-технічна база [104].

Колективізація – це антиселянська політика сталінізму, здійснювана за допомогою насильства над селянством в ім'я вирішення нагальних завдань форсованої індустріалізації (підвищення штучної товарності зернового виробництва). Будучи не підготовленою, суперечливою інтересам селян, такою що спирається на адміністративно репресивний ресурс держави, вона зруйнувала сільське господарство СРСР, привела до страшного голодомору 1932–1933 рр.

Негативно оцінюючи колективізацію, акцентуючи увагу на її антиселянському характері, В. Данилов дуже точно визначив її суть і значення в історії держави: «Колгоспна система виявилася підпорядкованою державному диктату, фактично перетворилася в організацію з викачування сільськогосподарської продукції на потреби промислового розвитку, оборони, культури ... і менше за все на потреби села. Ця система змогла витримати найжорстокіші випробування війни, але не змогла забезпечити

вихід сільського господарства з напівзруйнованого війною стану, не кажучи вже про підйом» [206, 92].

Таким чином, на думку В. Данилова, колгоспна система вписалась до «сталінської епохи первісного нагромадження», яке переслідувало мету підготовки держави до війни. Вона виявилася зручною для мобілізаційних цілей військового часу. Радянське село стало головним внутрішнім ресурсом військово-промислового розвитку СРСР напередодні та в роки війни. Історик простежив еволюцію подальшого розвитку радянської колгоспної системи аж до її знищення в ході аграрних перетворень 1990-х рр.

Слід зазначити, що дослідник дуже специфічно оцінював аграрні реформи М. Хрущова. Він убачав у них спробу поступового виведення колгоспів із-під державного диктату і створення умов для їхнього розвитку як самостійних господарств, що діють в умовах регульованого ринку [107]. В. Данилов бачив у колгоспах великий потенціал для успішного розвитку за умови їхнього перетворення на справжні кооперативні господарства. Для цього їх треба було звільнити від обов'язкових поставок продукції господарства за заниженими цінами та перетворити на рівноправних партнерів держави [122].

Державна політика сприяла розвитку колгоспної системи повною мірою. Вона так і не звільнилася до кінця від впливу сталінізму. Підсумком цього стало загострення продовольчої проблеми в СРСР і «реформування» сільського господарства, але вже на основі ідеї «приватної власності на землю» [265, 112].

Оцінки В. Даниловим аграрної політики в СРСР – Росії свідчать про його глибоке розуміння досліджуваної теми. Вони актуальні і для сучасної аграрної сфери. За В. Даниловим для ефективного сільського господарства важлива не форма власності, а форма організації виробництва, оптимальна для конкретного регіону, а також державна підтримка сільського виробника самостійного фермера або члена кооперативу.

Праці В. Данилова з тем колективізації вирізняються своєю оригінальністю. Учений розумів, що проблема соціалістичного перетворення села не вичерпується усупільненням господарств і включає в себе комплекс питань, пов'язаних із розвитком продуктивних сил, реконструкцією матеріально-технічної бази землеробства [119]. Соціальна та технічна революції, на думку В. Данилова, взаємопов'язані і є частинами одного цілого. Ця позиція була відправним пунктом його майбутніх досліджень. Вивчаючи стан селянського господарства напередодні колективізації, В. Данилов показав його рівень, який цілком відповідав традиційному типу аграрної економіки з переважанням дрібного сімейного господарства [121]. Опонуючи офіційній історіографії він представив технічну основу перших колгоспів: плуг (у деяких регіонах – соха або рало), серп, коса і різна ручна техніка, яка значно не перевершувала дореволюційний рівень. Питома вага тракторів, сінокосарка, кінних молотарок була незначною [124]. Іншими словами, суспільне перевлаштування села не спиралося на технічну реконструкцію сільського господарства, усупереч твердженням офіційної історіографії, зокрема, роботам завідувача відділом ЦК КПРС С. Трапезнікова [117].

На думку В. Данилова, низький рівень продуктивних сил, технічна відсталість не могли збудувати колгоспне господарство, а ускладнювали підйом сільськогосподарського виробництва. Колгоспи мали пережити період мануфактурного розвитку, коли машинно-тракторна основа лише «підводилася під їхнє виробництво, коли вирішальну роль відігравали робоча худоба, кінний інвентар і ручна праця селян, а не система машин, що приводяться в рух тракторами» [265, 63].

Праця «Створення матеріально-технічних передумов колективізації сільського господарства» не лише різко вирізнялася від радянської літератури з цієї теми, а ґрунтувалася на величезній кількості архівних та опублікованих джерел, статистичних таблицях тощо. На нашу думку, це було перше наукове дослідження селянської економіки напередодні

колективізації. Уперше в радянській історичній літературі з'явилося правдиве дослідження про доколгоспне село.

З виходом книги у світ у В. Данилова з'явилося багато друзів-однодумців, як і опонентів і навіть переслідувачів. У цій книзі ставилося питання про можливість і доцільність обрання менш жорсткого, ненасильницького, а отже, і більш ефективного шляху. В. Данилов не піддавав сумніву курс на перетворення села, створення колективних господарств, упровадження у традиційне селянське господарство нової техніки, передової агрономії тощо. Однак він першим звернувся до питання про витрати, ціну і жертви колективізації, безпосередньо пов'язавши з цим проблему методів індустріалізації. Це було для нього вихідним пунктом у науковій постановці питання про альтернативу сталінській політиці колективізації з її тяжкими наслідками: масовими репресіями, голодом, розкуркулюванням і великими витратами у проведенні індустріалізації та реалізації перших п'ятирічних планів. Безпосередньо питання про альтернативу проведенню на селі перетворення у цій книзі ще не ставилося, однак, перший крок у цьому напрямку був зроблений. Згодом альтернатива сталінської моделі колективізації, а також проблема НЕПу стали центральними в дослідженнях ученого [35, 316].

У кінці 1950-х рр. колектив учених під керівництвом В. Данилова розпочав написання двотомної праці «Коллективизация сельского хозяйства в СССР». У жовтні 1964 р. обидва томи знаходилися у видавництві «Думка». Перший том, що охоплює 1927–1932 рр., був навіть набраний. Рукопис другого тому перебував на редагуванні. Однак 16 жовтня 1964 р. В. Данилову було повідомлено, що ця праця видаватися не буде. Вона стала предметом недобросовісної критики й приводом для ідеологічного інспектування всього колективу авторів, але насамперед В. Данилова, як відповідального редактора й автора основних розділів. Коректура першого тому обговорювалася в 1965–1966 рр. не лише в Інституті історії, а й у Відділі науки ЦК КПРС під головуванням Д. Трапезнікова. Дослідження зазнало

критики, насамперед тому, що НЕП характеризувався, як неминуча в умовах розореного села політика держави, спрямована на підйом села й задоволення першочергових потреб селянства [59, 143].

Авторів звинувачували в недооцінці і в приховуванні факту зростання в середовищі селян «дрібнобуржуазних і капіталістичних елементів» [133]. Особливої критики зазнав останній розділ, написаний В. Даниловим у співавторстві з І. Зеленіним. У ньому об'єктивно відзначалися і позитивні і негативні моменти поспішно проведеної колективізації. В оцінці колективізації як революційного перетворення села автори виходили з переконання, що в результаті неї було зруйновано систему селянського приватновласницького господарювання, що служила підґрунтям для збереження й зростання капіталізму, і в селі з'явилося велике соціалістичне виробництво, а саме селянство ставало класом соціалістичного суспільства. У цьому розділі, як в інших, зазначалося, що різкий перехід від НЕПу до суцільної колективізації був поспішним, погано підготовленим, і значною мірою примусовим [52, 10].

Установка на створення колгоспів (у «мануфактурній формі» [30]), прийнята навесні 1929 р., не мала відповідного матеріально-технічного обґрунтування, викликала колосальні труднощі як у самому проведенні колективізації, так і в розвитку сільського господарства [105]. Суцільна колективізація в державі, йшлося в роботі, «розгорнулася, коли промисловість робила ще лише перші кроки» [115]. У цих умовах сільське господарство повинно було виділити величезні матеріальні та людські сили для створюваної важкої промисловості. Технічна реконструкція сільського господарства стала однією з головних завдань другої п'ятирічки.

У результаті «форсування колективізації, що проводилася зверху, був порушений ленінський принцип кооперування селянства» [53]. Адміністрування і примус в об'єднанні селянських господарств, а також примусове проведення хлібозаготівель стало результатом того, що колгоспи і колгоспники залишалися майже без хліба, підривало матеріальну

зацікавленість колгоспників у розвитку виробництва [196, 54]. Як відзначав В. Данилов, дослідження було виконано «настільки чесно і скрупульозно, наскільки дозволяли умови – політична цензура і обмежений доступ до джерел» [443, 326].

Причиною критики даної праці послужило також те, що своєю концепцією В. Данилов порушив канони як тодішньої історіографії, так і головні ідеї двотомника Д. Трапезнікова, який мав вийти в 1966 р. на ту ж тему.

Аналізуючи колективізацію сільського господарства в СРСР В. Данилов зазначав, що зазвичай «увага дослідників завжди сильно приковує до себе роль насилля як вирішального фактора в організації сільського господарства і примусовий характер відносин колективного господарства з державою... Однак все більш очевидним стає і дещо інше: сутність колективного землеволодіння і його значення в житті селянства не вичерпується примусовим характером виникнення і зберігання. З цим частково пов'язано розповсюдження в загальній свідомості багатьох історичних міфів, які носять відкрито політизований характер і насправді породжені минулим, а не теперішнім» [32].

У радянській літературі кооперації представляється хоча й важливою, але підпорядкованою, специфічно сільською формою здійснення НЕПу як політики перехідного періоду від капіталізму до соціалізму. Між тим для В. Леніна зв'язок і співвідношення понять «неп» і «кооперація» були зовсім іншими: «Не кооперацію треба пристосовувати до непу, а неп до кооперації». Розвитку та обґрунтуванню цієї ідеї і була присвячена стаття «Про кооперацію» [123], де ставилося завдання «досягти через неп участі в кооперації поголовно всього населення» [138], де був зроблений принципово новий висновок про організаційні форми нового суспільства: «...Суспільство цивілізованих кооператорів при суспільній власності на засоби виробництва, при класовій перемозі пролетаріату над буржуазією – устрій соціалізму» [164].

НЕП як політика перехідного періоду за ленінським задумом не тільки здійснювалася через кооперацію, а й мала на меті максимальний розвиток кооперації, її перетворення в загальну форму соціальної організації населення країни. Для В. Леніна не випадковими були слова про «кооперування Росії» [190].

Звідси В. Данилов зазначає, що в роки НЕПу В. Ленін прийняв ідею «кооперативного соціалізму». Цитовані вище рядки про соціалістичний лад як лад цивілізованих кооператорів безпосередньо пов'язані з ленінським наказом про такі обов'язкові умови, як громадська власність на засоби виробництва і класова перемога пролетаріату над буржуазією, тоді як «кооперативний соціалізм» був орієнтований на умови буржуазного суспільства.

Принципово новий висновок В. Леніна про організаційні форми соціалістичного суспільства ще не осмислили з необхідною глибиною, ще не продумали всю систему його теоретичних і практичних наслідків. Спеціальне дослідження поставленої В. Леніним проблеми стає особливо актуальним у дні, коли вирішується завдання широкого використання кооперації в цілях демократизації економіки. Звичайно, у державі, де більшість населення складає селянство, мова йшла насамперед про його шлях до соціалізму через кооперацію.

Сенс нової економічної політики полягав не в самому відновленні і зміцненні дрібного селянського господарства, що супроводжувалося неминучим проникненням капіталізму (хоча б і обмеженого), а в тому, що вона відкривала можливість будувати соціалізм, враховуючи реальний стан та інтереси дрібних товаровиробників, пристосовуючись «до рівня самого звичайного селянина», будувати «так, щоб будь-який невеликий селянин міг брати участь у цій побудові» [52, 54].

Дрібне селянське господарство і соціалізм мали пройти цілий декілька стадій соціально-економічного та культурного розвитку. Тому кооперативний план соціалістичного перетворення селянської економіки був

пов'язаний найтісніше причинно-наслідковим зв'язком з технічною реконструкцією сільського господарства і з ростом загальної культури народних мас, рівноцінним справжній культурній революції.

Створення матеріальної основи соціалізму на селі передбачало застосування тракторів і машин в землеробстві в масовому масштабі. Підйом культури був покликаний забезпечити тотальну письменність населення, вміння «користуватися книжками», бути «культурним торгашем», щоб все населення «поголовно» і «не пасивно, а активно» брало участь в кооперації [113, 88].

Добровільність кооперування надавала можливість створення об'єднань будь-якого типу. І в реальному історичному процесі протягом 1920-х рр. спостерігалось одночасне зростання, хоча і в різних масштабах, всіх форм кооперації. Процес виробничого кооперування найбільш успішно розгортався в тих галузях, де переваги великого виробництва стали зрозумілі і практично досяжні для селян. Однак успішний розвиток кооперації в умовах НЕПу був перерваний. Для основної маси селян суцільна колективізація кінця 1929 – початку 1930 рр. являла собою безпосередній перехід від дрібного господарства до великого, без проходження підготовчої «школи» первинних ступенів кооперування. Один з найголовніших принципів ленінського кооперативного плану був тоді відкинутий.

Форсоване проведення колективізації означало в той же час, що темпи соціальної реконструкції набагато випереджали темпи технічного переозброєння. Більшість колгоспів виникла на базі складання простого селянського інвентарю, пережила довгий період «мануфактурного» становлення, коли основою їх виробництва залишалася ручна праця. Переваги спільної праці без масової механізації та електрифікації були обмеженими, не здатними забезпечити помітний підйом сільського господарства. Великими були труднощі в організації внутрішнього життя колгоспу, в першу чергу трудових і розподільних відносин. Саме тут позначався явний брак практичного досвіду.

Пошук і перевірка форм і способів раціональної організації, обліку та оплати праці доводилося вести в процесі масового створення колгоспів. Колгоспне виробництво і в ході становлення, і в ході подальшого розвитку моделювалося за типом крупного. Використання малих економічних форм, насамперед особистих підсобних господарств колгоспників, гранично обмежувалося. Механічне запозичення досвіду промислової організації виробництва і праці призводило до ігнорування особливостей сільського господарства, зв'язаних з особливим місцем у ньому природних процесів, з незмірно більшою роллю особистих якостей працівника і його ставлення до праці, з крайньою неоднорідністю технічної озброєності праці тощо. Спроби вирішувати проблеми колгоспно-радгоспного виробництва з позиції масштабного промислового догматизму робилися і в 60-ті, і в 70-і рр. ХХ ст. [421, 249].

Таким чином, головним джерелом перешкод в організації та зміцненні колгоспів було порушення принципів ленінського кооперативного плану. Наведені вище ленінські вказівки, партійні рішення про необхідність створення об'єктивних і суб'єктивних передумов для кооперування, про його сувору добровільність, про недопустимість і згубність насильства і поспіху були піддані забуттю сталінським керівництвом.

Надмірне форсування колективізації та пов'язані з цим методи грубого тиску при створенні колгоспів і в ході їх організаційно-господарського зміцнення, штучне загострення класової боротьби і широке використання «розкуркулювання» викликали непотрібні втрати і жертви, протести селян аж до збройних повстань, призвели до винищення половини поголів'я худоби й до голодомору 1932–1933 рр. у сільських місцевостях України, Дону і Кубані, Середнього і Нижнього Поволжя, Південного Уралу і Казахстану.

Застосування чужих соціалізму методів не тільки суперечили його цілям, але і вели до їх спотворення. Перехід сільського господарства на шлях великого усупільненого виробництва вже з 1928 р. став розглядатися як засіб вирішення хлібної проблеми в можливо більш короткі терміни, не

рахуючись із соціальними втратами та їх наслідками. Чужий соціалізму погляд на колгоспи як на джерело матеріальних і людських ресурсів для суспільства, держави укорінився надовго. З часу колективізації колгоспи були поставлені по відношенню до держави в таке становище, яке різко обмежувало їх самостійність та ініціативу, а тим самим і господарське зростання.

Система директивного планування, введена в 1933 р., проіснувала до 1991 р. Спочатку це були обов'язкові поставки продукції державі за символічними цінами – в 10–12 разів нижче ринкових, далі бюрократичне командування колгоспами стало причиною уповільненого розвитку сільського господарства. Кінцевим результатом цього стало його хронічне відставання від потреб суспільства, деградація та запустіння сіл. Виникла ситуація, коли однією з найголовніших завдань державної політики стало відродження інтересу до сільськогосподарської праці в суспільстві, яке ще зовсім недавно було селянським [136, 310].

В умовах перебудови про допущені під час колективізації та в процесі подальшого функціонування колгоспів порушення основних засад організації ефективного аграрного виробництва говорилося відкрито. Це було необхідно, щоб виявити витoki тих проблем, які суспільство вирішувало в той період. До викривлень зводиться як історія колективізації, так і історія становлення колгоспного ладу. Однак В. Данилов підкреслює, що ми не маємо права забувати про те, що в колективізації, незважаючи на всі перекручування і перегини, виявлялися і революційне налаштування мас, і справжній ентузіазм будівників нового суспільства. Не можна не бачити і величезного підвищення продуктивності праці в результаті заміни дрібного одноосібного господарства крупним усупільненим, ручної праці – механізованою.

Достатньо сказати, що коли кожен (пересічний) працівник у сільському господарстві «годував», крім себе самого, у 1913 р. двох чоловік, то у 1985 р. вже 10 осіб. При цьому потрібно було б врахувати ще й значне полегшення

праці, і скорочення часу, що витрачав на сільськогосподарські роботи [415, 606].

На думку В. Данилова, колективізація сільського господарства, незважаючи на всі допущені при її проведенні перегини і помилки, стала глибокою революцією в соціально-економічних відносинах села. Вона відрізала останні джерела і канали класового розшарування та експлуатації, полегшила мобілізацію матеріальних і людських ресурсів для створення індустрії, зміцнення оборонної могутності, для соціального і культурного прогресу всього суспільства.

Дослідник зазначав, що колгоспи і колгоспники витримали випробування війною і внесли невимірний внесок у справу великої Перемоги. Поряд з радгоспами колгоспи були і залишаються однією з основ радянської економіки і всього радянського суспільного ладу. Більше того, й колгоспи, й радгоспи були здатні до успішного розвитку в умовах науково-технічної революції, демократизації господарського та суспільно-політичного життя – всього того, що називали перебудовою.

Рішення червневого (1978 р.) пленуму ЦК КПРС, прийнята на ньому постанова «Про невідкладні заходи щодо прискорення вирішення продовольчого питання» була спрямована на широке використання всіх форм кооперації. Мова йшла не лише про подальший розвиток колгоспів як кооперативних об'єднань (можна говорити навіть про їхнє відродження в цьому відношенні), але і про нові форми і методи господарювання в радгоспах і в підсобних господарствах промислових підприємств, і в індивідуальному секторі, що цілком збігалось з баченням ролі кооперації В. Леніним викладеним ним в його останніх роботах.

Значне збільшення виробництва продовольства за короткі терміни, як вказувалося в постанові ЦК КПРС, вимагало «повсюдного приведення в дію всіх джерел його поповнення». При цьому ЦК КПРС виходить з того, що саме «прискорений розвиток суспільного виробництва в аграрному секторі економіки являється міцною основою для вирішення продовольчого питання

в країні», що саме воно «служить хорошою базою, що дозволяє найбільш повно реалізувати також і можливості підсобних господарств, підприємств та громадян, інших джерел додаткового отримання продовольства». Прискорений розвиток суспільного виробництва колгоспів, радгоспів та інших агропідприємств припускає істотні зміни в його організації та функціонуванні.

Найбільш повною мірою економічне самоуправління притаманне саме кооперативам, в яких не тільки праця, а й засоби праці належать колективу кооператорів. Тому кооперація являє собою досить досконалу форму гармонізації (збалансування) особистих і суспільних інтересів людей, що забезпечує ефективне включення особистих інтересів трудящих в механізм економічного розвитку.

Можливість висловитися про долю НЕПу в повний голос, не боячись звинувачень у ревізійності, з'явилася у В. Данилова лише з початком перебудови. Він був одним з ініціаторів і відповідальних редакторів п'ятитомного видання стенограм пленумів ЦК ВКП (б) 1928–1929 рр., що містили цінні матеріали про справжні причини різкого зламу НЕПу, переходу до «Надзвичайщини» під час хлібозаготівлі, а потім до насильницької колективізації. Документи пленумів і коментарі до них поставили крапку в тривалій дискусії про хронологічні рамки НЕПу. З новою економічною політикою безповоротно було покінчено в 1928–1929 рр. Саме доля НЕПу стояла в центрі політичної боротьби в партійному керівництві в 1927–1929 рр., що призвела до поразки спочатку «лівого», а потім і «правого» «ухилів», що висували реальну альтернативу економічно невідповідному насильницькому переведенні села на «соціалістичні рейки» [326]. НЕП як політика соціально-економічного перетворення і розвитку села могла відвернути трагедію радянського селянства, що розгорнулася в кінці 1920-х – початку 1930-х рр. В. Данилов першим у радянській історіографії довів, що НЕП в повному своєму прояві діяв лише в 1925–1926 рр. [325]. Підготовку до зламу НЕПу Сталін і його прибічники поволі почали вже наприкінці 1925 р.

зі звільнення досвідчених і чесних земських статистиків, які відмовлялися виводити й публікувати завідомо неправдиві дані про зібраний у селі хліб. Ті, що прийшли на їхнє місце, були абсолютно не підготовлені до цієї роботи партійні працівники. Вони слухняно відправляли вгору спотворені дані, зокрема, про величезні нестачі хлібних запасів. У результаті зламу НЕПу і насильницької колективізації, метою якої було вилучення з села величезних коштів на потреби форсованої індустріалізації, у сільському господарстві в 1929–1932 рр. відбулися величезні руйнування. Половину худоби винищили. Катастрофа в селі лише уповільнила промисловий розвиток. Штучне завищення перших п'ятирічних планів також обернулося великими невдачами. Передбачалося, наприклад, довести виплавку чавуну до 1933 р. до 10 млн т, а в січні 1930 р. плани були збільшені до 17 млн т. Реально ж в останній рік першої п'ятирічки (1934 р.) було всього вироблено 6,2 млн т. Навіть у 1940 р. виплавка чавуну досягла лише 14,9 млн т [241, 77].

У зв'язку з дослідженнями проблем кооперації та НЕПу В. Данилов глибоко вивчив праці дореволюційних і радянських економістів 1920-х рр., насамперед аграрників і теоретиків кооперації – О. Чаянова, Н. Кондратьєва, М. Макарова, А. Челінцева, А. Енгельгардта, Л. Литошенко та ін. Коли з'явилася можливість правдиво оцінювати їх концепції, він брав активну участь у виданні їхніх праць і написав цикл статей. Особливий інтерес викликала у нього концепція кооперативної колективізації О. Чаянова, яка, на його думку, могла бути з користю застосована в процесі, так би мовити, органічної колективізації. Він вивчав також і праці партійних теоретиків, які свого часу пропонували альтернативні проекти економічного розвитку держави [342].

З особливою увагою В. Данилов досліджував концепції представників так званого «правого ухилу» (М. Бухаріна, О. Рикова, М. Томського та інших), які пропонували більш обґрунтовані методи виробничого кооперування селянських господарств і налагодження взаємодії міста та села розорених військовим лихоліттям [142]. У його роботах раціональні проекти

перших п'ятирічних планів, запропоновані «правими», зіставлялись із офіційно затвердженими варіантами, які практично не були і не могли бути виконані.

Великий внесок зробив В. Данилов у видання деяких раніше невідомих праць. Він показав наукову цінність і практичну актуальність ідей М. Бухаріна, який різко заперечував сталінську революцію на селі. В. Данилов показав також внесок Л. Троцького в розробку м'якшого, поступового і більш прийняттого для селянства шляху включення в соціалістичну систему [261, 88].

У своїх працях учений характеризував спроби царського уряду досягти прориву в промисловому розвитку, В. Данилов виділяв рису, характерну для країн із переважанням сільського населення, а саме: чільну роль держави в цьому процесі, її важливе місце у провідних галузях промисловості (металургії, військової справі, залізничному будівництві, банківській справі) [145].

Витоки особливостей модернізації в Росії йдуть у пореформений час, коли село опинилося в критичному становищі. Інший тип індустріалізації та модернізації за ліквідації буржуазних класів обіцяв НЕП. Звичайно, і в умовах НЕПу селу довелося б платити за модернізацію більше, ніж місту, але ця переплата не була б непомірною даниною, яку стягувало з селян сталінське керівництво. Як і за самодержавства, у радянські роки процесом модернізації керувала державна влада. Зроблений нею стрибок у роки перших п'ятирічок поставив СРСР в ряд індустріально розвинених країн. Однак індустріальний підйом відбувався не на загальнонародній основі, як того вимагали соціалістичні принципи, стверджував В. Данилов, а за рахунок жадливої експлуатації багатостраждального селянства [265, 94].

В. Данилова можна назвати прихильником ідей соціалізму. Він стверджував, що основним джерелом кризи історичної науки «було її підкорення політиці аж до перетворення в простий спосіб вирішення поточних проблем...» Саме «заморозка марксистської політичної думки в

суспільних науках», на думку В. Данилова, забезпечило її «неготовність до сучасної суспільної кризи» [265]. В. Данилова не можна назвати простим спостерігачем історичного процесу. Спільно зі своїми колегами К. Тарновським, М. Гефтером, О. Анфімовим, С. Якубовським в 1960-ті – на початку 1970-х рр. В. Данилов виступав проти відновлення сталінізму в історичній науці. Як приклад, можна навести опубліковану статтю В. Данилова в книзі С. Якубовського «Фигура умолчания», в якій вчений висловив свої принципові позиції.

В. Данилов вказував, що революція була протестом аграрної держави проти насадженого владою «дикого капіталізму» [209]. «Революційні вибухи 1905 р. і 1917 р. були вибухами народного відчаю епохи первісного нагромадження», – писав В. Данилов [284]. На його думку, селянська революція була самостійною частиною загального революційного бунту в Росії. Вона відбувалася під гаслом ліквідації поміщицького землеволодіння і «чорного переділу» землі між працюючими на ній і тривала до перемоги [47].

Селяни завоювали землю в 1917 г. і відстояли під час громадянської війни своє право вільно працювати на ній, змусивши своїми повстаннями більшовиків скасувати «воєнний комунізм» і ввести в державі НЕП. У цьому сенсі цілком правомірний парадоксальний висновок В. Данилова про «перемогу селянської революції» [194], не дивлячись на розгром більшовиками селянських повстань в роки громадянської війни («антоновщини», «махновщини» тощо) [194, 43].

Квінтесенцією аналізу істориком даної теми став висновок: «Радянське суспільство було створено великою соціальною революцією на початку ХХ ст., яка в своїй основі була селянською революцією, яка злилася з пролетарською соціалістичною революцією і підкорилася її організованості й цілеспрямованості» [311]. Стосовно теми революційних потрясінь Росії на початку ХХ ст. має велике наукове значення ідея В. Данилова про втрачену альтернативу селянської революції і «великої російської революції 1917 р.» у результаті відмови самодержавства від плану міністра фінансів М. Бунге

зруйнувати громаду й організувати подвірно-надільне землекористування селян за державної фінансової підтримки ще у 1880-ті рр. (відміна подушного податку, створення Селянського банку тощо) [357, 19].

На думку В. Данилова, це міг би бути вдалий варіант «столипінської аграрної реформи», оскільки для її реалізації, на відміну від ситуації на початку ХХ ст., був час, і влада не робила ставку на примус над селянством, як це сталося в умовах першої російської революції. Але цього не сталося, оскільки після загибелі Олександра II почалися «контрреформи», і самодержавство зробило ставку на зміцнення політичного та економічного панування поміщиків у селі.

Для В. Данилова селянство – це не лише об'єкт, а й активний суб'єкт політики в Росії в першій половині ХХ ст. Цей факт підтверджено гостротою аграрно-селянського питання в перші десятиріччя ХХ ст. Проявом селянської активності як суб'єкту політики став такий феномен, як кооперативний рух, участь широких мас селянства в різних формах кооперації. В. Данилов був переконаний, що кооперативний шлях – найоптимальніший для Росії варіант розвитку сільського господарства, здатний вирішити її нагальні проблеми, зокрема соціалістичну перебудову села без потрясінь [294]. Цим шляхом Радянська Росія і йшла в роки НЕПу.

На думку В. Данилова, «результатом столипінської аграрної реформи, якби вона здійснилася, була б остаточна поразка селянства в боротьбі за землю і вільний розвиток свого господарства (за американським зразком), повне ствердження в Росії поміщицького («пруського») типу капіталізму та пауперизація основної маси сільського населення... Адміністративно-примусові методи здійснення реформи лише прискорили революційний вибух, а її масовий соціальний продукт став тією силою, якою активно виступила в 1917 – 1929 рр.», підтримавши революцію і боротьбу «червоних» та «білих». В. Данилов підкреслював, що процес колективізації не був стихійним, а спирався на наукові дослідження, які проводила інтелігенція (О. Чаянов, О. Мінц та інші), на «серйозну розробку загальної

теорії кооперації... на створення концепції кооперативного перевтілення дрібного селянського господарства, покликаною модернізувати його організацію, створити доступним йому реальні переваги великого виробництва, перше за все досягнення науки й техніки, перебудувати систему їх відносин на основі соціальної справедливості...».

Детальний розгляд практичного розвитку різних кооперативних форм в період НЕПу і дозволив зробити В. Данилову важливі висновки. Перший – про те, що «у 20-х роках склалася і успішно розвивалася кооперативна система, включаючи колективні господарства та забезпечуючи поступове перевтілення всієї маси селянських господарств на основі виробництва й обміну, в інтересах селян, їх власними силами і засобами» [313], «революцію згори і розкуркулення», що призвели країну до організованого голоду, загалом до тієї колективізації, яка різко обмежувала «самодіяльність й ініціативу колгоспів, а тим самим і господарське зростання, перетворила їх в об'єкт постійної мобілізації людських і матеріальних ресурсів на всі інші – дійсні та уявні – державні потреби» [318]. Другий висновок, полягає в тому, що «радянське сільське господарство, може бути, тільки в 1980-1990-х рр., Спираючись на реально створені можливості комплексної механізації і електрифікації, пасувало б до практичного створення системи колективного землеробства в загальнодержавному масштабі» [324]. Тим часом надумана орієнтація на фермеризацію на практиці по суті не відбулася, та й не могла відбутися, оскільки для такого розвитку не було умов, а крім порожніх декларацій нічого зроблено не було. У результаті російське село все частіше виявляється без селянства, доля його залишається в селі частини визначається в даний час за такими напрямками. По-перше, сільське господарство частково трансформувалося у великі латифундії. По-друге, місцями зберігаються колишні колгоспи, як правило, не мають видимих перспектив – з розбитою технікою, деградуючим і старіючим населенням. По-третє, особисте підсобне господарство, причому молодь села орієнтується на нього все менше. Наведемо слова В. Данилова з його доповіді

«Розселення Росії»: «Деградація сільського господарства, пов'язана з руйнуванням реально існували форм великого товарного виробництва і його матеріально-технічної бази призвела до своєрідного «оселяння» широких верств не тільки сільського, а й міського населення. Зростання дрібного сімейного виробництва (особисті підсобні господарства сільського населення, садово-городні ділянки городян тощо) став помітним джерелом постачання картоплею й овочами. Однак це «окрестьянивание» свідчить про крок суспільства назад. Немає нічого хорошого для розвитку суспільства в тому, що кожен його член повинен вирощувати для себе і своєї сім'ї картоплю й овочі, обробляючи клаптик землі з допомогою лопати... » [326].

В. Данилов розуміння революції в селі, концепцію про два етапи Жовтневої революції висунув в кінці 1950-х – на початку 1960-х рр. В. Данилов не прагнув зруйнувати тоді пануючу концепцію соціалістичної революції. Вчений стверджував: «Це було б справедливо, якби революція в селі обмежувалася ліквідацією поміщицького землеволодіння, якби її першим етапом, коли на перший план висувалися особливо наболілі завдання боротьби за знищення залишків кріпосництва, не вирішувалися також завдання соціалістичного характеру, якби за цим не слідкував новий етап, коли з усією гостротою розгорілася класова боротьба всередині самого селянства, коли почався великий похід селянської бідноти на чолі з місцевими робітниками проти куркульства, проти буржуазії» [326].

Учений зазначав, що визначальна характеристика селян – дрібні сільськогосподарські виробники, які обробляли індивідуальне господарство силами своєї сім'ї [280]. Соціально-класове становище селянства визначалося пануючими виробничими відносинами тієї формації, у системі якої воно існувало. В «антагоністичних класових суспільствах» селянство – підлеглий і експлуатований, соціально принижений клас [280].

На думку В. Данилова, лише соціалізм принципово і докорінно перебудовує сільське господарство і змінює соціальний образ селянства як класу. Дрібне індивідуальне господарство замінюється великим

кооперованим, тобто громадським господарством. В Данилов у вступній статті до видання «Материалы по истории СССР» [280, 5] зауважував, що селянство соціалістичного суспільства всіма основними ознаками відрізняється від селянства попередніх стадій історичного розвитку. Однак генетично вони пов'язані. Цей зв'язок знаходить своє відображення і в «персональному» складі перших поколінь кооператорів – учорашніх одноосібників, і в характері праці, який повільно еволюціонує з ручного в машинний, і в специфіці колгоспно-кооперативної власності, як власності групової, оскільки колективне господарство виникає в результаті об'єднання певного кола дрібних індивідуальних господарств, і, нарешті, у тому, що і за соціалізму зберігається селянський двір – сімейно-трудова об'єднання, що входить до складу кооперативу (колгоспу) як єдине ціле [36, 23].

Характеризуючи селянство, В. Данилов у статті «К итогам изучения истории советского крестьянства и колхозного строительства в СССР» [192, 37] зазначив, що селянство різних епох і регіонів різноманітне, має своє особливе місце в сучасній системі, однак ізольованість від зовнішнього світу та роздробленість, патріархальність, прихильність до традицій у виробництві, побуті та свідомості, вузькість інтересів – ось спільна риса селянства як верстви [192]. Його соціальний склад багатогранний: це і безпосередні виробники, працівники й дрібні господарі, приватні власники. Спосіб виробництва і весь спосіб життя селян ізолює їх один від одного.

У статті «Некоторые итоги научной сессии по истории советской деревни» [219, 94] зазначається, що стан селянського господарства в різний історичний період, його склад, чисельність і взаємовідносини, спрямованість еволюції визначалися керівними суспільними відносинами. Конкретні форми сільської сім'ї, як трудового об'єднання, широко варіювалися залежно від природного і соціального середовища, і відзначалися на стані природних і виробничих ресурсів, формою організації та використання яких і було сільське господарство. Сімейна кооперація була істотним виробничим

фактором в аграрному господарстві. Вона була додатковою виробничою силою, яка збільшувала ефективність використання засобів виробництва.

Чисельність та віковий склад сім'ї впливали на стан господарства – його потужність, відносини з зовнішнім світом тощо. Зв'язок сільського господарства з сімейною організацією став приводом для актуалізації демографічних, і навіть біологічних процесів, у поясненні розвитку села. Основою розвитку сільського господарства оголошувалося не виробництво, а споживання. Протиставлення двох найважливіших моментів єдиного процесу суспільного виробництва було необхідним для того, щоб інтерпретувати сільське господарство як явище не соціально-економічне, а демографічне [228, 94].

У своїх працях В. Данилов використовував системний підхід, завдяки йому події, явища і процеси склалися у цілісну систему суспільства на певному ступені розвитку.

Із кінця 1964 р. і до початку перебудови 1980-х рр. – найважчий період у науковому житті В. Данилова. Він безперестанку піддавався адміністративному тиску і лютій критиці на різних наукових конференціях. Журнал ЦК КПРС «Комуніст» у 1965–1969 рр. жорстко критикував В. Данилова за його нові і сміливі підходи до аграрних проблем. У середині 1970-х рр. впливовий партійний ідеолог академік П. Поспелов, який виконував тоді обов'язки академіка-секретаря Відділення історії АН СРСР, викликав секретаря парткому Інституту історії СРСР А. Кучкіна й одного з авторів цієї статті і заявив, що «потрібно вдарити по лібералам» і, зокрема, вивести В. Данилова зі складу редколегії 8-го тому багатотомної «Истории СССР», що і було зроблено [4, 67]. Його намагалися навіть «підвести» під політичну справу, через що він декілька місяців чекав свого арешту. Постійні нападки на В. Данилова відбувалися на сесіях Аграрного симпозиуму, де його звинувачували в «антиленінських» оцінках куркульства, які він нібито цілком зараховував до трудового селянства, не бачачи в ньому експлуататорських елементів, в «антипартійному» розумінні й тлумаченні

проблем кооперації, колективізації тощо. Не лише незалежність наукової позиції накликала на В. Данилова неприязнь ідеологічного керівництва. Інститут історії був одним з великих центрів руху шістдесятників. У 1965 р. В. Данилов у співавторстві з С. Якубовською направили в журнал «Новый мир», яким керував тоді А. Твардовський, статтю «О фигуре умолчания в исторической науке» [291]. У ній розкривалися серйозні недоліки радянської історіографії. Стаття була прийнята до публікації, але в зовсім іншій політичній обробці і на вимогу «зверху» так і не була надрукована. У 1994 р. цю статтю, а також історію, пов'язану з її долею, опублікував «Археографічний щорічник» [291, 96].

У 1962 р. з ініціативи парткому Інституту було підготовлено та видано збірник «Советская историческая наука от XX к XXII съезду» [98], в який увійшла і стаття В. Данилова про вивчення історії радянського селянства. В. Данилов був одним із найактивніших учасників дискусій, які відстоювали ленінську концепцію суспільного розвитку, яка, як він вважав, незмірно більш широко відображала історичну дійсність, ніж сталінська концепція [134, 143]. Ці дискусії, на нашу думку, дали можливість просунутися вперед у розвитку історичної науки.

У листопаді 1965 р. В. Данилов був обраний секретарем парткому Інституту історії, який у партійних інстанціях отримав репутацію «ревізійністського». Після жовтневого (1964 р.) пленуму ЦК більшість співробітників Інституту намагалися зберегти позиції, завойовані в період хрущовської «відлиги». Важливим суспільним актом стала доповідь парткому «Стан історичної науки і завдання партійної організації Інституту історії АН СРСР». Текст доповіді був написаний В. Даниловим і К. Тарновським, а в його доопрацюванні брали участь всі члени парткому, особливо Є. Городецький і Я. Драбкін. Ця доповідь, із якою В. Данилов виступив на загальних партійних зборах Інституту, отримала майже одностайне схвалення [163, 9].

Характерно, що навіть досвідчений адміністратор і функціонер, директор Інституту академік В. Хвостов (хоча його жодним чином не можна запідозрити в співчутті ідеям «шістдесятників») проголосував разом із партійним зібранням за схвалення доповіді. Мабуть, уперше в суспільно-політичному житті держави колектив одного з провідних академічних інститутів виразно висловився у конкретному плані за послідовне дотримання демократичних принципів в науці і в суспільному житті. У доповіді було поставлено низку теоретичних і методологічних питань, зокрема, про роль історичної науки в суспільстві, про історичну правду, про зняття заборон на вивчення окремих подій, проблем і цілих історичних етапів, діяльності найбільших відомих партійних і державних діячів, про відмову від адміністративно-бюрократичних методів керівництва наукою, проти всевладдя цензури тощо.

У доповіді були сформульовані пропозиції щодо створення вільної, демократичної ситуації в наукових колах, наданні більшої довіри вченим тощо. Суть доповіді полягала в заклику до відсічі новому тиску зверху та звільнення від впливу сталінізму, запобіганню «сповзанню» в минуле, не допуску командних методів керівництва науковими дослідженнями, встановленню меж втручання цензури, заклавши підвалини досліджень заборонених «білих плям» у вивченні минулого [20, 8]. Існуванню «ревізійністського» парткому було покладено край шляхом поділу Інституту історії АН СРСР на Інститут історії СРСР та Інститут загальної історії.

Перебудова відкрила можливість В. Данилову не лише повернутися до основних досліджень історичних процесів періоду 1920–1930-х рр., а також дала змогу зосередитися на осмисленні аграрних перетворень кінця 1980-х – початку 1990-х рр. [204, 6].

Основний акцент у цих працях був зроблений на аналізі різних тенденцій у розвитку післяреволюційного села, вивчення господарського, сімейного, побутового, культурного життя, а також нових явищ, пов'язаних із ростом товарно-грошових відносин і кооперації. Як вважав В. Данилов,

починався спонтанний шлях, з одного боку, до товарно-капіталістичної системи з неминучим розшаруванням селянства, а з іншого – до поступового включення села (за підтримки державою бідних і середняцьких господарств і обмеження експлуаторської верхівки) в соціалістичну систему. У дослідженні простежується зміна форм входження села до цілісної суспільної системи шляхом переходу від воєнного комунізму до НЕПу і нетривалий період дії нової економічної політики. Особливу увагу автор приділив розгляду регулюючої ролі радянської держави в перебудові села [385, 237].

Ці думки були розвинені і в майбутніх працях В. Данилова, в яких він показав принципові відмінності в характері модернізації держави в дореволюційний і післяреволюційний періоди. Логічним завершенням досліджень В. Даниловим російського доколгоспного села стала майже не вивчена тема культури, ментальності, побуту селянства цього періоду. Декілька років він присвятив роботі в обласних архівах тих міст, де існували відомі краєзнавчі товариства, наприклад Вологда, Смоленськ, Твер, Калуга, Тула, Рязань, Тамбов, Саранськ, Ростов-на-Дону тощо. На жаль, учений устиг опублікувати лише статті про російську частівку як джерело з історії села та про ментальність селянства. Величезний необроблений матеріал залишився в його архіві [3, 178].

Реформи 1860-х В. Данилов оцінював критично. Він вважав, що з своїм основним завданням реформи не впоралися, оскільки були примусовими та підлаштованими під інтереси дворянства. Підтвердження останнього – поява викупних платежів та збереження напівкріпосного становища селянства.

В. Данилов підкреслював, що не всі з цих потрясінь були необхідними і неминучими, тому що часто ініціювалися владою, насамперед, із політичних міркувань: розвиток капіталізму, збереження самодержавства, побудова комунізму, форсування індустріалізації тощо, майже завжди супроводжувалися обтяжливим мілітаристськими зміцненнями обороноздатності держави [110, 132]. Таким чином, розуміння нагальних потреб розвитку сільської Росії було аж ніяк не головним для влади, а дії,

спрямовані на розвиток села, майже ніколи не були її пріоритетом; навпаки, проведення в основному за рахунок села всіх реформ, зокрема аграрних, було звичним заняттям для більшості російських дореволюційних, радянських і пострадянських урядів.

Інший надзвичайно важливий аспект взаємодії сільського населення і влади в Росії полягав саме у форсованому впливі реформ на селянство. Метою цього тиску залишалися трансформування у короткі терміни натурально-традиційного селянства в індустріально-модерністський і якнайшвидше перетворення «відсталих» селянських господарств у столипінських фермерів або сталінських колгоспників. На думку В. Данилова, якщо в Європі, починаючи зі знаменитого англійського обгороджування, пройшло кілька досить хворобливих століть змін традиційного селянства в сучасне фермерство, то в Росії цей процес перетворень спресувався в кілька десятиліть першої половини ХХ ст. [51, 705].

У кінці 1980-х рр. В. Данилов долучився до розробки програм нових аграрних реформ. Ученого залучали до критичної оцінки великого колективного землеробства. В. Данилову навіть пропонували виступити проти націоналізації землі, вимагати введення приватної власності на землю, однак він ігнорував подібні ідеологічні пропозиції, що надходили, як правило, від керівництва [224, 16].

У 1988 р. В. Данилова як одного з провідних аграрників партійно-державне керівництво запросило до участі в складанні спеціальної записки «Про концепцію аграрної політики КПРС на сучасному етапі та невідкладні заходи продовольчого забезпечення країни» [78, 99]. Він розгорнуто сформулював свої пропозиції. У вигляді тез вони виглядали так: розробка загальної концепції аграрної політики КПРС вимагала осмислення не лише досвіду перших років перебудови на селі, а й усього історичного шляху села за роки соціалізму; повертаючись до осмислення НЕПу, необхідно пам'ятати про значення розвитку всіх форм кооперації в селі на основі «вільного

вибору» самих селян; система колективного землеробства (без селянського позаекономічного примусу) могла формуватися поступово і лише на стадії повної машинізації та електрифікації сільського господарства; сталінське керівництво, спеціально загострюючи класову боротьбу, перервало НЕП і форсувало колективізацію; у сучасних умовах необхідний повний перехід колгоспів, радгоспів на госпрозрахунок і підрядні форми організації праці; переходу на госпрозрахунок і підряд у сільському господарстві заважає бюрократична відсталість, не розробленість правових відносин оренди;; необхідно сприяти зворотній міграції з міста в село тієї частини населення, яка здатна до сільськогосподарської праці; за 60–70 років абсолютного панування великого колгоспно-радгоспного виробництва змінилося два-три сільських покоління, у результаті колишній «універсальний» селянин трансформувався у «вузького спеціаліста» [79, 49]. На переконання В. Данилова, знання всього виробничого циклу часто притаманне лише головним спеціалістам і керівникам. Тому пасивне ставлення села до арендного підряду пояснювалося аж ніяк не сільською лінією, а незнанням і нездатністю тогочасної сільської сім'ї орієнтуватися в циклі відповідних робіт. Тому сімейний та індивідуальний підряди слід упроваджувати поступово і обережно, так як їхнє прискорене насадження може призвести до ефекту «суцільної колективізації» [379, 67]. Необхідна також організація навчання самостійного господарювання на орендному підряді всіх тих, хто виявить до цього прагнення, і створення відповідної мережі спеціальних шкіл. На думку В. Данилова, найважливіша умова успішної перебудови радянського аграрного господарства – надання справжнього самоврядування трудовим колективам. У кінці своїх пропозицій В. Данилов резюмував: «Самоуправління – єдина альтернатива командно-мобілізаційній системі управління, що виявила свою абсолютну неспроможність. Колгоспи і радгоспи повинні стати об'єднанням колективів (бригад, ланок, сімей тощо) Поступово вони повинні об'єднатися з іншими колгоспами, радгоспами та різного роду підприємствами в міжгосподарські кооперативи – виробничі,

постачальницькі тощо. Таким чином, виникає кооперативна суспільно-економічна структура» [433, 655]. Пропозиції В. Данилова були сприйняті інертно, однак у травні 1990 р. ученого було включено до складу останньої радянської сільськогосподарської делегації в США. Делегація відвідувала фермерські господарства, кооперативи, приватні підприємства, корпорації в різних штатах, брала участь у науковій конференції з проблем сільського господарства в Де-Мойні (центр штату Айова) [69, 113].

Відкриття секретних архівів істотно змінило наукові плани В. Данилова. Однією з центральних тем, якій в останні півтора десятиліття свого життя він приділяв значну увагу, стала селянська революція 1902–1922 рр. Звернення до цієї теми, яка спершу була негативно сприйнята історичною громадськістю, пов'язане з осмисленням В. Даниловим горбачовської перебудови і громадського перевороту, що відбувся в державі в 1991–1993 рр. Зауважимо також, що тема селянської революції безпосередньо пов'язана з інтересом, виявленим В. Даниловим ще в студентські роки, до виступів і бунтів пограбованого реформою 1861 р. селянства. Раптова смерть не дозволила В. Данилову написати спільно з Т. Шаніним монографію, роботу над якою він планував почати з осені 2004 р. Проте в низці статей і в передмовах до чотирьох документальних томів про селянську революцію 1902–1922 рр. основні положення його концепції вимальовуються досить чітко [368, 40].

Концепцію «селянської революції» В. Данилов датує 1902–1922 рр. На його думку, реформа 1861 року щодо скасування кріпосного права супроводжувалася заворушеннями, які потім, в 1870-1880-х рр. не проходили. Однак у 1902 р. селянські виступи змінюють свій характер, що і дозволяє говорити про них як про першу фазу селянської революції або селянської війни початку ХХ ст. По-перше, вони стають масовими. У 1902 р. хвиля селянських виступів прокотилася по Київській, Чернігівській, Орловській, Курській, Саратовській, Пензенській, Рязанській губерніях Росії. В одній Харківській губернії за березень-квітень 1902 р., селяни зруйнували

105 поміщицьких садиб. По-друге, селянські виступи набувають організованого характеру. Це – не озвірілі від голоду люди, що накидаються на поміщицьку садибу і просто грабують її. Селяни спочатку збирали сход громади, на ньому вирішували: скільки хліба потрібно реквізувати у поміщика, щоб припинився голод в селі. Організовано, під керівництвом виборних старшин, взявши підводи і свої сім'ї – дружин і дітей, селяни відправлялися до поміщика і пред'являли йому вимоги громади. Якщо поміщик погоджувався, то вони вилучали з його комор необхідну кількість зерна і йшли. Якщо він ображав їх і погрожував розправою, тим більше, чинив озброєний опір, його разом з сім'єю вбивали, а маєток спалювали. Поміщицькі землі в цьому випадку відразу розподілялися між членами громади, щоб уникнути конфіскації. По-третє, селяни проявляли завзятість при опорі владі, не погоджувалися, що вони вчиняють злочин, вважаючи свої дії справедливими, йшли беззбройними на рушниці й кулемети солдатів [424, 45].

В. Данилов зазначав, що в 1902 р. на сцену російської історії виступив новий тип селянина – селянин-революціонер, якому судилося зіграти величезну роль у всіх майбутніх російських революціях, аж до Жовтневої.

У 1905 р. спалахнула нова хвиля селянської революції. Недорід 1904 р. призвів до голоду в 1905 р. Подібно як у 1902 – 1903 рр. селяни в організованому порядку реквізували хліб у поміщиків й усуспільнювали їх землі, також держава відповідала на ці дії терором, лише розмах того й іншого різко зріс. Як пише В. Данилов: «восени 1905 р селянський рух охоплювало понад половину Європейської Росії, практично всі регіони поміщицького землеволодіння. Всього за 1905 р. було зареєстровано 3228 селянських виступів, за 1906 р. – 2600, за 1907 р. – 1337. Сучасники говорили про розпочату в Росії селянську війну проти поміщиків... У той же час уряд не просто кидає проти селян карателів; солдати розстрілюють селян із кулеметів і гармат, випалюють цілі села. Урядові війська ведуть себе в захоплених повстанням районах Росії як на окупованій території. Причому

робилося це не самовільно і спонтанно, у запалі боротьби, а методично, згідно заздалегідь отриманим наказам. Поміщикам і цього здавалося мало, вони вимагали введення військово-польових судів. Жорстокість породжувала жорстокість, селяни спалювали маєтки і вбивали поміщиків у набагато більших масштабах, ніж раніше; за словами В. Данилова «за 1905 – 1907 рр. в Європейській Росії було знищено від 3 до 4 тис. дворянських садиб – від 7 до 10% їх загальної кількості». Селяни на основі самоврядування громади створювали навіть свої «республіки», непідконтрольні царському уряду [425, 123].

На думку В. Данилова, події 1905 – 1907 рр. були відмінними від подій 1902 – 1903 рр. Селяни почали усвідомлювати себе як всеросійське рух і висувати загальні гасла. Головним було скасування поміщицького землеволодіння і взагалі приватної власності на землю й передача поміщицької землі селянським громадам на безоплатній основі. Селяни виходили зі свого давнього переконання, що «земля – Божа» і не може бути предметом купівлі і продажу, і що розпоряджатися нею повинні ті, хто її обробляють. Селяни вважали несправедливим відпрацювання і оброчний викуп за землю, який громади платили поміщикам по реформі Олександра II (і повинні були б платити аж до 1930 р), як і вважали несправедливим саму можливість поміщикам, користуючись заступництвом держави, володіти землею, яку вони не обробляють самі. Селяни не відмовлялися виділяти поміщику і його сім'ї, у разі поділу земель, за звичайною трудовою нормою, рівною іншим, якщо поміщик погодиться залишитися на землі [380, 202].

За переконанням В. Данилова, селяни виступали проти найманої праці на селі, і таким чином проти розколу єдиного стану селян-громадників на сільську буржуазію і сільський пролетаріат. Тобто селяни протестували не лише проти капіталізму держави, а й проти розвитку капіталістичних відносин в своєму власному середовищі.

В. Данилов зазначав, селянська війна йшла одночасно з робочою революцією в містах. Виступи робітників почалися в Петербурзі 9 січня 1905 р. Виступи селян почалися в лютому 1906 р.

1917 – 1922 рр. – третя фаза селянської революції, за вченням В. Данилова: «З 1 вересня по 20 жовтня 1917 р. було зареєстровано понад 5 тис. виступів».

В. Данилов зазначав, що селянські виступи не втрачали свого запалу аж до 1918 р: «Селянські вимоги здійснювалися до прийняття 26 жовтня 1917 р. ленінського декрету «Про землю», що включав в себе відповідний розділ зведеного наказу. І без цього декрету до весни 1918 р. вони були б реалізовані селянською революцією по всій Росії, але з більш запеклою і руйнівною боротьбою в самому селі. Декрет «Про землю» й прийнятий на його основі в лютому 1918 р. закон «Про соціалізацію землі» знімали напругу стихійної боротьби й вносили певний порядок у практику конфіскації і розподілу поміщицьких, а потім і перерозподілу всіх сільськогосподарських земель, включаючи селянські».

Багато виступів і публікацій В. Данилов присвятив поясненню причин громадського перевороту початку 1990-х років і його передумовам. На його думку, передумови перевороту простежувалися ще з 1988 р., коли антисоціалістичні тенденції ще безболісно могли бути повернені назад. Витоки перевороту, який розвалив величезну державу й знищив її суспільний лад, лежать, на думку В. Данилова, у встановленні сталінської командно-репресивної системи управління, яка стала справжнім «термідором Жовтневого перевороту» [65, 269]. На думку вченого, ще в 1930-х рр. з'явилися очевидні свідчення того, що ця жорстко централізована авторитарна система гальмує соціально-економічний і культурний розвиток, а державні чиновники, бажали перетворити свої керуючі функції на володіння величезними народними багатствами. В. Данилов представив переконливі докази того, що дані соціологічних досліджень, згідно з якими з'явилися нові приватні власники, 61% із яких склали колишні працівники

партійного, комсомольського і радянського апарату, занижують їхню дійсну кількість [116, 310].

Переворот поволі готувався за горбачовського керівництва з ініціативи партійної, комсомольської й державної номенклатури та був підтриманий інтелігенцією, яка боролася за демократичні свободи, які так і не виправдалися. Населення залишилося осторонь від верхівкового перевороту. Бездіяльність народу дозволила пограбувати і принизити його. Цими проблемами і займався В. Данилов.

Пройшовши надзвичайно важкий шлях у науковій кар'єрі і не оцінений повною мірою сучасниками. В. Данилов зробив значний внесок для дослідження радянської історії загалом та історії російського селянства зокрема. Підтвердженням є результати міжнародної наукової конференції, яка проходила 4–5 березня 2005 р. та була присвячена 80-річчю В. Данилова. вона була організована Московською вищою школою соціальних і економічних наук, Російсько-французьким науковим центром і Російським державним архівом економіки. На ній виступали з доповідями провідні вчені з різних міст Росії, архівісти з головних московських архівів, вчені з Англії, США, Канади, Франції, Італії, Норвегії. У своїх виступах вони наголошували на ролі В. Данилова як першопрохідника в науковому дослідженні таких кардинальних проблем вітчизняної історії, як колективізація сільського господарства, індустріалізація, селянська війна, НЕП, альтернативи радянській історії тощо [205, 32].

Однак найголовніше – це те, що в центрі його концепції історичного процесу завжди стояла людина. Бачення історії Росії з позиції аграрника, який вивчав інтереси, потреби і поведінку селянства – основної маси населення держави до середини минулого століття – виділяє В. Данилова з-поміж інших дослідників. Проблеми НЕПу, індустріалізації та інших суспільних явищ він характеризував крізь призму інтересів і перспектив більшості населення [233, 9].

В. Данилов до дрібниць вивчив селянське господарство, побут, потреби і турботи селянства. Його цікавили конкретні люди як суб'єкти історії. У своїх дослідженнях і публікаціях документів В. Данилов відкрив історії сотні імен простих селян та намагався простежити їхню долю. На нашу думку, таким чином у В. Данилова проявлялася гуманістична позиція. Це ставало спонукальним мотивом його роздумів і чисельних досліджень.

Таким чином, фактично свій головний життєвий шлях як науковця В. Данилов присвятив пошуку достовірного і глибокого аграрного знання, що включав у себе детальні емпіричні історико-соціологічні дослідження, на основі яких формулював аналітичні узагальнення альтернатив історичного і сучасного російського розвитку.

Спробуємо критично реконструювати ці найважливіші аналітичні узагальнення В. Данилова, що є своєрідними віхами його особистісної авторської хроніки історії селянства. В. Данилов неодноразово звертав увагу в своїх виступах і публікаціях, що в популярному політичному дискурсі російських інтелектуалів постійно відбувалося змішання понять «селянство» і «фермерство», які все ж слід розрізняти в їх історико-економічному та історико-культурному контекстах. Генетично поняття «селянство» і «фермерство» пов'язані з єдністю господарської діяльності сімейного виробництва, заснованого на природних продуктивних силах [437, 116].

Історично руйнування натурально-споживчого дрібного господарства відбувалося в зв'язку з поширенням ринкових відносин, які, у свою чергу, вели до поступової товаризації сільського господарства. На першій стадії спостерігався лише продаж надлишків власного споживання зі збереженням значною мірою натурального, споживчого характеру дрібного виробництва. Друга стадія означала ґрунтовну орієнтацію господарства на ринок, на виробництво продукту для продажу – це власне стадія дрібнотоварного виробництва, але в основі якої залишається трудова кооперація членів сім'ї та природні виробничі сили. Третя стадія – загальна товаризація господарства, за якою відбувається заміна природних продуктивних сил

індустріальними з максимально можливою спеціалізацією виробництва ринкового продукту. На перших етапах процесу товаризації фермерське і селянське господарства зберігають початкову єдність, хоча вже в цьому періоді між ними можна виявити певні відмінності, пов'язані також з природно-географічними, соціально-політичними (наприклад, наявність або відсутність кріпацтва) і культурними умовами. В. Данилов спеціально аналізував настільки популярні в Росії (з часів ленінського розрізнення шляхів розвитку аграрного капіталізму) порівняння між американським фермерством і російським селянством [216]. Наприклад, фермерські господарства США і селянські господарства Росії на початку ХХ ст. – це, насамперед, господарства сімейні. Однак і тут В. Данилов звертався до авторитетних розрахунків економіста М. Кондратьєва: за статистикою в 1910–1912 рр. у США на ферму відводилося знярядь виробництва, худоби і господарських будівель на 3,9 тис. руб., а на селянському господарстві європейської Росії – 900 руб. [216]. Таким чином, за підрахунками, американський фермерський дохід у розрахунку на душу сільськогосподарського населення становив 252 руб., а російський селянський – лише 52 руб. [216, 161].

Ці дані досить красномовно демонструють відмінності між розвиненим, хоча і дрібнотоварним виробництвом американського фермера і переважно натурально-споживчим сільським господарством Росії. На початку ХХ ст. фермери США вступили в стадію індустріалізації виробництва, коли традиційне обладнання замінювалося індустріальним, зокрема тракторами, комбайнами та іншими складними механізмами. Тоді ж, у першій третині ХХ ст., в США відбулася зміна дрібного сімейного господарства на велике господарство, що не залежить від використаної праці (власної чи найманої), але обов'язково є високопродуктивним на 100% товарним, включеним до системи кооперативних або корпоративних об'єднань, з їхньою потужною інфраструктурою, що була найважливішою складовою виробництва. Така американська ферма була великим підприємницьким господарством, а

американський фермер був, насамперед, підприємцем, хоча, як правило, і особисто працював на своєму сільгоспідприємстві [216]. Продовжуючи свої російсько-американські порівняння, В. Данилов звертається до економіко-культурних характеристик російського селянства 1920-х рр. напередодні сталінської колективізації. Відповідно до характеристики В. Данилова, середнє селянське господарство Росії кінця 1920-х рр. складалося з 5–6 чол., включаючи 2–3 працівників, 4–5 га посіву, 1 робочого коня, 1–2 корови. Тоді лише 15% селянських господарств мали хоч одну сільськогосподарську машину, а господарство з комплексом машин було рідкістю, їх було не більше 1–2%. У таких умовах на обробку десятини (1,09 га) озимини витрачалося 15 днів роботи кіньми і 30 днів роботи дорослого чоловіка, а середній урожай становив 7–8 ц зерна, що було значно нижче середньосвітового рівня [216]. Вироблена продукція йшла здебільшого для власного споживання, а на ринку реалізовувалося не більше 20% продукції [372, 5].

Таким чином, натурально-споживча сутність селянського господарства Росії зберігалася до сталінського великого перелому. Селянство лише вступало на шлях ринкового розвитку, зростали різні форми дрібнотоварного виробництва, соціально-економічного розшарування села. Безсумнівно, В. Данилов відзначав регіональні особливості значного зростання аграрного капіталізму «фермерського типу» ще в передреволюційний час, особливо на Дону і Північному Кавказі, у південній Україні й Сибіру. Учений зазначав, що столипінська реформа сприяла зростанню фермерських господарств американського типу, однак і вона не змогла докорінно змінити ситуацію в селі через опір селянства, насамперед, за рахунок якого і передбачалося створювати новий (фермерський) тип господарства. Більшовицька революція 1917–1918 рр. знищила як напівкріпацькі, так і інші форми аграрного капіталізму, що склалися з деяких високотоварних поміщицьких господарств і столипінських хутірських господарств фермерського типу. Утім, націоналізація землі та її зрівняльний перерозподіл, хоча і призвели до

зростання середнього прошарку селянства, однак не змінили соціально-економічного розшарування села. У 1920-і рр., за оцінками В. Данилова, у Радянській Росії існувало 3–4% найбільш великих селянських господарств, які вважалися «куркульськими» [124]. Господарства такого типу розпоряджалися 15–20% загальної суми сільськогосподарського виробництва, 1/3 всіх сільгоспмашин (сівалок, молотарок тощо). Розміри їхніх посівних площ досягали 15–20 і більше десятин. Насамперед, саме вони були найбільш товарними, реалізуючи на ринку 40% своєї продукції, і в майбутньому ставали реально підприємницькими, тобто фермерськими в умовах збереження й розвитку ринку [372, 17]. В. Данилов особливо підкреслював, що і в умовах НЕПу в радянському селі все ж переважав примітивний сільський капіталізм, який часто поєднував у собі товарно-грошові і натурально-лихварські особливості [372, 17].

Із приходом перебудови В. Данилов вважав, що він і його покоління фактично повернулися до роботи, перерваної в роки їхньої молодості: «роботи, яку ми з повною впевненістю вважали необхідною для розуміння минулого і сьогодення нашої держави, для перебудови суспільства на справді соціалістичних принципах» [433, 23].

Найважливіше стратегічне завдання наукової роботи В. Данилова полягало в прагненні реконструювати російську історію останніх 150 років із позиції розвитку її внутрішніх, народних сил, які представлені найчисленнішою спільнотою – селянством. В. Данилов рухався в своєму дослідженні «знизу», від емпіричного вивчення сільської повсякденності до детального вивчення політики і світогляду «верхів» – російських еліт і їхнього зв'язку з сільською Росією [132, 17]. У своїх історичних нарисах, присвячених історії сільської Росії 1861–2001 рр., В. Данилов особливо пильно розглянув питання взаємодії влади і села. У своїй хроніці цієї взаємодії В. Данилов зазначав, що, починаючи з 1860-х рр., приблизно з 20-річною перервою російська влада щоразу ініціювала різноманітні, часом досить радикальні реформи, спрямовані на вирішення нагальних проблем як

села, так і держави. На думку В. Данилова, з-поміж них: селянська реформа 1860-х рр.; спроби аграрних реформ М. Бунге першої половини 1880-х рр.; перша російська революція і викликана нею столипінська реформа; аграрна революція 1917–1922 рр.; колективізація початку 1930-х рр.; реформи М. Хрущова в кінці 1950-х – початку 1960-х рр.; аграрна реформа Горбачова – Єльцина 1990-х рр. [452, 315]. Цей ряд реформ, на думку Данилова, «говорить про крайню хворобливість аграрного питання для Росії: скільки разів його оголошували нарешті остаточно вирішеним, а воно виникало знову з ще більшою гостротою [101, 630].

В. Данилов підкреслював, що в пореформеній Росії другої половини XIX ст. виявилися втраченими нереволюційні, реформаторські альтернативи сільського розвитку. Такі органічні для 1880-х рр. реформи В. Данилов пов'язував із планами міністра фінансів М. Бунге, спрямованими на скасування селянської громади й організацію подвірно-дільничного землекористування селян за державної підтримки з обов'язковим скасуванням подушного податку і створенням Селянського банку. Однак реформа 1880-х рр. не мала успіху. М. Бунге був відправлений у відставку. Згодом почалися «контрреформи», пов'язані зі зміцненням політичної та економічної влади поміщиків на селі, поліцейською консервацією селянської громади [127].

Російське селянство, яке неухильно зростало і в демографічному, і господарському планах, згодом не виявило бажання залишатися лише пасивним соціальним елементом [131]. В. Данилов переконливо показав, як на початку XX ст. російське селянство виявило реальні приклади політичної волі й самоорганізації, а російська земська й професорська інтелігенція створювала самоуправлінські і кооперативні альтернативи аграрного розвитку Росії, враховуючи інтереси трудящого населення Росії – селянства [33, 17].

Тому В. Данилов значну увагу у своїх дослідженнях приділяв великому соціальному руху селян початку XX ст., який він назвав російською

селянською революцією 1902–1922 рр. На його думку, ця селянська революція «знизу» продемонструвала власну силу і самостійність, особливо в роки великих загальноросійських революційних потрясінь 1905–1907 і 1917–1922 рр. Революція «знизу» прагнула протистояти революціям «зверху» – спочатку «революції справа» – столипінській, потім «революції зліва» – більшовицькій. У цьому протистоянні, на думку В. Данилова, селяни перемогли [129]. НЕП фактично визнав і затвердив всі вимоги, за які виступали декілька поколінь селян. Разом із тим В. Данилов ніколи не ідеалізував селянство, визнаючи, що йому значною мірою були притаманні консервативне відстоювання власних, локально громадівських, натурально-господарських інтересів, які часто перешкоджали пошукам революційній модернізації радянської Росії 1920-х рр. [128]. В. Данилов був переконаний у тому, що взаємопродуктивний і взаємовигідний шлях розвитку міста й села, робочої та селянської Росії в 1920-ті рр. й майбутніх роках можна було підтримувати спираючись на кооперативні ідеї, сформульовані О. Чаяновим [101, 148].

Необхідно виокремити запропоноване В. Даниловим поняття «революційність». Стосовно цього В. Данилов писав: «Селянська революція була самостійною частиною загального революційного потоку в Росії. Вона відбувалася під гаслом ліквідації поміщицького землеволодіння і «чорного переділу» землі між працюючими на ній трудівниками і членами їхніх сімей і тривала до своєї перемоги. Селяни завоювали землю в 1917 р., відстояли під час Громадянської війни своє право вільно працювати на ній, змусивши своїми повстаннями більшовиків скасувати «воєнний комунізм» і ввести в державі НЕП. Радянське суспільство було створено великою соціальною революцією в Росії – початку ХХ ст., яка за характером була селянською революцією, яка злилася з пролетарською соціалістичною революцією і підкорилося її організованості й цілеспрямованості. Всі досягнення радянського суспільства були наслідком потужного соціалістичного імпульсу, отриманого в результаті революції, який на багато років визначив

напрями й зміст економічного і культурного будівництва, надав цьому будівництву характер народного подвигу» [62, 15].

На думку В. Данилова, спадщина сталінізму (у вигляді керівної паразитичної бюрократичної структури) ніколи не була подолана Радянським Союзом і фактично стала головною причиною його розпаду як своєрідної другої – за В. Даниловим – заключної фази термідоріанського перевороту [110]. Якщо поколінню Сталіна і його соратників були все ж таки властиві антикапіталістичні настрої, то «внучата» пізньорадянської спадкоємиці сталінізму – горбачовсько-єльцинська номенклатура – із легкістю припинила будівництво «соціалізму з людським обличчям», законвертувавши ресурси цього будівництва в своїх корисливих цілях приватизації радянської спадщини для заснування «капіталізму в образі початкового накопичення» [112].

Що ця альтернатива означала для сільської Росії і як її аналізував В. Данилов? Він дуже скептично ставився до першої так званої фермерської фази реформ, вважаючи, що за жвавими фразами про формування самостійного господаря мужика-фермера в реальності ховалася цілеспрямована державна політика руйнування великого колективного аграрного виробництва колгоспів і радгоспів із метою приватизації колишнього колективного майна мережами бюрократичних керівників [50, 108].

В. Данилова також дуже тривожила відсутність будь-якої виразної стратегії реального виробництва і зростання сільськогосподарської продукції. До середини 1990-х рр. В. Данилов змалював невтішну картину в сільському господарстві Росії: «Надходження машинної техніки впало так сильно, що мова йде про ліквідацію сучасної матеріально-технічної бази в сільському господарстві, створеної з такими зусиллями за 50–60 років. У 1990 р. сільськогосподарське виробництво налічувало 143,7 тис. тракторів, у 1995 р. – 9,7 тис. Надходження вантажних автомашин скоротилося за цей час з 97,6 тис. до 4,7 тис. Характерно, що збільшення виробництва картоплі

відбувалося на фоні практично повного припинення використання картоплезбиральної техніки. Головним знаряддям праці в картоплярстві стала знову лопата. Напевно, найбільшими були втрати в тваринництві та виготовленні м'ясо-молочної продукції. Поголів'я великої рогатої худоби зменшилось із 57 млн на 1 січня 1991 р. до 39,7 млн на 1 січня 1996 р., поголів'я свиней – з 38,3 млн до 22,6 млн. У наступні роки покращення не відбулось. Тривало подальше падіння всіх показників сільськогосподарського виробництва, а, отже, і відбувалося погіршення харчування і здоров'я населення, зростання смертності та зниження народжуваності, депопуляція, тобто вимирання населення» [101, 673]. Саме в цей момент В. Данилов відзначив нову фазу в ідеології пострадянських реформ: «У програмах реформаторів до останнього часу не додавалося ясності про шляхи і можливості розвитку сільського виробництва. Лише в одному пункті з осені 1995 р. вони стали відвертими: ніхто більше не тлумачив про «загальну фермеризацію» або «оселяння» села. Навпаки, заговорили безпосередньо про те, що реформа повинна перетворити одних селян на фермерів або сільських підприємців, а інших відправити «у наймані працівники до сільських підприємців або фермерів» [356]. І ще відвертіше: реформаторам «потрібні не орендарі й батраки, а ефективні власники». Ми зможемо зафіксувати осінь 1995 р. як час, коли пострадянські реформатори відкрито визнали своїм завданням «розселяння» – те саме завдання, яке намагався вирішити П. Столипін. [197, 645]. В цілому саме на виконання цього завдання і з'явився указ «про реалізацію конституційних прав на землю» від 7 березня 1996 р., який знімав будь-які обмеження в розмірах концентрації сільськогосподарських земель в одних руках. А спеціальний пункт Указу (пункт 7) дозволяв «керівникам і фахівцям сільськогосподарських органів», сільськогосподарських організацій (колгоспів, радгоспів тощо) «отримати земельні ділянки у власність безкоштовно для ведення селянського (фермерського господарства) та використання їх в інших цілях». Ці земельні ділянки, які не обмежуються за

розмірами, могли формуватися «за рахунок вільних земельних паїв, господарств і фонду перерозподілу земель» [16, 12]. Поняття «земельні паї господарств» і «фонд перерозподілу земель» не були визначені і давали можливість для повного бюрократичного свавілля на місцях. Тому приватизація землі набула характеру відкритого захоплення. Що стосується простих працівників пострадянських аграрних підприємств, то вони не скористалися правом виходу з «крупгоспів» (великих господарств – колишніх колгоспів і радгоспів) з землею і господарським майном, а, навпаки, опиралися руйнуванню суспільного виробництва, оскільки він означав для них розселення. Фермерські господарства, які виникли в майбутньому не відігравали значної ролі в аграрному виробництві. Їхня частка в сільськогосподарському виробництві в 1999 р. склала лише 2,5% [189, 15].

В. Данилов скептично ставився до зростання економіки особистих підсобних господарств в умовах економічної кризи 1990-х рр. Його коментарі стосовно цього такі: «За даними на 1999 р., індивідуальних земельних ділянок на території Російської Федерації налічувалося 34,7 млн, тоді як у 1927 р. кількість індивідуальних селянських господарств становила лише 17 млн, і зрозуміло, 70 років тому селянські господарства давали майже 100% сільськогосподарської продукції, а нинішні земельні клаптики – 57,2% (картоплю, овочі, м'ясо-молочні продукти). Немає нічого хорошого для розвитку суспільства в тому, що кожен його член повинен вирощувати для себе і своєї сім'ї картоплю, овочі. Цей своєрідний прояв «оселянення» є свідченням відкочування суспільства назад, черговим сільськогосподарським занепадом» [463, 647].

У цей час В. Данилов скупо, неохоче коментує пізньорадянський аграрний розвиток 1960-х–1970-х рр. Хрущовські реформи він характеризує, як правило, абстрактно і коротко, практично не згадує косигінські реформи і брежнєвські агропромислові контрреформи. В. Данилов все ж надмірно акцентує в своєму аналізі значення великого аграрного виробництва. За

В. Даниловим, сучасне аграрне виробництво, неважливо яке – селянське, фермерське чи будь-яке інше, неодмінно має бути великою капіталізованою структурою або бути інтегрованими у велику агро-індустріальну структуру.

В. Данилов справедливо стверджував, що наукова спільнота змогла звернутися до переосмислення альтернатив сталінізму лише в кінці 1980-х рр. На цей час вже вийшов збірник «Як ламали неп», тому В. Данилов зазначав, що саме його матеріали вносили ясність в розуміння багатьох процесів на селі.

Хрущовські реформи В. Данилов характеризував як такі, що були направлені на вихід колгоспів з під державного контролю і створення умов для їхнього розвитку як самостійних господарств. Цьому повинно було сприяти руйнування системи МТС та перехід до продажу техніки у власність колгоспів з 1959 р. У 1957 р. було оголошено про скасування обов'язкових поставок колгоспної продукції державі. Однак, М. Хрущов, на думку В. Данилова, виявився не здатний реалізувати це належним чином як і наступні лідери держави. В. Данилов вважав, що головний стрижень сталінської системи все ж зберігався і необхідність проведення аграрних реформ досягла в 1985 – 1989 рр. найвищої точки.

Тому, на думку В. Данилова, в 1989 р. виникла ідея принципово нової аграрної реформи. На початку 1990 р. була створена Комісія з питань аграрної реформи під керівництвом М. Горбачова. Причина, з якої В. Данилов відводив діяльності цієї комісії вагому роль у проведенні аграрної реформи, полягала у тому, що весною 1990 р. у дискусіях між членами комісії обговорювалося питання заміни колгоспів господарствами фермерського типу та переходу до приватної власності. Зазначені питання обговорювалися і в наукових колах, і поміж широкого загалу. В. Данилов вважав, що антиколгоспна аграрна реформа задумувалася як «революція зверху». В. Данилов не оцінював цю реформу високо. Він вважав її ударом по інтересах простих селян. Окреслена реформа, на думку В. Данилова, завдала удару, по-перше, по пенсіонерам, по-друге, по робітникам соціальної

сфери села (учителям, лікарям тощо), і, нарешті, по-третє, по робітникам радгоспів. За В. Даниловим, парадокс реформи полягав у тому, що колгоспники не розуміли сутності проведення цієї реформи. Наступні роки не стали новим етапом аграрного розвитку села та покращенням становища селянства. В. Данилов, дослідивши статистичні показники села цього періоду, обґрунтовано показав падіння всіх показників сільського господарства, а як наслідок погіршення матеріального становища та життєвого рівня селянства, зростання смертності і зниження народжуваності, тобто вимирання населення.

Отже, аналіз наукових праць В. Данилова спонукає до висновку про актуальність творчої спадщини В. Данилова для сучасного суспільства. У своїй науковій діяльності В. Данилов проявив здатність до швидкого та якісного опрацювання архівних матеріалів. Його узагальнювальний досвід із аграрної історії став корисним у суспільно-політичному житті держави. Чільне місце в творчому доробку В. Данилов відводив селянству. Він не лише показав виключну важливість цієї найчисельнішої верстви суспільства, а й впевнено доводив цю концепцію у своїх працях. У його працях селянство постає як визначальний суб'єкт суспільно-політичного та соціально-економічного життя держави.

3.2 Роль В. Данилова в реалізації міжнародних наукових проектів із аграрної історії

Наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. до наукового обігу було введено значний масив нових джерел з історії радянського селянства першої половини ХХ ст. Широка громадськість і світова наука отримали доступ до них в значній мірі завдяки зусиллям колективу вчених, які об'єдналися навколо В. Данилова. Саме він на початку 1990-х рр. став ініціатором

організації масштабних міжнародних наукових проектів з аграрної історії ХХ ст.: «Крестьянская революция в России 1902 – 1922 гг.», «Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД 1918 – 1939 гг.», «Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание».

Спільно зі своїми колегами по роботі над міжнародними проектами В. Данилов сформував, довів і представив для широкого кола науковців нову історичну концепцію селянської революції в Росії. Її головна теза полягає в тому, що суспільно-політичні потрясіння першої третини ХХ ст. в Росії визначалися участю в них селянства та вагомому значенні селянської активності під час революції та Громадянської війни.

В. Данилов вважав, що саме селянство піддавалося значній експлуатації з боку царської влади. Стосовно цього він писав: «Селянська революція, що розпочалася стихійним вибухом в 1902 р. і переросла в могутню народну революцію 1905 – 1907 рр. і 1917 – 1918 рр., була вагомим підґрунтям соціальних, політичних і економічних потрясінь у Росії. Окрім того, вона залишалася основою подій, що відбувалися в країні і після Жовтня 1917 р. – до 1922 р. зокрема» [175, 5].

Ще в 1960-і – 1980-і рр. в Інституті історії СРСР АН СРСР навколо В. Данилова формується колектив високопрофесійних істориків-аграрників, що склали надалі основу учасників проектів – І. Зеленін, М. Івницький, М. Вилцан тощо. Передумови для початку активного наукового співробітництва між групою В. Данилова та зарубіжними істориками сформувалися і на Заході. Вивчення історії радянського селянства на Заході було багато в чому ускладнене відсутністю доступу до документів. Однак західні дослідники мали перевагу перед радянськими істориками у свободі наукового пошуку. Це зумовило одну з характерних рис західної історіографії – її компаративістський характер. Західні дослідники виробили нові наукові підходи, відмінні як від традиційних марксистських схем радянського суспільствознавства, так і від сучасних модерністських течій [49, 26]. Для західної історіографії в той час був характерний частковий

відхід від моделей тотальної історії. Її розвиток відбувався в загальному контексті побудови методології «соціальної історії». Як наслідок, багато ідей західних істориків-аграрників були використані В. Даниловим під час реалізації міжнародних наукових проектів з аграрної історії Росії. Міжнародні наукові проекти з аграрної історії Росії першої половини ХХ ст. стали можливими завдяки демократизації Росії, політиці гласності, що створили умови для плідного наукового співробітництва вітчизняних і зарубіжних дослідників [71, 25].

Безсумнівно, фактором активізації досліджень аграрної історії СРСР в 1990-і рр. стали тогочасні аграрні перетворення. Як відомо, вони здійснювалися звичними методами «революції згори» і призвели до занепаду сільськогосподарського виробництва.

На Шостому міжнародному симпозіумі в січні 1999 р. В. Данилов висловлював думку «Радянське суспільство було створено великою соціальною революцією в Росії на початку ХХ ст., яка за своєю суттю була селянською революцією» [176, 13]. Всі міжнародні проекти В. Данилов реалізовував шляхом доведення твердження, що селянство є активним суб'єктом історичних дій (оскільки в роки Громадянської війни селянський рух набув самостійного характеру і мав значний вплив на її наслідки).

Виведення діяльності на міжнародний рівень В. Данилову сприяв «дух епохи». До початку перебудови В. Данилов фокусував свою увагу на монографічних дослідженнях. Зі зміною векторів політики держави В. Данилов планував повернутися до роботи над колективною публікацією, яка була присвячена колективізації. Ще в 1960-х рр. її заборонив до друку завідувачий відділом науки і освітніх закладів ЦК КПРС С. Трапезніков. Це прагнення В. Данилова обговорювалося в 1988 р. на засіданні сектора по історії селянства й сільського господарства СРСР Інституту історії СРСР АН СРСР. Однак В. Данилов запропонував відкласти публікацію рукопису, зосередитися над редагуванням та доопрацюванням, пояснивши це втратою новизни теми. В. Данилов звертав увагу на те, що для широкого загалу було

відкрито архіви, у фондах яких знаходилися значні масиви матеріалів, присвячені історії колективізації. Співавтори забороненого рукопису, що були присутніми на засіданні – М. Богденко, М. Вилцан, М. Івницький, І. Зеленін підтримали В. Данилова. Ця подія докорінно змінила наукову діяльність В. Данилова. Він вирішив скористатися можливістю «архівної революції» й відкрити науковій спільноті якомога більше раніше забороненої історичної інформації. Він вважав, що найкраще буде звернутися до публікування документів.

У нових суспільно-політичних умовах керівництво держави не поспішало фінансувати наукові дослідження, надто історичні. Достатнього фінансування не отримували навіть працівники Інституту російської історії РАН. Однак В. Данилов мав дружні стосунки з багатьма науковцями, зокрема закордонними, що поділяли його погляди на історичні процеси. Фінансування для підготовки до друку серії документальних збірників присвячених аграрній історії Росії ХХ ст. забезпечили центри російських і східноєвропейських досліджень університетів Торонто, Мельбурна, Бостонський коледж, Американська наукова рада соціальних досліджень і вивчення розвитку колишнього Радянського Союзу, Американський гуманітарний фонд, Канадська рада соціальних і гуманітарних наук, Будинок наук про людину (Франція) [101, 7].

Завдяки зазначеному вище, три міжнародних проекти «Крестьянская революция в России 1902 – 1922 гг.», «Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД 1918 – 1939 гг.», «Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание» було реалізовано. З російського боку їх представляв В. Данилов, із зарубіжного – професорка Бостонського коледжу Роберта Маннінг, професорка університету Торонто Лінн Віола, професор Манчестерського університету Теодор Шанін (на той час займав посаду у МВШСЕН), професор Сорбонни, аташе по культурі Посольства Франції в Російській Федерації Алексіс Берелович. Також до реалізації проектів долучилися професор Роберт Девіс (Англія), професор Стівен Уїткрофт

(Австралія), професор Ніколя Верт (Франція), професор Ленар Самуельсон (Швеція), Ким Чан Чжин (Корея), Хан Чжонг Сук (Корея), Марк Таугер (США) та інші. Потрібно відзначити, що між дослідниками майже не було суперечок, дискусії, що виникали, швидко вирішувалися. Під час роботи над міжнародними проектами В. Данилов широко залучав молодь, яка швидко стала новим висококваліфікованим поколінням науковців [76, 25].

Основну увагу дослідники звернули на опрацювання фондів Державного архіву Російської Федерації, російських державних архівів економіки, соціально-політичної історії, військових архівів та ЦА ФСБ Росії. Також були залучені регіональні архіви, зокрема Республіки Башкортостан, Новосибірської, Самарської, Тамбовської, Ульяновської областей та України.

Праця вимагала титанічних зусиль, оскільки часто доводилося мати справу з документами, методика опрацювання яких до цих пір не була напрацьована, наприклад, про події й постаті, згадки про яких не було в енциклопедіях чи довідниках, дослідження, які раніше були невідомі вітчизняній та зарубіжній науці тощо.

У процесі роботи над проектами «Крестьянская революция в России» та «Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД» уперше у вітчизняній історіографії в широкий науковий обіг введено величезний комплекс інформаційних матеріалів радянських спецслужб.

Учасниками даних проектів зібрано значний фактологічний матеріал, який переконливо доводив антиселянський характер аграрної політики сталінізму, що стало для радянського селянства справжньою трагедією. Автори проектів стверджували, що аграрна політика сталінізму ґрунтувалася, насамперед, на насильстві над селянством і суперечила його корінним інтересам. Її результатом стала глибока й затяжна криза сільського господарства СРСР і остаточне утвердження сталінського режиму. У цьому контексті більш зрозумілі причини краху на початку 1990-х рр. як колгоспно-радгоспної системи, створеної сталінізмом, так і всього радянського устрою [462, 2].

Реалізацією цих проєктів автори довели, що колективізація сільського господарства була однією з ключових подій в історії СРСР. З боку Комуністичної партії це була перша спроба широкомасштабного соціального реформування, і водночас це був початок масового сталінського терору. Колективізація зруйнувала традиційну селянську громаду та інші інститути селянської автономії й замінила звичний уклад примусовою за характером працею, соціалістичною лише за формою. Нова колгоспна система дозволила державі накласти на селянство данину в формі обов'язкової передачі сільгосппродукції до центру і, таким чином, започаткувала бюрократичне панування на селі. Людей у селі людей змусили замовкнути, священників заарештовували, а тих представників сільської інтелігенції, що не побажали вступати до колгоспів, всіляко цькували. Ярлик «куркуль» навішувався на не лише більш-менш забезпечених та нестриманих на слово селян, а й просто на тих, кому не пощастило і вони опинилися не в той час і не в тому місці, а це означало позбавлення прав, арешт і висилку [436, 12].

Отже, колектив авторів зумів документально показати події однієї з найбільш страхітливих хвиль масових репресій ХХ ст. Історія колективізації в колишньому СРСР тривалий час була завуальована й доступ до архівних матеріалів був обмеженим. В останнє десятиліття ХХ ст. партійні та державні архіви «відкрили свої двері», і величезний масив матеріалів став доступний для вчених, до того ж у кількостях, які значно переважали можливості індивідуального дослідника. Документи, що увійшли до збірника, демонструють розвиток взаємин між селом і політичним режимом, починаючи з періоду консолідації сталінських сил наприкінці 1920-х рр. і до початку Другої світової війни [368, 41].

Проєкт був зорієнтований на дослідження всієї глибини протиріч сталінської епохи. Його виконавці першими отримали дозвіл для роботи в центральних архівах, включаючи архіви органів державної безпеки, зокрема, до фондів Центрального архіву колишнього ОДПУ – НКВС – КДБ, куди історики практично не мали доступу. Окрім Центрального архіву

Федеральної Служби Безпеки Російської Федерації (ЦА ФСБ), як нині називається колишній архів ОДПУ – НКВС – КДБ, дослідження проводилися в чотирьох найважливіших московських архівах: Російському центрі збереження й вивчення документів новітньої історії (РДАСП), колишньому Центральному партійному архіві; Державному архіві Російської Федерації (ДАРФ); Російському державному архіві економіки (РДАЕ) і Російському державному військовому архіві (РДВА). Ці архіви представили своїх провідних співробітників для роботи над збірками документів і забезпечили учасникам проекту робочі приміщення, можливості ксерокопіювання документів, а також допомагали в забезпеченні подальшого розсекречування потрібних документів, що робило їх доступними не лише для учасників проекту, але і для інших вчених.

Працюючи єдиною командою і синтезуючи результати спільного дослідження, вчені мали змогу відбирати для публікації найбільш точні й історично значущі документи. Під час підготовки кожного тому дослідники вивчали матеріали ЦК ВКП (б) і його Політбюро, ВЦВК і ЦВК РРФСР, РНК СРСР і РРФСР, Червоної армії, каральних органів (ДПУ – ОДПУ – НКВС), Наркоматів сільського господарства та юстиції, різних центральних органів, що створювалися для керівництва та контролю за проведенням колективізації (на кшталт Колхозцентру і Тракторцентру), а також особисті фонди основних учасників історичних подій: Й. Сталіна, В. Молотова, Л. Кагановича, А. Мікояна, Г. Орджонікідзе та ін. Під час дослідження вчені намагалися визначити роль центральних керівних установ, окремих політичних керівників, місцевої влади та самих селян у появі та реалізації ідеї колективізації. Для публікації були відібрані навіть документи, які раніше ніколи не публікувалися, наприклад, звіти, довідки та аналітичні доповіді ДПУ – ОГПУ – НКВС, що йшли під грифом «Цілком таємно» [3, 173].

Матеріали «Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД» дозволяють оцінити особливості проведення НЕПу. У збірнику опубліковано довідки, що датуються 1926 р. про хід хлібозаготівель, складені управлінням ОДПУ.

Матеріали збірника містять інформацію стосовно соціально-економічного становища села, особливостей контролю суспільно-політичних настроїв села. Тематичні довідки групувалися відповідно до подій і політичних кампаній. Вони відображають загалом негативне ставлення до влади. До цієї збірки готувався комплекс документів стосовно селянських настроїв і руху за створення Селянського союзу. З осені 1927 р. відбулися зміни в постановці секретної інформації. Різко збільшилася кількість довідок. Інформація, яка стала доступною відображала, переважно політичні питання, появу опозиційних настроїв на місцях тощо. Співставлення інформаційних довідок окружкомів і ОДПУ підтверджує, що більшість документів були складені в центрі. Головною темою довідок стає хід хлібозаготівель і реакція на нього селянства. Опублікована інформація для внутрішнього користування ОДПУ дозволяє зробити висновки, що репресії проти селянства почалися в 1927 р., до публікування сталінської директиви від 5 грудня 1928 р. Із посиленням тиску на селянство в 1928–1929 рр., у довідках, все більше знаходимо інформації селянського спротиву: «антирадянські» виступи, розповсюдження чуток, листівок, прокламацій, терористичні акти проти партійних і радянських активістів, масові виступи тощо.

Суспільно-політична активність селянства змушувала органи ОДПУ вносити корективи до термінології: якщо в 1929 р. широко використовувалося поняття «масові виступи», то з січня 1929 р. – «масова контрреволюція». Довідки інформаційних відділів ОДПУ в 1929 р. повідомляють про складне соціально-економічне становище селянства. У збірнику знаходимо інформацію інструктивного характеру, яка відображає наступ влади на «куркулів».

До збірника увійшли матеріали центрального апарату ОДПУ. У першому тому збірнику спостерігаємо трансформацію тематики документів: якщо в 1918 – 1929 рр. переважало відображення хлібозаготівельних кампаній, то у 1930 р. – повідомлення про «куркульський терор», «класову боротьбу», діяльність «антирадянських елементів» під час колективізації.

Особливе місце у збірнику відведено довідкам, що повідомляють про розкуркулення та репресії, що супроводжували цей процес. Розпорядчі документи містять важливу інформацію про етапи розкуркулення, категорії куркулів тощо. У довідках знаходимо безліч інформації про різні категорії сільських жителів, які стали жертвами репресивної політики. Документи відображають ігнорування владою ставлення селянства до її дій. Завдяки документам, що ввійшли до цього збірника, для широкого загалу відкрилися матеріали, що відображають статистику масових селянських виступів по регіонах, масштаби і географію спротиву.

Збірник матеріалів має у своєму складі опубліковані засекречені директивні матеріали центральних партійно-державних органів, інформаційні дані, які відображають стан у селі «для внутрішнього користування» під грифом «секретно», документи в яких розкривається ставлення селянства до влади. Завдяки цьому читач може реконструювати картину наступу на селянство під час хлібозаготівельних кампаній, розкуркулення і колективізації, а також селянського спротиву по всіх регіонах держави.

До цього міжнародного проекту було залучено близько 40 істориків із шести країн світу, які опрацювали значний масив документів та відкрили для історичної спільноти особливості формування державної політики з кінця 1920-х рр. до початку Другої світової війни. Значну вагу мають документи особового походження: листи, доповідні записки політичних лідерів. Завдяки ним картина ставлення політичних лідерів до процесу колективізації відображена повніше. Матеріали присвячені темі значення центральних органів влади в реалізації аграрного курсу доповнюються матеріалами про ці процеси з різних частин держави. У збірнику вперше повномасштабно документально відображена тема селянського спротиву. Розмах селянських виступів на початку 1930-х рр. дозволяє зробити висновок про детальне вивчення динаміки розкуркулення владою. Публікація зведених даних про виселення куркулів 1 і 2 груп надала можливість уточнити дані щодо

розкуркулення селянства, щодо різного бачення селянства керівництвом партії, місцевих виконавців, представників каральних органів тощо.

Авторська позиція під час підбору документів і вступна стаття на початку кожного тому віддзеркалюють певну концепцію колективізації. У ній можна виділити три взаємопов'язаних фактологічних ряди: 1) хлібозаготівлі кінця 1927 – 1929 рр., які отримали визначення «надзвичайнищини»; 2) розкуркулення як засіб проведення хлібозаготівельних кампаній і підкорення селянства; 3) масова форсована колективізація.

Прагнення В. Данилова проливати світло на «білі плями» історії, як і розширювати доступ до архівних матеріалів був значний. Завдяки його невтомній праці до збірника увійшло багато раніше засекречених документів. Під час роботи над цим проектом було відкрито цілі фонди для вивчення. В. Данилов налагодив дружні стосунки з істориками та архівістами Центрального архіву ФСБ РФ, насамперед із В. Виноградовим. Завдяки цьому «Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД 1918 – 1939 гг.» настільки ґрунтовно відобразила історію села тих років.

Загалом авторитет В. Данилова був настільки вагомий, що коли готувалися до друку томи «Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД 1918 – 1939 гг.», учений не погоджував жодного документу з авторами проекту. Перший том побачив світ у 1998 р. Другий том вийшов в 2000 р., перша книга третього тому була опублікованою в 2003 р. Друга була майже закінченою, однак раптова смерть В. Данилова затримала роботу авторів над збірником і вона побачила світ лише в 2005 р. Проблеми з фінансуванням затримали публікацію четвертого тому аж до 2012 р., яким закінчується серія.

У вступі до кожного тому подані узагальнювальні характеристики опублікованих із відповідної проблематики матеріалів і демонструється значення їхніх даних, що подають дійсно нову інформацію. Під час відбору документів для публікації поєднували матеріали, що відображали роль

центрального керівництва в проведенні колективізації, з матеріалами про місцеві процеси, селянську реакцію, сільські традиції, економічні та екологічні чинники. Ця інформація важлива для кращого розуміння долі радянського села в період правління Й. Сталіна. Збірка документів «Советская деревня 20 – 30-х годов глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД» не лише дозволила краще розглянути, як формувалася й втілювалася в життя урядова політика в епоху Й. Сталіна, а також у ній вперше розкривалася така проблема, як опір колективізації – як усередині радянського керівництва, так і поза ним, сутність, природа та масштаб цього опору. Особливо важливою була проблема селянського опору. Про це переконливо свідчать такі дані: у 1929 р. було зафіксовано 12781 різних проявів селянського невдоволення – масові демонстрації, терористичні акти проти представників влади й сільських активістів тощо, а в 1930 р їх вже було – 31998 [59, 43].

У той же час усередині радянського керівництва розгорілася запекла боротьба (яка замовчувалася і не вивчалася) з питань про шляхи та засоби перетворень у сільському господарстві. З-поміж вищого керівництва, яке намагалося перешкодити державно-поліцейським методам ведення колективізації, були видатні діячі більшовизму – М. Бухарін, О. Риков та М. Томський, лідери «правої опозиції», яких виключено зі складу радянського керівництва в 1929 р. і засудили до страти в 1938 р. на останньому з московських показових процесів. Навіть Генеральний прокурор М. Криленко, який зберігав високі пости в радянській юриспруденції аж до 1937 р. також став жертвою «великих чисток». Проект був реалізований на розуміння сталінізму, доведення того, що сталінізм – це одна з багатьох «білих сторінок» в історії Росії ХХ ст. [172, 58].

Члени редколегії проекту значну частину своєї професійної діяльності присвятили вивченню російського села. Учасники працювали над вивченням проблем колективізації радянського села ще з 1950-х рр. Після ХХ з'їзду КПРС цим дослідникам вдалося опублікувати ряд новаторських досліджень і приступити до широкої публікації документів.

Завдяки реалізації проекту «Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание» В. Данилову вдалося вперше в історіографії ґрунтовно та об'єктивно відобразити історію радянського селянства періоду колективізації, яка раніше підлягала суворій цензурі. Матеріали стосуються передісторії колективізації: діям щодо насильницького вилучення хліба в кінці 1920-х рр., обговоренню, дискусіям та суперечкам стосовно аграрної політики і посилення так званої «правої» опозиції, посиленню селянського невдоволення політикою насилля на селі. У документах також показана вирішальна роль Й. Сталіна в розробці аграрної політики і здійсненні переходу до насильницьких дій у кінці 1920-х рр. Загалом вперше значення ОДПУ – НКВС у проведенні сталінської аграрної політики виведено на такий рівень, показано необмежену владу репресивних органів та утвердження їх як самостійного органу. «Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание» демонструє масштаб державного насилля стосовно селянства, особливо під час «ліквідації куркульства як класу» та супротив цьому селянства. До п'ятитомної «Трагедии советской деревни. Коллективизация и раскулачивание» були поміщені малодосліджені раніше матеріали, наприклад, документи про голод 1932 – 1933 рр. і його вплив на село. Завдяки В. Данилову ці документи по-новому показали природу сталінізму і негативні наслідки «суцільної колективізації».

До збірки документів «Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание» включено матеріали, що увійшли до серії документів і матеріалів у 1957–1960 рр. при Головному архівному управлінні СРСР Головної редакції всесоюзної серії видання документів і матеріалів «История коллективизации сельского хозяйства СССР». Перший том цієї серії вийшов у світ у 1961 р. У 1989 р. кількість із названої серії досягла 36-ти. Всього за тридцять років опубліковано більше 50 збірників документів про колективізацію радянського села. Томи, що були опубліковані, охоплюють майже всі колишні союзні республіки: Україну, Білорусь, Узбекистан,

Казахстан, Туркменію, Таджикистан, Грузію, Азербайджан, Литву, Латвію, Естонію. РРФСР була представлена автономними республіками: Башкирією, Дагестаном, Татарстаном і Якутією, а також 12 економічними районами: Північчю, Північним-Заходом, Заходом, Центрально-Промисловим районом, Середньою Волгою, Північним Кавказом, Уралом, Західним Сибіром, Східним Сибіром, Нижньогородським краєм і однією губернією – Нижегородською [268, 3–16]. Гриф «секретності», поставлений у 1920-х – 1930-х рр., продовжував зберігати свою силу і в 1960–1980 рр. У названих збірниках публікувалися постанови й резолюції, доповіді та звіти, свідчення з місць, що відображали офіційну політику та її версію колективізації й розкуркулення, яка замовчувала практику насильства, господарський занепад, голод, селянські протести тощо. У збірниках ретельно зібрані також свідчення позитивних моментів кооперативно-колгоспного будівництва кінця 1920-х – початку 1930-х рр. [450, 47].

Вирішення завдань наукового аналізу історичного процесу загалом, а тим більше його трагічних сторінок, стало можливим лише в умовах зняття жорстких ідеологічних обмежень. Із приходом гласності почалася публікація нових документів, що розширили справжнє уявлення про сільську трагедію. Однак це був лише початок у вирішенні проблеми джерельної бази для відтворення картини колективізації як цілісної історичної події, як народної трагедії, починаючи з її витоків і завершаючи найголовнішими наслідками для села й держави.

«Нові знання», отримані учасниками проекту під час роботи над збірниками документів, можна охарактеризувати таким чином. Визначаючи державну політику в селі в роки колективізації як антиселянську, укладачі серії виділяють в ній три основні напрями. Перший – це надмірні хлібозаготівлі, які часто призводили до розорення й голоду на селі. Другий – розкуркулення, конфіскація майна в найбільш обізнаної з аграрних питань частини населення села з подальшим виселенням власників й їхніх сімей у віддалені райони, а також їхнє фізичне винищення. І третій – власне

колективізація – примусове об'єднання сімейних селянських господарств у великі колективні господарства, жорстко й беззаперечно підлеглі командуванню центральним органам влади [101].

Подібна державна політика не могла не викликати протесту, до того ж не лише з-поміж селянства, що було природною реакцією, але й серед інших категорій радянського суспільства, зокрема серед частини партійно-господарського активу. Для його придушення сталінський режим використав величезний апарат державного насильства. Документи архівів, виявлених у межах проекту, реалістично відтворюють картину цього насильства й колективізації. Особливе місце в матеріалах збірників «Трагедия советской деревни» займають документи про потужний селянський опір насильству місцевої влади під час кампанії хлібозаготівель і колективізації. Раніше ці документи раніше не були доступні дослідникам. Уперше у російській історіографії документально відображені такі проблеми, як форсована колективізація, голодомор 1932–1933 рр., опір аграрній політиці радянської влади, державні методи придушення селянського протесту, розгортання репресій у сільській місцевості під час «Великого терору» 1937 р. тощо [184, б].

Документи радянських спецслужб, опубліковані в збірниках проекту, характеризують і багато інших фактів з повсякденного життя радянського села в розглянутий період, як відомі в історіографії, так і абсолютно нові. З-поміж них: масові панахиди у Вінницькій області України в січні 1934 р. «за померлими від голоду»; релігійні ходи влітку 1936 р. у сільських районах СРСР «з нагоди відсутності дощу», що свідчили про збереження віри в Бога у радянських селян, незважаючи на всі гоніння влади на церкву в роки колективізації; численні відмови навесні 1937 р. у радянському селі «від нових паспортів з картками», переселення червоноармійців напередодні війни в поселення типу аракчеєвських тощо. У двох книгах 3-го тому документально і дуже точно описані «куркульська операція», механізм і деталі розкуркулення села. Це унікальний матеріал, вперше введений до

наукового обігу. Були опубліковані численні довідки, доповідні записки регіонального й центрального керівництва ОДПУ, статистичні таблиці особливого відділу ОДПУ «про кількість вилученого і висланого контрреволюційного елементу».

У документах ВЧК – ОДПУ – НКВС, представлених у збірниках проекту, не отримали належної уваги сюжети про культурне життя радянського села, однак інформація на цю тему вкрай цікава. Наприклад, вона свідчить, що проблеми культури в селі почали потрапляти до фокусу уваги спецслужб лише з середини 1930-х рр. Це цілком закономірно, оскільки саме з цього часу вони стали хвилювати і владу. Органи НКВС розкрили численні недоліки в роботі клубів, хат-читалень, червоних куточків, багато з яких розташовувалися в непристосованих приміщеннях, знаходилися в незадовільному санітарному стані, були брудними, зайнятими хлібом, кузнями, що не опалювалися [366, 35].

Західні учасники проекту спільно з російськими колегами випускали збірники, писали у співавторстві книги й статті, видавали матеріали конференцій, а з відкриттям архівів брали участь і у виданні документів із проблем колективізації. Взаємна повага й довіра склалися на основі давнього співробітництва, і це стало найважливішою умовою роботи цього міжнародного наукового проекту, в який залучено учасників із шести країн трьох континентів.

На нашу думку, документальна історія колективізації та розкуркулення дає можливість по новому поглянути на багатостраждальну історію радянського села. Вона дозволила міжнародній науковій громадськості й звичайним людям перевірити існуючі трактування сталінізму на фактичному матеріалі, знайденому в архівах, а також поглянути на колективізацію з різних точок зору – з позицій політичних керівників вищого рівня, місцевих чиновників і функціонерів, каральних органів і, звісно, із позиції самих селян. У томах видання знаходяться цінні документи. Деякі з них були відомі спеціалістам вже давно, але не публікувалися лише тому, що містили

інформацію відомості про справжні труднощі та помилки, а не уявні, що виникли на місцях через «перегини» за здійснення «правильних» директив зверху [231, 20].

Природно, однак, що основне місце в праці займають документи, раніше недоступні дослідникам і ті сторони історичного процесу, які залишалися невідомими. Без цих документів неможливо відтворити справжню картину подій в житті селянської держави наприкінці 1920–1930-х рр. За змістом документів, виявлених та включених у томи, виділяємо три тісно пов'язані між собою групи подій: перша – примусові хлібозаготівлі, що включали всі інші напрями політики на селі та створили «надзвичайщину»; друга – боротьба з куркульством, що стала головним засобом проведення хлібозаготівель та підпорядкування селянства загалом; третя – власне колективізація, що здійснювалася форсованими темпами, із нехтуванням можливостей кооперативного розвитку й технічного переобладнання.

У першому томі збірника документів «Трагедия советской деревни» розкривається зв'язок між хлібозаготівельною кампанією і «наступом на куркульство» в 1927–1929 рр. із переходом до масової колективізації наприкінці 1929 р. Другий том розповідає про розгортання «суцільної» колективізації й розкуркулення наприкінці 1929–1930 рр. Третій – присвячений причинам, перебігу та наслідкам голоду 1932–1933 рр. Зміст четвертого тому пов'язаний із зусиллями щодо стабілізації колгоспної системи та послаблення репресій як наслідку голоду (1933–1935 рр.). У п'ятому томі увагу зосереджено на Великих чистках у радянському селі в 1936–1939 рр., які супроводжувалися новою й досі абсолютно не вивченою хвилею «розкуркулення». Протягом цієї хвилі 1937–1938 рр. було прийнято найбільшу кількість смертних вироків.

Робота колективу укладачів і редакторів дозволила виявити, проаналізувати та обробити значний масив матеріалу, який показав розвиток нової політики на селі на практичному рівні: рішення й директиви Політбюро, Оргбюро та Секретаріату в їхній системі, переклад прийнятих

рішень на мову практики через постанови, циркуляри, роз'яснення партійних і урядових органів, особливо Наркомторгу, ОПТУ, Наркомюсту, а також Верховного суду й Прокуратури.

Матеріали сформованих збірників демонструють справжню картину нової політики на місцях, включаючи селянський опір. Розкрито народну трагедію, яка значною мірою визначила подальшу долю не лише села, а й держави загалом. Головне завдання проекту – розкриття того, що відбувалося безпосередньо в селі, із селянством, дослідження політики та її наслідки.

Робота, проведена вченими, була кропіткою, оскільки визначення складу документів, які необхідно було включити до збірки, їхня археографічна обробка й коментування вимагали значних зусиль і часу: вчені працювали з фондами, які досліджувалися вперше, і тому повинні були спочатку досліджувати, виявляти і навіть копіювати значний обсяг документів; виникали труднощі коментування абсолютно нових категорій документів, оскільки необхідно було працювати в новій, а не традиційній манері [276, 7].

Засоби на підтримку проекту були надані Центрами російських і східноєвропейських досліджень університетів Торонто й Мельбурна, Бостонським коледжем й Американською науковою радою соціальних досліджень і вивчення розвитку колишнього Радянського Союзу, і особливо Американським гуманітарним фондом.

У зв'язку з цим всебічне та об'єктивне осмислення проблем аграрної історії стало тим «універсальним ключем», за допомогою якого передбачалося розкрити характер соціальних зрушень у російському суспільстві початку ХХ ст. і в наступний період.

Головною метою організованих В. Даниловим проектів стало прагнення подолати обмеженість заідеологізованого та політизованого сприйняття історичних подій, відновлення реальної картини. Основою роботи авторського колективу під керівництвом В. Данилова, Т. Шаніна, А. Береловіча, Р. Маннінг, Лінн Віули була: глибока переконаність у тому, що радикалізм неприйнятний в серйозному історичному дослідженні.

Більшість виявлених під час роботи над трьома документальними проектами джерел видавалися повністю. Автори дотримувалися принципу історизму для того, щоб через 10–20 років у історика, який вивчатиме матеріали збірників проектів, не виникло думки про те, що за крапками ховається справжній зміст документа. До роботи залучалися авторитетні вітчизняні дослідники російського селянства, насамперед, співробітники групи аграрних перетворень Інституту російської історії Російської академії наук. З-поміж них – М. Івницький, М. Вилцан, І. Зелєнін та інші. У розробці ключових проблем проектів брали участь зарубіжні вчені. Наприклад, австралійський дослідник С. Уіткрофт, авторитетний фахівець у галузі демографії та економічної статистики, активно брав участь у підготовці третього тому «Трагедия советской деревни» [276, 9].

Основними співавторами проекту, присвяченого колективізації, були канадійка, фахівець з соціально-політичної історії Лінн Віола і Роберта Маннінг – американка, дослідниця соціальної історії. Окремо слід сказати про Теодара Шаніна. Т. Шанін – відомий англійський учений, соціолог та історик, який відіграв важливу роль в організації та здійсненні проекту «Крестьянская революция в России» та проекту з вивчення історії та сучасного становища російських сіл. А. Береловіч – французький історик, організатор і керівник із французького боку проекту «Советская деревня 20-30-х годов глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД».

На нашу думку, ім'я В. Данилова об'єднало фахівців різних країн, поколінь, поглядів, тематики досліджень. Без нього здійснення вищезазначених наукових проектів з аграрної проблематики було б неможливим. За кордоном не існувало іншого, подібного йому, радянського історика-аграрника, який користувався б таким високим авторитетом. Саме з В. Даниловим виявили бажання працювати іноземні вчені [95, 130].

Робота над документальними збірками мала ряд обов'язкових етапів. Перший етап – це первинне виявлення документальних матеріалів (визначення ключових проблем, навколо яких і відбувався пошук та

копіювання матеріалів, а потім безпосередньо виявлення джерел в архівах). На другому етапі виявлені документи переглядали відповідальні укладачі, які приймали рішення щодо розміщення матеріалів у збірках, які потрібні для написання коментарів, а які необхідно відсіяти, проводили наради з уточнення напрямів подальшого пошуку. Третій етап дослідження – коментування персоналій, згаданих у тексті документів, і найбільш важливих історичних фактів і подій. Четвертий етап роботи – підготовка опрацювання матеріалів до подання у видавництво.

На відміну від документальних серій, робота дослідників у межах історико-соціологічного проекту передбачала інші етапи: підготовчий етап – на якому створювалися групи, проводилося необхідне навчання («перед полем»), для розуміння специфіки роботи у дослідження села, сім'ї, респондентів («польові дослідження»); основний етап – обробка отриманих результатів («після поля») [71]. Слід зазначити, що цей поділ досить умовний, тому що обробка матеріалів, як правило, здійснювалася ще на «польовій» стадії роботи. Наукові результати міжнародної співпраці зводяться до трьох головних досягнень: створення наукової школи, нової методології дослідження, нових знань з аграрної історії Росії ХХ ст.

Вивчення аграрної історії першої половини ХХ ст. у вітчизняній та зарубіжній історіографії здійснювалося хоча і в схожій тематиці, але різними шляхами, що багато в чому було пов'язано з умовами розвитку науки в СРСР і за кордоном. Радянські вчені завжди знаходилися під ідеологічним контролем правлячої партії. Розвиток західної науки відзначався відсутністю яскраво вираженого ідеологічного тиску, свободою наукового пошуку, і в той же час – неможливістю отримання доступу до архівних матеріалів. Основними принципами роботи інтернаціонального колективу авторів стали: відмова від ідеологічного радикалізму і тенденційності в дослідженні; постійна «саморефлексивність» учасників проекту.

Виходом у світ 4-го тому документальної серії «Советская деревня 20 – 30-х годов глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД» закінчився один з найбільш

значних міжнародних проектів із історії Радянського Союзу. Він був частиною грандіозних, з точки зору обсягу опублікованих джерел й отриманих нових знань, із дискусійних та актуальних проблем аграрної історії першої половини ХХ ст. наукових проектів Інституту Російської історії РАН.

Здійснення проекту стало можливим завдяки участі в ньому французьких вчених А. Береловіча і Н. Верта, які підтримали ідею В. Данилова. Тому він отримав статус міжнародного російсько-французького наукового проекту. Його співкерівником з французької сторони з самого початку роботи над проектом і до його завершення був А. Береловіч. Він був другим головним редактором усіх опублікованих томів документальної серії. А. Береловіч не лише підтримав саму ідею проекту й працював над ним, а й організував його фінансову підтримку в скрутні для російських істориків й архівістів 1990-і рр. через Будинок наук про людину в Парижі та інші зарубіжні фонди. Завдяки цьому були підготовлені до друку і опубліковані 3 томи в 4 книгах збірок документів. Останній 4-й том проекту був опублікований вже після смерті В. Данилова завдяки фінансовій підтримці Російського гуманітарного наукового фонду. Поряд з французькими вченими в роботі над проектом брав участь і шведський історик Л. Самуельсон.

Цей проект – це один з яскравих прикладів успішного міжнародного співробітництва істориків і архівістів в галузі вивчення вітчизняної історії в постперебудовчий період. Про це свідчить обсяг виконаної роботи та її наукові результати. У період з 1998 р. по 2012 р. у межах проекту було опубліковано 1758 документів. Загалом це раніше неопубліковані документи.

Структурно інформація ВЧК – ОДПУ – НКВС зумовлена реальними процесами, що відбувалися в радянському селі й державі в цей період. Перший том документальної серії охоплює період з початку громадянської війни і по 1922 р. включно, другий том – період НЕПу і його зламу (1923–1929 рр.), третій том – період сталінської «революції згори» (1930–1934 рр.), четвертий том – формування того колгоспно-радгоспного ладу (1935–

1939 рр.) [50, 115]. Всі томи збалансовані з точки зору відображення подій у радянському селі не лише на регіональному рівнях. Регіональна специфіка дуже повно й усебічно представлена в збірниках. І це одна з найважливіших переваг проекту.

У виданих збірниках опубліковані найбільш важливі директиви, розпорядження і звіти керівників. У них цілком закономірно домінують сюжети, пов'язані з професійною діяльністю спецслужби: профілактикою й боротьбою з «сільською контрреволюцією» (повстаннями, «бандами», «тероризмом», «антирадянською агітацією»). Опубліковані документи проекту переконливо свідчать, що в розглянутий період у радянському селі було неспокійно. Селянство активно чинило опір політиці влади й ступінь цього опору була різною на різних етапах історії.

У першому томі показаний розмах селянського повстанського руху в роки громадянської війни проти політики «воєнного комунізму», окреслено його територію та гасла. Зовсім новою стала отримана з центрального й регіональних архівів ФСБ інформація про 106 керівників селянських повстань проти влади більшовиків у 1918–1922 рр. У першому томі на них подані біографічні довідки в іменному коментарі. До цього було відомо лише близько десятка імен керівників великих повстанських рухів (О. Антонов, Н. Махно, Н. Григор'єв тощо).

Концептуальне значення має інформація в опублікованих в першому томі зведеннях ВЧК про реакцію селян на наступ армії А. Денікіна влітку 1919 р. і настроях селян після звільнення їхніх селищ від влади білих. У цей час у прифронтових губерніях різко слабшала і навіть припинялася боротьба селян з більшовиками. З лісів поверталися дезертири й добровільно вступали до Червоної армії, у селах створювалися загони самооборони, припинялися повстання. На звільненій від А. Денікіна території селяни вітали радянську владу, оскільки зрозуміли, що влада «білих» для добробуту селянства є гіршою, ніж режим більшовиків. Таке вороже ставлення селянства було зумовлено розпорядженням А. Денікіна щодо права власності на землю

[182, 94]. Таким чином, короткочасний союз селянства і більшовиків у період кульмінації збройного протистояння Червоної і Білої армій значною мірою визначив його результат.

Особливість даного проекту в тому, що історія радянського села розглядається крізь призму секретної інформаційної документації органів політичного контролю держави, що існували в 1920–1930 рр. Цей авторський хід виявився виправданим та ефективним, тому що дані матеріали за призначенням мали інформувати вище керівництво про реальну ситуацію в державі, про політичні настрої, факти невдоволення і непокори владі. Окрім того, інформаційні матеріали органів політичного контролю містять значний об'єм інформації не лише з політичних, але й із соціально-економічних аспектів сільського життя, а також із тем, які були забороненими та рідко висвітлювалися в інших документах. З-поміж них такі: селянські заворушення, масові збройні виступи, свідчення про голод тощо.

Під час роботи над проектом авторами був вироблений категоріальний апарат, який дуже точно відображає складові частини складного селянського світу. Головним результатом історико-соціологічного проекту стало отримання «нового знання». Учасники проекту визначили характер соціально-економічної структури сучасного сільського співтовариства терміном «неформальна економіка», або «експолярна економіка», основою якої є скромні, але унікальні винаходи повсякденного селянського життя, «знаряддя слабких», технології виживання при максимальному використанні ресурсів, мережі взаємної підтримки від звичайних сімейних чи сусідських до екстраординарних, використання ресурсів «крупгоспу» (великого господарства) для ведення особистого селянського господарства шляхом крадіжки [231, 7].

Другий аспект, за яким вдалося отримати нові знання з історії села, – це характер і структура нової сільської влади. Дослідники змогли не лише з'ясувати, хто володів на селі легальною, неформальною та моральною владою, а й скласти типологію сільських керівників, в основу якої були

покладені такі критерії, як професіоналізм, ставлення до соціальної справедливості та власності. Досягненням учасників проекту також є записи спогадів очевидців подій у селі протягом усього ХХ ст., зібрані та опубліковані в межах проекту.

15 січня 1992 р. на вченій раді Інституту російської історії РАН від імені аграрної групи В. Даниловим були представлені на розгляд три проекти. З-поміж них особливе місце займав перший проект – «Крестьянская революция в России». Його авторами були В. Данилов і Т. Шанін. Уперше ідеї проекту були розкриті В. Даниловим в доповіді «Аграрні реформи та аграрна революція в Росії», прочитаній у Колумбійському університеті в листопаді 1991 р. і опубліковані в 1992 р. У червні 1992 р. концепцію В. Данилова підтримав Т. Шанін на міжнародній конференції з аграрної історії в Будапешті [408].

Селянський рух початку ХХ ст. розглядався авторами проекту як глибинна основа всіх революційних перетворень і потрясінь, які сталися в Росії у перші десятиліття ХХ ст. На основі селянської революції розгорталися всі інші соціальні та політичні революції, включаючи більшовицьку революцію в жовтні 1917 р. селянська революція була відповідною, захисною реакцією селянської Росії на об'єктивний, характерний для всіх розвинених країн, процес первісного нагромадження за рахунок розорення селянства і, зрештою його ліквідації під натиском промислової цивілізації. На думку авторів проекту, саме в аграрному характері держави необхідно шукати ключ до розуміння «сучасної» суспільно-політичної та соціально-економічної ситуації в Росії [33, 21].

Концепція проекту «Крестьянская революция в России» була розроблена професорами В. Даниловим та Т. Шаніним. Його основу становить аналіз селянського руху і як наслідок дослідження Селянської революції. На глибоке переконання авторів, вона відбувалася в Росії на початку ХХ ст., і поклала початок всіх революційних змін і потрясінь, що відбувалися надалі в Росії. Новизна поглядів учасників проекту пов'язана насамперед із

переоцінкою характеру Великої російської революції й ролі в ній селянства. Ключовою характеристикою революції автори вважають стихійність, а також архаїчний характер її результатів. Таким чином, у межах цього проекту, були отримані «нові знання» про російську революцію. Визначальною в них стала роль селянства в подіях революції. Ці знання суперечать колишній концепції радянської історіографії про те, що селянство було лише союзником робітничого класу в революційному русі [422, 8].

У цьому контексті значення збірників документальної серії проекту полягає ще й у тому, що в них у повному обсязі представлена позиція селянства, що характеризує програму Селянської революції. Наприклад, уперше у російській і зарубіжній історіографії були представлені в такому обсязі документи, що виходили з селянського середовища в період громадянської війни (наприклад, відозви органів повстанської влади). Ще одним науковим досягненням проекту «Крестьянская революция в России» є те, що матеріали опублікованих збірників не підтверджують колишні оцінки радянських істориків про те, що селянський рух у роки громадянської війни був «куркульським» або «контрреволюційним». Водночас опубліковані документи показують, що селяни не прагнули до знищення результатів більшовицької революції 1917 р. Проблема, як вважають учасники проекту, полягала в тому, що селянство і більшовики по-різному бачили склад і характер радянських органів управління [287, 7].

Таким чином, в інтерпретації авторів проекту йшлося не просто про селянський рух як постійний фактор суспільно-політичного життя Росії в пореформений період, а про селянську революцію як самостійний феномен, що має власну логіку розвитку. На думку В. Данилова й Т. Шаніна, початком цієї революції став 1902 р., оскільки в Полтавській і Харківській губерніях спалахнув селянський рух, що поширився потім на колишні райони кріпосного права Європейської Росії. Він принципово відрізнявся від попередніх селянських виступів, насамперед, відмінності полягали в масштабах руху, його цілях, поведінці селян тощо. В. Данилов вважав, що

новим явищем у селянських виступах 1902 р. став радикалізм селянських настроїв і вимог. Саме вони свідчили, що на історичну сцену відкрито виступив новий селянин епохи революції з революційними гаслами ліквідації поміщицького землеволодіння й приватної власності на землю.

На думку авторів проекту, селянська революція закінчилася в 1922 р. перемогою, незважаючи на розгром селянського повстанства. Такий парадоксальний, на перший погляд, висновок аргументувався В. Даниловим фактом прийняття більшовиками в 1922 р. нового «Земельного кодексу», який закріпив головне завойовання селянської революції – ліквідацію поміщицького землеволодіння, приватної власності на землю і право селянина вільно господарювати на землі. У той же час В. Данилов указував, що перемога селянської революції виявилася рівносильна поразці, оскільки селянство не змогло створити відповідну владу, яка б захищала його інтереси. На його думку, це сталося тому, що «демократичні можливості згоріли у вогні громадянської війни, оскільки з найжорстокішого зіткнення виростала державна диктатура» [19, 18].

У чому наукова новизна даного проекту? З одного боку, у тому, що вперше в історіографії селянський рух виступає як самостійна сила, що має цілком сформований характер, що суперечить усталеній науковій літературі думці про селянство як клас політично несамостійний, «підпорядкований» різним політичним силам. З іншого боку, наукова новизна проекту полягає в тому, що він ґрунтується на величезному комплексі архівних джерел з центральних і регіональних архівів, уперше введених до наукового обігу під час здійснення проекту.

Організаційною структурою, в межах якої здійснювався проект, стала створена 1 лютого 1993 р. у Москві за ініціативою Т. Шаніна невелика наукова організація «Міждисциплінарний академічний центр соціальних досліджень», а скорочено – «Інтерцентр», співпрезидентами якого були: з англійського боку – Т.Шанін, а з російського – академік РАН, відомий соціолог Т. Заславська. У переліку проектів, які прийняв «Інтерцентр» і

включив до своєї програми, був і проект «Крестьянская революция в России 1902 – 1922 гг.». Саме тому офіційним початком роботи над проектом стало 1 лютого 1993 р., хоча практично ще до народження ідеї самого проекту в архівах уже велася робота з тем, які згодом увійшли до його складу. Надалі «Інтерцентр» трансформувався в Московську вищу школу соціальних і економічних наук (МВШСЕН), при якій був створений «Центр селянознавства і аграрних реформ», очолюваний В. Даниловим. Під його егідою здійснювалася основна робота над проектом «Крестьянская революция в России».

У межах роботи над проектом головним завданням було виявити й опублікувати джерела з історії селянської революції в період її кульмінації. У центрі уваги опинилися й події в селі в 1917–1922 рр. Поштовхом до висвітлення саме цього періоду революції стала «архівна революція» в Росії початку 1990-х рр., що відкрила дослідникам доступ до раніше закритих документів, зокрема з історії селянського руху в 1917–1922 рр. В. Данилов і Т. Шанін прийняли рішення сконцентрувати основну увагу учасників проекту на роботі в центральних і місцевих архівах, щоб зберегти «слово документа». Для роботи в архівах керівниками проекту був підібраний великий колектив висококваліфікованих істориків і архівістів. Передбачалося підготувати до видання збірки документів з історії найбільших селянських повстань в роки Громадянської війни, а потім завершити проект написанням підсумкової колективної монографії.

Головним методологічним принципом роботи над проектом стало прагнення до об'єктивного, зваженого й різнобічного підходу. В. Данилов вважав, що наука повинна «піднятися над суперечками», щоб побачити «народну драму» [3, 176].

Проект здійснювався упродовж 1993–2006 рр. Основним його результатом стало видання п'яти збірок документів з історії селянського руху на території Європейської Росії і в Україні в 1917–1922 рр. Значний внесок для реалізації цього проекту здійснили тамбовські дослідники. Вони були

першими учасниками проекту і в 1994 р. випустили збірник документів присвячений історії «антоновщини» [384]. До роботи над збірником, окрім В. Данилова, долучилися С. Єсіков, Л. Протасов, Г. Ходякова, В. Канішев та інші. Загалом більшість документів була опублікована вперше. Особливу увагу упорядники збірника приділили тим документам, що стосувалися настроям селянства, а також висвітлювали ставлення селянства до політики радянської влади в селах. У 2007 р. збірник було доповнено новими документами і матеріалами і перевидано.

Концепція проекту «Крестьянская революция в России 1902 – 1922 гг.» не лише фокусує увагу на селянинові. В. Данилов піддав критичному переосмисленню раніше усталені концепції трьох революцій: 1905 р., Лютневої 1917 р. і Жовтневої 1917 р. Він доводив поступовість селянського руху, показував селянство як таке, що прагне землі і волі. У межах цього проекту вийшли збірники документів присвячені селянським повстанням у Тамбовській губернії, на Дону під керівництвом Філіппа Миронова, у Поволжі, в Україні під керівництвом Нестора Махна. Також, у цей час, В. Данилов спільно з колегами публікує серію матеріалів про спецпоселеннях у Західному Сибірі й про пленуми Центрального Комітету ВКП (б) 1928 – 1929 рр., які стали початком кінця НЕПу «Как ломали НЭП» [323–327].

Перший том [323] п'ятитомника присвячений матеріалам пленуму ЦК ВКП (б), який засідав у квітні 1928 р. Пленум увійшов до історії як початок боротьби групи Й. Сталіна проти «правих» – Рикова, Бухаріна, Томського. На пленумі порушувалися питання щодо розвитку держави, взаємовідносини влади і селянства, нової економічної політики загалом. Спеціальним питання пленуму було обговорення «шахтинської справи», яка стала сигналом для початку нових репресій.

Другий том [327] містить у собі матеріали пленуму ЦК ВКП (б) 4 – 12 липня 1928 р. стенограми засідань, а також важливі доповнення – варіанти резолюції підготовлені М. Бухаріним, перший (не правлений) примірник виступу Й. Сталіна та інші важливі документи, які проливають світло на

таємниці боротьби в керівництві партії навколо долі НЕПу. На липневому пленумі був досягнутий компроміс між Й. Сталіним і групою Рикова-Бухаріна.

У третій книзі [324] документи та матеріали пленуму ЦК ВКП (б) охоплюють період 16 – 24 липня 1928 р. та деякі документальні доповнення цього засідання. Пленум відзначився суперечками навколо розрахунків сільського господарства на 1928 – 1929 рр., від яких залежала доля НЕПу. Пленум закріпив перемогу Й. Сталіна над прихильниками групи О. Рикова і М. Бухаріна.

Матеріали пленуму ЦК ВКП (б) від 16 – 23 квітня 1929 р. – предмет висвітлення четвертого тому [325]. Перемога Й. Сталіна над прихильниками «правої групи» була остаточно закріпленою, а це у свою чергу, надавало можливості нових змін політичного і економічного напрямку і остаточної відмови від НЕПу. До збірника поміщені доповнення – стенограми засідань Політбюро, що передували пленуму і документи, що проливають світло на таємниці зустрічі М. Бухаріна з Л. Каменєвим. Заключна книга [335] збірника містить матеріали пленуму ЦК ВКП (б), засідання якого відбувалося 10 – 17 листопада 1929 р. На ньому були затверджені показники сільського господарства на 1929 – 1930 рр., які означили вибір напрямку на індустріалізацію. Пленум також затвердив втілення в життя форсованої колективізації. З матеріалів можна зробити висновок, що обговорення цих питань проходило різкими висловами на лідерів «правої групи», у результаті чого з політбюро було виключено М. Бухаріна.

Таким чином, на нашу думку, науковий проект «Крестьянская революция в России» мав позитивне значення для розвитку історіографії. Завдяки йому до наукового обігу введено значний масив джерел, що характеризують поведінку селянства. Його учасниками виконані серйозні дослідження про причини, масштаби, характер і результати селянського руху в розглянутий період.

Завдяки роботі В. Данилова над міжнародними проектами, йому спільно з Т. Шаніним вдалося створити Центр селянознавчих та аграрних реформ

Московської вищої школи соціально-економічних наук. Центр діяв до смерті В. Данилова в 2004 р. Результати досліджень науковців над міжнародними проектами публікувалися у щорічниках «Крестьяноведение. Теория. История. Современность», збірнику «Голоса крестьян: Сельская Россия в крестьянских мемуарах» тощо.

Отже, реалізацією міжнародних проектів В. Данилов не лише ввів до наукового обігу раніше засекречені документи, але й долучився та сприяв у майбутньому переосмисленню сталої концепції колективізації і ролі та значення селянства в цьому процесі. Вперше було піднято проблему альтернатив й ціни колективізації, зокрема голоду 1932 – 1933 рр. Публікація збірників документів за підсумками роботи над міжнародними проектами стали причиною значної зацікавленості в наукових колах до аграрної історії в 1990-ті рр. З'явилися нові методологічні концепції у вивченні селянства як під час колективізації, так й історичного розвитку загалом. 1990-ті роки можна з упевненістю назвати початком розквіту селянознавства, продовження західної концепції «Peasant Studies». З іншого боку, завдяки виведенню В. Данилова аграрної історії Росії на міжнародний рівень та участі в його проектів відомих науковців із різних країн, світова наукова спільнота звернула увагу на аграрні проблеми Росії й України як складника аграрного розвитку світу.

ВИСНОВКИ

Всебічний аналіз віднайдених архівних та історіографічних джерел дозволив вирішити поставлені завдання комплексної реконструкції науково-історичної спадщини В. Данилова. Залучена історіографічна та джерельна база дозволяє дослідити всі форми наукової діяльності В. Данилова. Особливість джерельної бази під час реконструкції наукової діяльності вченого полягає в її значному розширенні за рахунок значного кола праць ученого, які відображають різні сфери інтелектуального життя. Це дозволило сконцентрувати увагу дослідження саме на особливостях еволюції світогляду та наукових переконань В. Данилова. Нам вдалося прослідкувати, на тлі життєвих змін, основні віхи становлення В. Данилова як ученого, відтворити образ інтелектуала, життєва енергія якого знаходила прояв у різних сферах діяльності. Різна видова приналежність, широке коло використаних історичних та історіографічних джерел допомогли реконструювати соціокультурне середовища та історіографічні процеси ХХ ст., в яких відбувалася інтелектуальна діяльність В. Данилова.

Наукова діяльність В. Данилова нерозривно пов'язана зі змістом суспільно-політичної ситуації. Формування його наукових поглядів відбувалося в складних суспільно-політичних умовах. Тому В. Данилова можна впевнено назвати не лише вченим-аграрником, але й науковцем із власною принциповою політичною позицією. Становлення його наукових поглядів відбувалося в 1960-х рр. Ці роки загартували В. Данилова як особистість, яка здатна відстоювати свої погляди. В. Данилов завжди обстоював свою позицію перед владою. Дискусії з М. Горбачовим були резонансними.

Біографічний аналіз життя та наукової діяльності В. Данилова показав непрості взаємовідносини влади і науки. Наукові висновки, які робив В. Данилов, часто були неприйнятними для влади. Повнота, достовірність

даних, з одного боку, а з другого – систематична фальсифікація – ось точки дотику, із якими доводилося мати справу В. Данилову.

Нами обґрунтовано таку періодизацію наукового шляху В. Данилова:

I період – становлення В. Данилова як вченого аграрника (до 1956 р.): шкільні роки, навчання в училищі, служіння в армії, участь у Другій світовій війні, навчання в університеті, а згодом – в аспірантурі Інституту історії АН СРСР, посада старшого наукового співробітника та захист кандидатської дисертації;

II період – звернення фокусу уваги дослідника до теми колективізації (1957 – 1968 рр.) та історії доколгоспного села;

III період – розквіт наукової творчості вченого, робота як вченого аграрника над концепціями селянознавчих студій (1970 – 1980-і рр.);

IV період – 1990–2004 рр. – джерелознавчий період творчості В. Данилова, участь у міжнародних проектах.

Ретельний аналіз наукової спадщини В. Данилова дозволяє виокремити основні теми його досліджень. Із поміж них – дослідження соціально-економічних, громадсько-політичних, освітньо-культурних, морально-етичних і побутово-звичаєвих проблем селянства. Підтвердженням важливості наукової діяльності В. Данилова є той факт, що саме він очолив роботу з підготовки та публікації низки цікавих та надзвичайно важливих документів з історії селянства.

Під час аналізу наукових праць В. Данилова ми прийшли до висновку, що формування наукової спадщини вченого відбувалося не одномонентно. В. Даниловим було створено унікальні концепції аграрної історії. Фундаментальна наукова діяльність вченого сприяла збільшенню авторитету дослідника не лише з-поміж вітчизняної наукової спільноти, а й за кордоном. Результати та погляди його наукових концепцій високо поцінювалися колегами.

Загалом В. Данилов, спільно зі своїми колегами, ввели до наукового обігу значну історичну інформацію. Під редакцією В. Данилова було

опубліковано 24 збірника документів і матеріалів. Загальний об'єм опублікованих істориком документів нараховує більше 500 авторських аркушів, опрацював та видав понад 300 наукових праць. Цифри не потребують коментарів, вони говорять самі за себе.

Своєю здатністю опрацьовувати джерельний матеріал та новаторськими ідеями він підкорив прихильність як вітчизняних, так і закордонних дослідників того часу. Основні ідеї селянознавчих студій В. Данилова такі: чільне місце селянської громади в соціально-економічному житті держави; важливість кооперації; насильницька колективізація негативно вплинула не лише на аграрне становище селянства, а й держави загалом; сталінізм – як одна із причин краху соціалізму в державі.

У центрі наукових інтересів В. Данилова завжди була проблема різних варіантів аграрного розвитку Росії, від реформи 1861 р. до пострадянського періоду включно. У цьому переліку: селянська реформа 1861 р., спроби аграрних реформ М. Бунге в першій половині 1880-х рр., перша російська революція і спровокована нею столипінська реформа, аграрна революція 1917 р. – 1922 рр., колективізація початку 1930-х рр., реформи М. Хрущова в кінці 1930-х – початку 1960-х рр., аграрна реформа Горбачова – Єльцина 1990 р. За визначенням самого В. Данилова, така кількість аграрних трансформацій в державі була підтвердженням аграрних проблем.

За В. Даниловим, у 1902 р на історичну сцену виступив новий селянин – «селянин епохи революції». Дослідження В. Данилова відтворюють складну і суперечливу картину відносин селянства з пролетаріатом, дореволюційної більшовицькою партією і інтереси, їх розділяли.

Своїми першими працями В. Данилов заявив про себе як про дослідника селянознавчих студій. Науковець впевнено апелював фактами, що беззаперечно підтверджували важливість селянства для темпів розвитку держави. Наукові студії В. Данилова вирізнялися своєю оригінальністю. Значна частина його праць присвячена колективізації. Учений пояснював, що проблема соціалістичного перетворення села не вичерпується

усуспільненню господарств і включає в себе комплекс питань, пов'язаних із розвитком продуктивних сил, реконструкцією матеріально-технічної бази землеробства. Соціальна та технічна революції, на думку В. Данилова, взаємопов'язані і є частинами одного цілого. Ця позиція була відправним пунктом його майбутніх досліджень. Вивчаючи стан селянського господарства напередодні колективізації, В. Данилов показав його рівень, який цілком відповідав традиційному типу аграрної економіки з переважанням дрібного сімейного господарства. Опонуючи офіційній історіографії він представив технічну основу перших колгоспів: плуг (у деяких регіонах – соха або рало), серп, коса і різна ручна техніка, яка значно не перевершувала дореволюційний рівень. Питома вага тракторів, сінокосарок, кінних молотарок була незначною [18, 21]. Іншими словами, суспільне перевлаштування села не спиралося на технічну реконструкцію сільського господарства, усупереч твердженням офіційної історіографії, зокрема, роботам завідувача відділом ЦК КПРС С. Трапезнікова.

В. Данилов вважав, що колективізація мала руйнівні наслідки: розкуркулення та виселення до концентраційних таборів і спецпоселень найзаможнішої верстви селянства, система примусової праці для його основної маси, концентрація техніки і кваліфікованих кадрів в системі машинно-тракторних станцій, обслуговування колгоспів за досить високу натуроплатою, вилучення колгоспної «товарної» продукції державою за заниженими, часто символічними цінами, організований голод 1932 – 1933 рр., уповільнений розвиток сільського господарства. Колгоспна система, на думку В. Данилова, виявилася підкореною державному диктату, фактично перетворилася в організацію з викачування сільськогосподарської продукції на потреби промислового розвитку, оборони, культури і найменше для самого села. Ця система змогла витримати жорстокі виклики війни, однак не змогла забезпечити вихід сільського господарства з напівзруйнованого військового стану.

В. Данилов вирізнявся оригінальністю поглядів на значення громади як соціального інституту, який вважав регулятором «внутрішнього життя селянської спільноти і її зв'язку з зовнішнім світом» у Росії. Столипінська аграрна реформа, на думку В. Данилова, стала самодержавно-поміщицькою відповіддю на першу революцію в Росії (1905–1907 рр.) та була «розрахована на прискорення еволюції в селі за збереження великого приватного землеволодіння, виокремлення з селянського середовища вузького шару «сильних» – куркулів, не випадково названих народом «столипінськими поміщиками».

Важливими вважаються висновки В. Данилова стосовно значення НЕПу для життя селянства. В. Данилов аналізував еволюцію сільського господарства й соціальну структуру радянського села в умовах НЕПу, історію дореволюційної й радянської кооперації, російської поземельної громади, займається проблемами сільської культури та побуту тощо. В. Данилов висловив власне бачення хронологічних меж НЕПу. В. Данилов обґрунтовував період НЕПу до 1928–1929 рр. та виокремлював цей період як перехід до великого колективного господарства і до органічного входження села до цілісної соціалістичної системи.

Дослідження В. Данилова не втрачають своєї актуальності й сьогодні. Особливість праць В. Данилова полягає в тому, що дані опубліковані ним перевірені, а оцінки обґрунтовані. Звертаючись до переосмислення наукової спадщини В. Данилова історики говорять про «даниловський почерк» або «даниловський стиль». Він пояснюється оперуванням перевірених фактів та опорою на архівні джерела. Саме дотримання таких принципів у дослідженнях лягли в основу наукової діяльності вченого.

Праці В. Данилова можна визначити конкурентоспроможними працям західних дослідників селянства та зразком для світової наукової історичної науки. В. Данилов сформував основні елементи наукових концепцій аграрної історії Росії ХХ ст., без знань яких неможливо зрозуміти всю історію держави цього періоду. Наукові праці В. Данилова – приклад титанічної

роботи вченого щодо теоретичного переосмислення та доведення практичної значущості аграрних процесів у державі. На основі аналізу кризових моментів В. Данилов розмірковував над завданнями історичної науки, значенні історичних досліджень та вагомості в цих процесах постаті історика тощо.

Реалізація міжнародних проектів була здійснена за підтримки Інституту російської історії РАН, Московської вищої школи соціальних та економічних наук, Будинку наук про людину (Франція), Інституту історії новітнього часу (Франція), коледжу Бостона (США), університетів Торонто (Канада), Мельбурна (Австралія), Бірмінгема (Великобританія), Ради науки Швеції, Сеульського державного університету (Республіка Корея) тощо. Шляхом проведення значної наукової роботи в архівних фондах було опубліковано документальні збірники: «Крестьянская революция в России 1902 – 1922 гг.», «Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД 1918 – 1939 гг.», «Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание». До наукового обігу було введено значний масив фактологічного матеріалу. Концептуальні розробки викладені на сторінках численних статей, у виступах, у працях учнів В. Данилова. Найбільш аргументовані теоретичні положення отримала історія колективізації і концепція «селянської революції 1902 – 1922 рр.». відповідно до неї «велика селянська революція» розумілася як селянська революція, здійснена селянством. Тому революція розглядалася як закономірний процес аграрного розвитку держави, а колективізація, на думку авторів проектів, призупинила цей процес. Основна концепція колективізації полягала в твердженні, що насильницькі форми, закладені в її основі, цілком закономірно призвели до затяжної кризи сільського господарства, що, зрештою, стало вирішальним фактором кризи в 1990-ті рр. як колгоспно-радянської системи, так і всього сільського устрою. Відповідальність за проведення колективізації автори покладали на Й. Сталіна. В Данилов також вивчав причини політичної нестабільності в державі в наслідках сталінізму.

Феноменальність В. Данилова в роботі над міжнародними проектами полягає в тому, що йому вдалося не лише організувати наукову діяльність для дослідження засекречених документів, але й зібрати навколо себе російських і зарубіжних науковців, які змогли творчо і професійно працювати разом для досягнення результату.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Абрамузова О., Корновенко С. Суспільно-політична активність селянства УСРР у роки непу. Черкаси. : Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, 2017. 190 с.
2. Арутюнян А. Механизаторы сельского хозяйства СССР. 1929–1957 гг. Москва : Изд-во АН СССР, 1960. 292 с.
3. Аграрная история XX века: историография и источники : монография / ред. Н. Н. Кабытовой, П. С. Кабытова, В. В. Кондрашина. – Самара : Изд-во «Самарский университет», 2014. 486 с.
4. *Аграрные технологии в России IX–XX вв.*: материалы XXV сессии Симпозиума по аграрной истории Восточной Европы / редкол. : В. П. Данилов и др. Арзамас, 1999.
5. Андреев В. Інтегральний напрям сучасної історіографії: інтелектуальна історія. *Ейдос*. 2005. Вип. 1. С.17–23.
6. Арутюнян Ю. «Советская деревня в годы Великой Отечественной войны». Москва : Изд-во АН СССР, 1963. 466 с.
7. Археография и источниковедение. Северный археографический сборник / редкол. : В. П. Данилов и др. Сыктывкар. Вып. IV. 1977. 148 с.
8. Архів Російської Академії наук (далі – АРАН), ф. 1841, «Звіти про роботу Відділу історії СРСР періоду соціалізму», 1969 р., оп. 2, спр. 37, «Радянська історична наука та деякі питання її подальшого розвитку», 1968 р., 27 арк.
9. АРАН, ф. 1841, «Звіти про роботу Відділу історії СРСР періоду соціалізму», 1968–1979 рр., , оп. 1, спр. 3, «Звіт про роботу комісії», 1969 р., 36 арк.

10. АРАН, ф. 1841, «Звіти про роботу Відділу історії СРСР періоду соціалізму», 1968–1979 рр., оп. 1, спр. 1, «Звіт сектора про науково-дослідну роботу», 1969 р., 21 арк..
11. АРАН, ф. 1841, «Звіти про роботу Відділу історії СРСР періоду соціалізму», 1968–1979 рр., оп. 1, спр. 10, «Результати науково-дослідної роботи», 1969 р., 45 арк.
12. АРАН, ф. 1841, «Звіти про роботу Відділу історії СРСР періоду соціалізму», 1968–1979 рр., оп. 1, спр. 17, «Виконання плану по видавництву монографій», 1969 р., 68 арк.
13. АРАН, ф. 1841, «Звіти про роботу Відділу історії СРСР періоду соціалізму», 1968–1979 рр., оп. 1, спр. 18, «Консультації, рецензування. Робота в наукових групах», 1969 р., 45 арк.
14. АРАН, ф. 1841, «Звіти про роботу Відділу історії СРСР періоду соціалізму», 1968–1979 рр., оп. 1, спр. 52, «Протоколи засідань Відділу історії СРСР», 1969 р., арк. 71.
15. АРАН, ф. 1841, «Звіти про роботу Відділу історії СРСР періоду соціалізму», 1968–1979 рр., оп. 1, спр. 6, «Індивідуальні плани членів сектора», 1969 р., арк. 34.
16. АРАН, ф. 1841, «Звіти про роботу Відділу історії СРСР періоду соціалізму», 1968–1979 рр., оп. 1, спр. 69 «Звіт групи по дослідженню радянського села ч.1», 1978 р, 52 арк.
17. АРАН, ф. 1841, «Звіти про роботу Відділу історії СРСР періоду соціалізму», 1968–1979 рр., оп. 1, спр. 7 «Індивідуальні звіти членів сектора», 1972–1978 рр., арк. 45.
18. АРАН, ф. 1841, «Звіти про роботу Відділу історії СРСР періоду соціалізму», 1968–1979 рр., оп. 2, спр. 1 «Звіт групи по дослідженню радянського села ч.2», 1978 р., 88 арк.
19. АРАН, ф. 1841, «Звіти про роботу Відділу історії СРСР періоду соціалізму», 1968–1979 рр., оп. 2, спр. 44 «Протоколи засідань сектора дослідження радянського села», 1979 р., 34 арк.

20. АРАН, ф. 1841, «Звіти про роботу Відділу історії СРСР періоду соціалізму», 1968–1979 рр., оп. 2, спр. 8 «Плани-карти співробітників», 1978 р., 18 арк.
21. АРАН, ф. 1841, «Звіти про роботу Відділу історії СРСР періоду соціалізму», 1968–1979 рр., оп. 1, спр. 9 «Участь співробітників сектора в конференціях та наукових студіях», 1968–1978 рр., 28 арк.
22. Баскаков А. Методология научного исследования : учеб. пособие / А. Баскаков, Н. Туленков. Киев : МАУП, 2004. 216 с.
23. Борисов Ю. Подготовка производственных кадров сельского хозяйства в реконструктивный период. Москва : Изд-во АН СССР, 1960. 259 с.
24. Бурдін М. Реформування земельних відносин Центральною радою УНР. *Земельне право*. 2016. № 11. С. 103–109.
25. Вылцан М., Емец В., Слепнев И. Творческий путь Виктора Петровича Данилова. *Вопросы истории*. 2005. № 9.
26. Глібщук М. Нові підходи до вивчення Російської революції 1917–1922). *Історична панорама*. 2017. Вип. 25. С. 25–33.
27. Гончарова И. Крестьянство Центрально-Черноземной области в условиях подготовки и проведения коллективизации в 1928-1932 гг. : дисс... док. ист. наук: 07.00.02. Москва, 2015. 522 с.
28. Грицак Я. Нариси з історії України: формування української модерної нації. Київ : Генеза, 1996. 360 с.
29. Данилов В. «Бухаринская альтернатива». *Бухарин: человек, политик, ученый*. Москва, 1990.
30. Данилов В. «В деревне без перемен к лучшему». *Век*. 1996. 9–15 августа.
31. Данилов В. «Диссидентом был и... остался». *Новая Тамбовская газета*. 1995. 21 апреля.
32. Данилов В. «История крестьянства России в XX веке. Избранные труды» : в 2 ч. Москва : Роспэн, 2011. 863 с.

33. Данилов В. «Не смей! Все наше!» Крестьянская революция в России. 1902–1922 годы. *Россия*. 1997. № 7. С. 15–20.
34. Данилов В. «Самая трудная...» *Пограничник*. 1967. № 9.
35. Данилов В. «Так куда же пришла Россия?..» «Куда пришла Россия?..» *Итоги социальной трансформации* : Международный симпозиум 16–18 января 2003 г. Москва, 2003. С. 314–320.
36. Данилов В. «Третья волна» – выступление на круглом столе по теме «Перестройка и историческая наука» (январь 1988 г.). *Вопросы истории*. 1988. № 3. С. 21–24.
37. Данилов В. 20-е годы: нэп и борьба альтернатив. *Вопросы истории*. 1988. № 9. С. 3–26.
38. Данилов В. 20-е годы: нэп и борьба альтернатив. *Историки спорят*. Москва, 1988.
39. Данилов В. 30-е годы: «роковое десятилетие». *Вопросы истории*. 1988. № 12.
40. Данилов В. Автобиография Н. Д. Кондратьева. *Исторический архив*. 1992. № 1.
41. Данилов В. Третья волна. // *Вопросы истории*. 1988. – № 3. – С. 23–24.
42. Данилов В. Аграрная политика РКП(б)-ВКП(б) в 20-х – 30-х годах. *Коммунист*. 1990. № 16.
43. Данилов В. Аграрная реформа в постсоветской России: взгляд историка. Куда идет Россия?.. Альтернативы общественного развития: международный симпозиум 17–19 декабря 1993 г. Москва, 1994. С. 125–136.
44. Данилов В. Аграрные преобразования Октябрьской революции. *Аль-Маггалля Ас Суфьятия* (ОАР). 1962.
45. Данилов В. Аграрные реформы 1920-х годов на Советском Востоке. *Народы Азии и Африки*. 1972. № 6. С. 47–60.

46. Данилов В. Аграрные реформы и аграрная революция в России / Великий незнакомец. Крестьяне и фермеры в современном мире. Москва, 1992. С. 310–321.
47. Данилов В. Аграрные реформы и аграрные революции в России (1861–2001 гг.). *Реформы и революции в России XX в. : материалы научной конференции*. Москва, 2002. С. 14–36.
48. Данилов В. Аграрные реформы и крестьянство в России (1861–1994 гг.). *Формы сельскохозяйственного производства и государственного регулирования*. Москва, 1995. С. 3–23.
49. Данилов В. Актуальность исследования советской бюрократии как нового класса / «Куда идет Россия?..»: социальная трансформация постсоветского пространства. Москва, 1996. С. 484–487.
50. Данилов В. Альтернативы сталинизму в их историческом значении. «Кто и куда стремится вести Россию?..» *Актеры макро-, мезо- и микроуровней современного трансформационного процесса* : Международный симпозиум 19–20 января 2001 г. Москва, 2001.
51. Данилов В. Апрельский пленум 1928 г. [Введение]/ Как ломали нэп. Стенограммы пленумов ЦК ВКП(б) 1928–1929 гг. : в 5 т. Москва, 2000. Т. 1. С. 15–33.
52. Данилов В. Апрельский пленум ЦК и ЦКК ВКП(б). 1929 г. [Введение] / Как ломали нэп... Москва, 2000. Т. 4. С. 5–18.
53. Данилов В. Борьба Советского государства за создание материально-технических предпосылок коллективизации сельского хозяйства (1926–1929 гг.) : автореф. канд. дисс. Москва, 1955. 451 с.
54. Данилов В. В. И. Ленин о крестьянской общине в России. *Тезисы докладов и сообщений XIII сессии межреспубликанского симпозиума по аграрной истории Восточной Европы*. Москва, 1971.
55. Данилов В. Введение // Развитие союза рабочего класса и крестьянства на современном этапе. Москва : Изд-во ВПШ и АОН при ЦК КПСС, 1962.

56. Данилов В. Введение [к материалам пленума ЦК ВКП(б) 4–12 июля 1928 г.] / Как ломали нэп... Москва, 2000. Т. 2. С. 5–25.
57. Данилов В. Введение. *Красная армия и коллективизация деревни в СССР (1928–1933 гг.)*. Неаполь, 1996. С. 16–32.
58. Данилов В. Введение. Крестьянское восстание в Тамбовской губернии в 1919–1921 гг. («Антоновщина»). Тамбов, 1994. С. 7–18.
59. Данилов В. Введение. Советская деревня в годы «Большого террора». *Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939.* : в 5 т. Москва, 2004. Т. 5. 1937–1939. Кн. 1. 1937. С. 7–50.
60. Данилов В. Возвращение литературного наследства / Кондратьев Н. Д., Чаянов А. В., Челинцев А. Н. Указатель литературы. ИНИОН АН СССР. Москва, 1988.
61. Данилов В. Возвращение литературного наследства. *Вопросы экономики*. 1988. № 9.
62. Данилов В. Возникновение и падение советского общества: социальные истоки и социальные последствия. *Россия на рубеже XXI века. Оглядываясь на век минувший*. Москва, 2000. С. 70–90.
63. Данилов В. Возникновение и распад советской системы. Истоки и последствия. *Иль Пассаджио*. 1992. № 3.
64. Данилов В. Время, читатель, журнал : выступление на встрече с читателями. *Коммунист*. 1988. № 15. С. 126.
65. Данилов В. Вступительное и заключительное слово на пленарном заседании симпозиума «Так куда же идет Россия?..» «Куда идет Россия?..» Альтернативы общественного развития. Москва, 1995. С. 268–271, 325–328.
66. Данилов В. Вступительное слово. «Куда идет Россия?..» *Формальные институты и реальные практики : Международный симпозиум 18–19 января 2002 г.* Москва, 2002. С. 251–253.
67. Данилов В. Выступление на круглом столе по теме «Коллективизация: истоки, сущность, последствия» (октябрь 1988 г.). *История СССР*. 1989. № 3. С. 6–7, 10–18, 31–41, 53–56, 60–62.

68. Данилов В. Выступление на круглом столе по теме «Экономика и политика в уроках «Великого перелома» (январь 1989 г.). *Коммунист*. 1989. № 5. С. 98, 100, 102–104.
69. Данилов В. Выступление на круглом столе советских и американских историков (январь 1989 г.). *Вопросы истории*. 1989. № 4. С. 102–103, 113–114.
70. Данилов В. Выступление на Всесоюзном совещании историков (декабрь 1962 г.). Всесоюзное совещание о мерах улучшения научных педкадров по историческим наукам. Москва : Изд-во «Наука», 1964. С. 357–360.
71. Данилов В. Выступление на научных чтениях с докладом «А. И. Рыков и кооперация». *Великие кооператоры России*. Энгельс, 2002. С. 23–26.
72. Данилов В. Выступление на расширенном заседании секции общественных наук Президиума АН СССР (январь 1964 г.). *История и социология*. Москва, 1964. С. 254–265.
73. Данилов В. Выступление на сессии по истории строительства социализма в Средней Азии и Казахстане (май 1957 г.). *Материалы объединенной научной сессии, посвященной истории Средней Азии и Казахстана эпохи социализма*. Алма-Ата : Изд-во АН Каз.ССР, 1958. С. 411–414.
74. Данилов В. Выступление на сессии по проблемам аграрного строя дореволюционной России (май 1961 г.). *Особенности аграрного строя России в период империализма*. Москва : Изд-во АН СССР, 1962. С. 315–319.
75. Данилов В. Выступление на совещании историков КПСС и историков СССР 28 апреля 1987 г. *Вопросы истории КПСС*. 1987. № 7. С. 148–149.
76. Данилов В. Выступление на круглом столе по теме «Вокруг раскрестьянивания». *В человеческом измерении*. Москва, 1989. С. 130–132, 138–140.

77. Данилов В. Выступление на теоретическом семинаре «Современные концепции аграрного развития» («Определение крестьянства»). *Отечественная история*. 1993. № 2. С. 3–7, 17, 27–28.

78. Данилов В. Выступление на теоретическом семинаре «Современные концепции аграрного развития» («История крестьянства как всемирно-исторический процесс»). *Отечественная история*. 1993. № 6. – С. 79–82, 98–99, 102, 106, 108–110.

79. Данилов В. Выступление на теоретическом семинаре «Современные концепции аграрного развития» (книга Анри Мандра «Конец крестьянства»). *Отечественная история*. 1994. С. 31–33, 45, 48–49, 58–59.

80. Данилов В. Выступление на теоретическом семинаре «Современные концепции аграрного развития» (книга Михаила Левина «Российские крестьяне и Советская власть. Исследование коллективизации»). *Отечественная история*. 1994. № 4–5. С. 46–48, 65–66, 73, 77–78.

81. Данилов В. Выступление на теоретическом семинаре «Современные концепции аграрного развития» (глава VI книги Голланда Хантера и Януша Ширмера «Аграрная политика небольшевиков и альтернатива»). *Отечественная история*. 1995. № 6. С. 143–145, 167, 175–176.

82. Данилов В. Выступление на теоретическом семинаре «Современные концепции аграрного развития» (книга Штефана Мерля «Аграрный рынок и новая экономическая политика (1925–1928 гг.)»). *Отечественная история*. 1995. № 3. С. 101–104, 119, 121–122, 127, 129, 132–134.

83. Данилов В. Выступление на теоретическом семинаре «Современные концепции аграрного развития» (книга Рональда И. Сиви «Голод в крестьянских обществах»). *Отечественная история*. 1995. № 4. С. 3–5, 16, 19, 24–25, 31–32.

84. Данилов В. Выступления на теоретическом семинаре «Современные концепции аграрного развития» (книги Даниэла Филда «Повстанцы во имя царя» и Теодора Шанина «Россия, 1905–1907: Революция как момент истины»). *Отечественная история*. 1996. № 4. С. 129–130, 152.

85. Данилов В. Выступления на теоретическом семинаре «Современные концепции аграрного развития» (книга О. Вебера «Из мужиков во французы»). *Отечественная история*. 1997. № 2. С. 139–140, 152–153, 159–160.

86. Данилов В. Выступления на теоретическом семинаре «Современные концепции аграрного развития» (книга И. Воглера «Миф о семейной ферме: господство агробизнеса в сельском хозяйстве Соединенных Штатов»). *Отечественная история*. 1998. № 1.

87. Данилов В. Выступления на теоретическом семинаре «Современные концепции аграрного развития» (статья С. Г. Уиткрофта и Р. У. Дэвиса «Кризис в советском сельском хозяйстве (1931–1933 гг.)). *Отечественная история*. 1998. № 6. С. 94, 126–128.

88. Данилов В. Динамика населения СССР за 1917–1929 гг. *Археографический ежегодник*. Москва, 1970. 246 с.

89. Данилов В. Дискуссия в западной прессе о голоде 1932–1933 гг. и «демографической катастрофе» 30–40 гг. в СССР. *Вопросы истории*. 1988. № 3.

90. Данилов В. За что погибли 16 миллионов россиян? *Юность*. 1990. № 10.

91. Данилов В. Заключительное слово по докладу и выступление на сессии по истории советского крестьянства (апрель 1961 г.) / История советского крестьянства и колхозного строительства в СССР. Москва : Изд-во АН СССР, 1963. С. 143–144.

92. Данилов В. Заключительное слово по докладу на научной сессии по аграрной истории советского общества (июнь 1969 г.). *Проблемы аграрной истории советского общества*. Москва, 1971. С. 347–352.

93. Данилов В. Земельные отношения в советской доколхозной деревне. *История СССР*. 1958. № 3.
94. Данилов В. Из истории «перестройки». (Переживания шестидесятника-крестьяноведа) / Новый мир истории России. Форум японских и российских исследователей. Москва, 2001. С. 413–428.
95. Данилов В. Из истории «перестройки»: переживания шестидесятника-крестьяноведа. *Отечественные записки*. 2004. № 1. С. 130–140.
96. Данилов В. Из истории нашего самосознания. *Вопросы истории*. 1989. № 12.
97. Данилов В. Изучение аграрной истории советского общества // Очерки исторической науки в СССР. Москва : Изд-во «Наука», 1985. Т. V.
98. Данилов В. Изучение истории советского крестьянства // Советская историческая наука от XX к XXII съезду КПСС. Москва : Изд-во АН СССР, 1962.
99. Данилов В. Использование переходных форм хозяйства в процессе социалистического преобразования экономики. *Экономическая политика советского государства в переходный период от капитализма к социализму*. Москва, 1986.
100. Данилов В. Истоки и уроки коллективизации. *Правда*. 9 августа. 1987.
101. Данилов В. Историки в социологическом исследовании российской деревни (1990–1993 гг.). Рефлексивное крестьяноведение. Десятилетие исследований сельской России. Москва, 2002. 592 с.
102. Данилов В. Источниковедческие и археографические проблемы истории русской общины после *Октябрьской революции*. *Археография и источниковедение*. Сыктывкар. Вып. IV 1977.
103. Данилов В. К вопросу о характере и значении крестьянской поземельной общины в России. *Проблемы социально-экономической истории России*. Москва, 1971.

104. Данилов В. К вопросу об основных направлениях крестьянской политики «просвещенного» абсолютизма в России в 60-х годах XVIII века. 1951. Вып. I.
105. Данилов В. К вопросу об основных характеристиках класса при социализме. *Изменения социальной структуры советского общества*. Москва, 1965.
106. Данилов В. К изучению культуры и быта советской доколхозной деревни. *Советская культура. История и современность*. Москва, 1983.
107. Данилов В. К истории первых аграрных преобразований в Прибалтике (1940–1941 гг.). *Исторический архив*. 1960. № 3.
108. Данилов В. К истории рассказывания (Дон, год 1919-й). *Голос минувшего*. 1997. № 1. С. 11–17.
109. Данилов В. К истории рассказывания (Дон, год 1919-й). *Исторические записки*. Москва. Т. 2 (120). 1999. С. 169–186.
110. Данилов В. К истории сталинского террора. «Куда идет Россия?..» Формальные институты и реальные практики : Международный симпозиум 18–19 января 2002 г. Москва, 2002. С. 309–323.
111. Данилов В. К истории становления сталинизма / «Куда идет Россия?..» Власть, общество, личность : Международный симпозиум 17–18 января 2000 г. Москва, 2000. С. 56–68.
112. Данилов В. К итогам изучения истории советского крестьянства и колхозного строительства в СССР. *Вопросы истории*. 1960. № 8.
113. Данилов В. К проблеме альтернатив 20-х годов. *Этот противоречивый XX век*. Москва, 2001. С. 217–239.
114. Данилов В. К характеристике общественно-политической обстановки в советской деревне накануне коллективизации. *Исторические записки*. 1966. Т. 79.
115. Данилов В. Капиталистические элементы в сельском хозяйстве СССР на первых этапах нэпа (20-е годы). *Сельское хозяйство и развитие капитализма*. Рим, 1971.

116. Данилов В. Коллективизация и судьба крестьянства / Книга для чтения по истории СССР. 1917 – конец 30-х гг. Москва, 1990.
117. Данилов В. Коллективизация сельского хозяйства в СССР. *История СССР*. 1990. № 4.
118. Данилов В. Коллективизация сельского хозяйства в СССР. Экономическая энциклопедия. Москва. Т. 2. 1975.
119. Данилов В. Коллективизация сельского хозяйства СССР. Советская историческая энциклопедия. Москва. Т. 7. 1965.
120. Данилов В. Коллективизация. *Переписка на исторические темы*. Москва, 1989.
121. Данилов В. Коллективизация: как это было. *Страницы истории советского общества*. Москва, 1989.
122. Данилов В. Колхозное движение накануне сплошной коллективизации (1927 – I-я половина 1929 г.). *Исторические записки*. 1967. Т. 80.
123. Данилов В. Кооперативный план В. И. Ленина. Философская энциклопедия. Москва. Т. 3. 1964.
124. Данилов В. Кооперация двадцатых годов: опыт становления. *Человек и земля*. Москва, 1987.
125. Данилов В. Крестьянская революция в России. 1902–1922 гг. Крестьяне и власть. Москва ; Тамбов, 1996. С. 4–23.
126. Данилов В. Крестьянская революция в России. 1902–1922 гг.: о первых результатах исследований по коллективному проекту / Гуманитарная наука в России: Соросовские лауреаты. История, археология, культурная антропология и этнография. Москва, 1996. С. 53–58.
127. Данилов В. Крестьянский двор / Экономическая энциклопедия. Москва. Т. 2. 1975.
128. Данилов В. Крестьянский отход на промыслы в 1920-х годах. Исторические записки. Москва. Т. 94. 1974.

129. Данилов В. Крестьянство в СССР. Данилов // Большая Советская энциклопедия. Москва. Т. 13. 1973.
130. Данилов В. Крестьянство и сталинская коллективизация : интервью. *Иль Пассаджио*. 1989. № 4–5. С. 44–48.
131. Данилов В. Крестьянство. Раздел «В условиях социализма». Большая Советская энциклопедия. Москва. Т. 13. 1973.
132. Данилов В. Кто и куда вел Россию в истории, непосредственно связанной с нашей современностью (1880–1990-е годы). Вступительное слово. «Кто и куда стремится вести Россию?..» *Акторы макро-, мезо- и микроуровней современного трансформационного процесса*. Международный симпозиум 19–20 января 2001 г. Москва, 2001. С. 16–18.
133. Данилов В. Кулачество. Большая Советская энциклопедия. Москва. Т. 13. 1973.
134. Данилов В. Кулачество. Советская историческая энциклопедия. Москва. Т. 8. 1965.
135. Данилов В. Курс на коллективизацию сельского хозяйства. Предпосылки социалистической реконструкции деревни. *История СССР с древнейших времен до наших дней*. Москва : Изд-во «Мысль», 1967. Т. VIII.
136. Данилов В. Л. Н. Литошенко и его исследование аграрной революции в России. Новосибирск, 2001. С. 7–45.
137. Данилов В. Материалы о состоянии частного капитала в народном хозяйстве СССР и мерах по его вытеснению в 1926–1927 гг. *Материалы по истории СССР*. Москва : Изд-во АН СССР, 1959. Т. VII. Вводная статья.
138. Данилов В. Материалы по социальному составу сельскохозяйственной кооперации в 1926–1927 гг. *Материалы по истории СССР*. Москва : Изд-во АН СССР, 1955.
139. Данилов В. Материально-техническая база сельского хозяйства СССР накануне сплошной коллективизации. *Вопросы истории*. 1956. № 7.
140. Данилов В. Мир Теодора Шанина. *Деловые люди*. 1990. № 4.

141. Данилов В. Мы начинаем познавать Троцкого. *Iwanami Shoten, Publishers*. 1996. № 4. P. 259–273.
142. Данилов В. Мы начинаем познавать Троцкого. *ЭКО*. 1990. № 1.
143. Данилов В. Н. И. Бухарин. Путь к социализму: избранные произведения. Новосибирск : Изд-во «Наука», 1990.
144. Данилов В. Наконец-то хрестоматия крестьяноведения издается в России! / Великий незнакомец. Крестьяне и фермеры в современном мире : хрестоматия. Москва, 1992. С. 5–7.
145. Данилов В. Научно-исследовательский проект «Крестьянская революция в России. 1902–1902 гг.» / Крестьянское восстание в Тамбовской губернии в 1919–1921 гг. («Антоновщина»). Тамбов, 1994. С. 5–6.
146. Данилов В. Некоторые итоги научной сессии по истории советской деревни. *Вопросы истории*. 1962. № 2.
147. Данилов В. Необычный эпизод в отношениях между ОГПУ и сталинским политбюро (год 1931). *Вопросы истории*. 2003. № 10. С. 117–128.
148. Данилов В. Ноябрьский пленум ЦК ВКП(б) 1928 г. [Введение] / Как ломали нэп... Москва, 2000. Т. 3. С. 5–29.
149. Данилов В. Ноябрьский пленум ЦК ВКП(б) 1929 г. [Введение] / Как ломали нэп... Москва, 2000. Т. 5. С. 5–17.
150. Данилов В. О коллективизации. *Историки отвечают на вопросы*. Москва, 1988.
151. Данилов В. О литературном наследии Н. И. Бухарина / Николай Иванович Бухарин: указатель литературы. Москва, 1989.
152. Данилов В. О методах ограничения и вытеснения капиталистических элементов в СССР (1921–1929 гг.). *Женьминь жибао*. 1955. Март.
153. Данилов В. О новом во взглядах на прошлое и будущее России / «Куда идет Россия?..» Общее и особенное в современном развитии. Москва, 1997. С. 26–31.

154. Данилов В. О простейших формах производственного кооперирования крестьянства (машинные товарищества в 1925–1929 гг.). *Доклады и сообщения Института истории АН СССР*. 1954. Вып. 3.
155. Данилов В. О русской частушке как источнике по истории деревни. *Советская культура: 70 лет развития*. Москва, 1987.
156. Данилов В. О тональности научных дискуссий (ответ Р. Конквисту). *Московские новости*. 1989. 16 мая.
157. Данилов В. О трудностях современной аграрной реформы в СССР. *Иль Пассаджио*. 1990. № 4–5.
158. Данилов В. О характере аграрной эволюции России после 1861 года. *Крестьянское хозяйство: история и современность*. Вологда. 1992. Ч. I.
159. Данилов В. О характере социально-экономических отношений советского крестьянства до коллективизации сельского хозяйства. *История советского крестьянства и колхозного строительства в СССР*. Москва : Изд-во АН СССР, 1963.
160. Данилов В. Об изучении аграрных отношений советского периода. Тезисы докладов и сообщений на V сессии симпозиума по аграрной истории Восточной Европы. Минск, 1962.
161. Данилов В. Об исторических судьбах крестьянской общины в России *Проблемы истории русской общины. Ежегодник по аграрной истории*. Вологда. Вып. VI. 1976.
162. Данилов В. Об исторических судьбах крестьянской поземельной общины в России. *Тезисы докладов и сообщений XII сессии межреспубликанского симпозиума по аграрной истории Восточной Европы Института истории СССР АН СССР*. Москва, 1970.
163. Данилов В. Об итогах перераспределения земельного фонда России в результате первых аграрных преобразований Советской власти. *Тезисы докладов и совещаний VIII (Московской сессии) симпозиума по аграрной истории Восточной Европы*. Москва : Изд-во МГУ, 1965.

164. Данилов В. Об уровне кооперирования крестьянских хозяйств в СССР накануне коллективизации. *Ленинский кооперативный план и его осуществление в СССР*. Москва, 1969.
165. Данилов В. Община и аграрная реформа. *Аграрные реформы и методы*. Москва, 1972.
166. Данилов В. Община и коллективизация в России. Токио : Изд-во «Отнаноидзусебо», 1977. – 289 с.
167. Данилов В. Община у народов СССР в послеоктябрьский период: к вопросу о типологии общины. *Народы Азии и Африки*. 1973. № 2.
168. Данилов В. Общинные организации сельского населения в СССР / Опыт аграрных преобразований в республиках Средней Азии и Казахстана и его значение для освободившихся стран. Фрунзе, 1971.
169. Данилов В. Октябрь и аграрная политика партии. *Коммунист*. 1987. № 16.
170. Данилов В. Октябрь и крестьянство. *Бюллетень для комсомольских газет*. Москва : Изд-во «Правда». 1967. № 87.
171. Данилов В. Основные итоги и направления изучения истории советского крестьянства. *Проблемы аграрной истории советского общества*. Москва, 1971.
172. Данилов В. П. Введение. Истоки и начало деревенской трагедии / Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939 : документы и материалы : в 5 т. Москва, 1999. Т. 1. Май 1927 – ноябрь 1929. С. 13–67.
173. Данилов В. П. Введение. *Крестьянское движение в Тамбовской губернии. 1917–1918 гг.* Москва, 2003. С. 5–19.
174. Данилов В. Падение советского общества: коллапс, институциональный кризис или термидорианский переворот? / «Куда идет Россия?..» Кризис институциональных систем: век, десятилетие, год 1999. Москва, 1999. С. 11–28.

175. Данилов В. Падение советского общества: коллапс, институциональный кризис или термидорианский переворот? Куда идет Россия?.. Кризис институциональных систем: век, десятилетие, год. Шестой международный симпозиум (15-16 января 1999 г.). Москва : Логос, 1999. С. 5.

176. Данилов В. Падение советского общества: коллапс, институциональный кризис или термидорианский переворот? Куда идет Россия?.. Кризис институциональных систем: век, десятилетие, год. Шестой международный симпозиум (15-16 января 1999 г.). Москва : Логос, 1999. С. 13.

177. Данилов В. Первые колхозы в СССР. *Газеты Индии*. 1960.

178. Данилов В. Первые шаги сельхозартели. *Аль-Маггалля Ас Суфьятия (ОАР)*. 1963.

179. Данилов В. Перераспределение земельного фонда России в результате Великой Октябрьской революции. *Ленинский декрет о земле в действии*. М., 1979.

180. Данилов В. По поводу так называемого третьего этапа аграрной революции. *Вопросы истории*. 1962. № 9.

181. Данилов В. Предисловие / История советского крестьянства. Москва, 1986. Т. I.

182. Данилов В. Предисловие / Ким Чан Чжин. Государственная власть и кооперативное движение в России (1905–1930). Москва, 1996. С. 4–5.

183. Данилов В. Предисловие / Крестьянское движение в России в 1901–1904 гг. Москва, 1998. С. 5–7.

184. Данилов В. Предисловие / Спецпереселенцы в Западной Сибири. Весна 1931 – начало 1933 гг. Новосибирск, 1993.

185. Данилов В. Предисловие «От редактора» // Арутюнян А. В. Механизаторы сельского хозяйства СССР. 1929–1957 гг. Москва, 1960. С. 3–4.

186. Данилов В. Примирие. Родина. 1990. № 7.
187. Данилов В. Проблемы истории советской деревни в 1946–1970 гг. : очерк историографии. *Развитие сельского хозяйства СССР в послевоенные годы (1946–1970)*. Москва, 1972.
188. Данилов В. Продовольственная безопасность Урала в XX веке. 1900–1984 гг. : в 2 т. Екатеринбург : Изд-во «Академкнига», 2000. Т. 1. 1900–1928 гг. 552 с.
189. Данилов В. Продовольственная безопасность Урала в XX веке. 1900–1984 гг. : в 2 т. Екатеринбург : Изд-во «Академкнига», 2000. Т. 2. 1929–1984 гг. 455 с.
190. Данилов В. Простейшие формы производственного кооперирования крестьянства в СССР. *Газеты Ганы*. 1961.
191. Данилов В. Противоречия обновления. *Унита*. 1989. 28 мая.
192. Данилов В. Развитие и укрепление союза рабочего класса и крестьянства в период сплошной коллективизации сельского хозяйства. *Развитие союза рабочего класса и крестьянства в СССР*. Москва : Изд-во АН СССР, 1958.
193. Данилов В. Развитие кооперации в СССР в 20-е годы: опыт и его использование в современных условиях. *Ленинские идеи кооперации и их использование в современных условиях*. Москва, 1987.
194. Данилов В. Разговор в Москве. *Иль Пассаджио*. 1990. № 3.
195. Данилов В. Разрешение аграрного вопроса в СССР. *Газеты Нигерии*. 1961.
196. Данилов В. Реплика к услышанному на нашей встрече / «Куда идет Россия?..» Кризис институциональных систем: век, десятилетие, год 1999. Москва, 1999. С. 108–112.
197. Данилов В. Реплики в связи с состоявшейся дискуссией. «Кто и куда стремится вести Россию?..» Факторы макро-, мезо- и микроуровней современного трансформационного процесса : Международный симпозиум 19–20 января 2001 г. Москва, 2001. С. 84–88.

198. Данилов В. Российская власть в XX веке. Вступительное слово. / «Куда идет Россия?..» Власть, общество, личность: Международный симпозиум 17–18 января 2000 г. Москва, 2000. С. 6–10.
199. Данилов В. Русская революция в судьбе А. В. Чаянова / Крестьяноведение. Теория. История. Современность. Ежегодник. 1996. Москва, 1996. С. 96–133.
200. Данилов В. Сельское население союза ССР накануне коллективизации (по данным общенародной переписи 17 декабря 1926 г.). *Исторические записки*. Т. 74. – 1964.
201. Данилов В. Сельское хозяйство и коллективизация. *Глобус*. 1987. № 28.
202. Данилов В. Семеноводческая кооперация в 1920-х годах. Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. Москва, 1980. – Т. IX.
203. Данилов В. Советская аграрная политика в 20–30-х годах. Перестройка аграрного производства в СССР: проблемы и перспективы. Москва, 1990.
204. Данилов В. Советская доколхозная деревня : очерки социально-экономической истории. *Становление советского политического строя : сб. статей*. Токио, 1984.
205. Данилов В. Советская доколхозная деревня: население, землепользование, хозяйство. Москва : Изд-во «Наука», 1977.
206. Данилов В. Советская доколхозная деревня: население, землепользование, хозяйство. Москва, 1982.
207. Данилов В. Советская доколхозная деревня: социальная структура, социальные отношения. Москва : Изд-во «Наука», 1979.
208. Данилов В. Советская доколхозная деревня: социальная структура, социальные отношения : автореф. докторской дисс. Москва, 1982.

209. Данилов В. Советская налоговая политика в деревне до коллективизации сельского хозяйства (1917–1929 гг.). *3-я Международная конференция по экономической истории*. Мюнхен, 1965.
210. Данилов В. Советская налоговая политика в доколхозной деревне. *Октябрь и советское крестьянство. 1917–1927 гг.* Москва, 1977.
211. Данилов В. Современная российская историография: в чем выход из кризиса. *Новая и новейшая история*. 1993. № 6.
212. Данилов В. Создание материально-технических предпосылок коллективизации сельского хозяйства. Москва : Изд-во АН СССР, 1957.
213. Данилов В. Социальная структура и социально-экономические отношения в советской доколхозной деревне. *Материалы XV сессии межреспубликанского симпозиума по аграрной истории*. Вологда. Вып. 3. 1977.
214. Данилов В. Социальная структура советской деревни (по данным Всесоюзных переписей 1959 и 1970 гг.). *Социально-экономические проблемы истории развитого социализма*. Москва, 1976.
215. Данилов В. Социально-экономические уклады в советской доколхозной деревне: их соотношение и взаимодействие / Новая экономическая политика. Вопросы теории и истории. Москва, 1974.
216. Данилов В. Сталинизм и крестьянство. *История сталинизма*. Рим, 1991.
217. Данилов В. Сталинизм и крестьянство. *Сталинизм в российской провинции*. Смоленск, 1999. С. 153–168.
218. Данилов В. Страницы истории: о книге Д. П. Ортенберга «Те памятные годы...». *Сельская жизнь*. 1986. 20 июня.
219. Данилов В. Строительство социализма в крестьянской стране. *Газеты Индонезии*. 1959.
220. Данилов В. Судьба первых пятилеток. *Историки спорят*. Москва, 1988.

221. Данилов В. Судьба сельской общины. *Аграрные преобразования в республиках Средней Азии и Казахстана*. Москва, 1973.
222. Данилов В. Судьбы сельского хозяйства в России (1861–2001 гг.). *Osudy zemedelskeho druzstevnictvi ve 20. století. Sborník príspevku z mezinárodni konferencie konane ve dňoch 15–16. Kvetna 2002 venovany Lubomíru Slezakovi k 70. narodeninam. Studie Slováckeho Muzea. Uherske Hradiste. 7/2002. P. 107–120.*
223. Данилов В. Типы общинных организаций сельского населения СССР после 1917 г. *Тезисы докладов и сообщений XIV сессии симпозиума по аграрной истории Восточной Европы*. Москва. Вып. II. 1972.
224. Данилов В. У колхозного начала. *Советская Россия*. 1987. 11 октября.
225. Данилов В. Феномен первых пятилеток. *Горизонт*. 1988. № 5.
226. Данилов В. Чаяновский прорыв в будущее. *Цивилизация: теория, история, современность*. Москва, 1989.
227. Данилов В. Экономические основы союза рабочего класса и крестьянства в первые годы социалистической реконструкции народного хозяйства СССР. *Роль рабочего класса в социалистическом преобразовании деревни в СССР*. Москва, 1968.
228. Данилов В., Арутюнян Ю. Свод отчетов колхозов страны за период Отечественной войны. *Исторический архив*. 1962.
229. Данилов В., Багреев А., Городецкий Е, Якубовская С. Учебное пособие по истории советского общества. *Коммунист*. 1958. № 12.
230. Данилов В., Берелович А. Les documents de la VCK-OGPU-NKVD sur la campagne soviétique 1918–1937. *Cahiers du Monde russe*. 1994. XXXV(3). P. 633–682.
231. Данилов В., Берелович А. Документы ВЧК–ОГПУ–НКВД о советской деревне (1918–1939 гг.). *Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939*. Москва, 1998. Т. I. 1918–1922. С. 7–22.

232. Данилов В., Берелович А. Советская деревня 1923–1929 гг. по информационным документам ОГПУ: введение / Советская деревня глазами ОГПУ. Москва. Т. 2. 2000. 1923–1929. С. 7–24.

233. Данилов В., Берелович А., Верт Н., Самуэльсон Л. Советская деревня 1930–1934 гг. по документам ОГПУ–НКВД (Введение). Москва, 2003. Т. 3. 1930–1934. Кн. 1. 1930–1931. С. 7–46.

234. Данилов В., Богденко М., Зеленин И. Коллективизация сельского хозяйства в СССР (историография). Очерки по историографии советского общества. Москва : Изд-во «Мысль», 1965.

235. Данилов В., Богденко М., Зеленин И., Каторгин И. Коммунистическая партия в период наступления по всему фронту. Создание колхозного строя. Лекции по истории КПСС. Москва : Изд-во «Мысль», 1966.

236. Данилов В., Вилкова В. Троцкий защищается : речь на пленуме ЦК и ЦИК ВКП(б) 26 октября 1923 г.). *Вопросы истории КПСС*. 1990. № 5.

237. Данилов В., Витенс Х. О некоторых недостатках в работах по истории массового колхозного движения в СССР. *Вопросы истории*. 1954. № 1.

238. Данилов В., Витенс Х. О некоторых недостатках в работах по истории массового колхозного движения в СССР. *Вопросы истории*. 1954. № 4.

239. Данилов В., Волков И., Вылцан М., Зеленин И., Ивницкий Н., Кабанов В. Советская историография социалистического преобразования сельского хозяйства. Изучение отечественной истории в СССР между XXIV и XXV съездами КПСС. Советский период. Москва, 1978.

240. Данилов В., Волков И., Шерстобитов В. Проблемы истории советского крестьянства. *История СССР*. 1977. № 3.

241. Данилов В., Волобуев П. Александр Николаевич Энгельгардт: предисловие. Москва, 1987.

242. Данилов В., Воскресенский Л. Возвращение: интервью в связи с реабилитацией А. В. Чайнова, Н. Д. Кондратьева и др. *Московские новости*. 1987. 16 августа.
243. Данилов В., Вылцан М. Применение ВМН «нами гарантируется». *Наука и жизнь*. 1997. № 9. С. 68–72.
244. Данилов В., Вылцан М., Ивницкий Н. Оглянуться в раздумье : интервью по вопросам коллективизации и раскулачивания. *Сельская новь*. 1987. № 12.
245. Данилов В., Вылцан М., Кабанов В., Мошков Ю. Коллективизация сельского хозяйства в СССР: пути, формы, достижения. Москва : Изд-во «Колос», 1982.
246. Данилов В., Данилова Л. Крестьянская ментальность и община. Менталитет и аграрное развитие России (XIX–XX вв.). Москва, 1996. С. 22–29.
247. Данилов В., Данилова Л. Крестьянство / Философский энциклопедический словарь. Москва, 1983.
248. Данилов В., Данилова Л. Община / Философский энциклопедический словарь. Москва, 1983.
249. Данилов В., Данилова Л. Община. / Большая Советская энциклопедия. Москва. Т. 18. 1974.
250. Данилов В., Данилова Л. Проблемы теории и истории общины. Община в Африке. Проблемы типологии. Москва, 1978.
251. Данилов В., Данилова Л., Надель С., Растянников В. Крестьянство / Экономическая энциклопедия. Москва. Т. 2. 1975.
252. Данилов В., Дэвис Р. Диалог историков. *История СССР*. 1990. № 2.
253. Данилов В., Иванов Ю. От отсталости к прогрессу / Переход к социализму народов Казахстана и республик Средней Азии. Москва, 1975.

254. Данилов В., Ивницкий Н. Из истории совхозного и колхозного строительства (к концу восстановительного периода). *Исторический архив*. 1960. № 1. Вводная статья.
255. Данилов В., Ивницкий Н. Из хроники «Великого перелома». *Наука и жизнь*. 1989. № 6.
256. Данилов В., Ивницкий Н. Ленинский кооперативный план и его осуществление в СССР. *Очерки истории коллективизации сельского хозяйства в союзных республиках*. Москва : Госполитиздат, 1963.
257. Данилов В., Ивницкий Н., Инникова С. Вводная статья / *Документы свидетельствуют. Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации*. Москва, 1989.
258. Данилов В., Ильин А., Тепцов Н. Collectivization: the Results. *The Stalin Revolution*. D. C. Heath and Company Press, 1990.
259. Данилов В., Ильин А., Тепцов Н. Collectivization: the Results. *The Stalin Revolution*. D. C. Heath and Company Press, 1990.
260. Данилов В., Ильин А., Тепцов Н. Коллективизация: как это было. *Правда*. 1988. 26 августа.
261. Данилов В., Ильин А., Тепцов Н. Коллективизация: как это было. *Урок дает история*. Москва, 1989.
262. Данилов В., Клопов Э. Перестройка и советская общественная наука. *Rinanshita*. 1989. С. 7–12.
263. Данилов В., Козлов В. Российские архивы на пути перемен. Приглашение к сотрудничеству. *Russian Studies*. 1993. С. 240–259.
264. Данилов В., Кондрашин В. Введение. *Крестьянское движение в Поволжье*. 1919–1922 гг. Москва, 2002. С. 9–21.
265. Данилов В., Кондратьев Н. Политические деятели России. 1917: биографический словарь. Москва, 1993. С. 161–163.
266. Данилов В., Косой А., Фигуровская Н. Государственный капитализм в условиях строительства социализма. *Известия АН СССР. Серия экономики*. 1976. № 4.

267. Данилов В., Кошелева Л., Муравьева Н. Письма из деревни. Год 1937-й. *Коммунист*. 1990. № 1.
268. Данилов В., Красильников С. Вместо предисловия. Спецпереселенцы в Западной Сибири. 1930–1931 гг. Новосибирск, 1992. С. 3–16.
269. Данилов В., Красильников С. Оппонент «Великого перелома». *ЭКО*. 1988. № 8.
270. Данилов В., Красильников С. Предисловие. *Спецпереселенцы в Западной Сибири. 1933–1938 гг.* Новосибирск, 1994. С. 3–11.
271. Данилов В., Красильников С. Предисловие. *Спецпереселенцы в Западной Сибири. 1938–1945 гг.* Новосибирск, 1996. С. 3–10.
272. Данилов В., Куманев Г. Об одной разновидности литературного плагиата : письмо в редакцию. *История СССР*. 1960. № 6.
273. Данилов В., Л. Данилова Переписывание русской истории. Советская интерпретация прошлого. *История СССР*. 1959. № 6.
274. Данилов В., Данилова Л., Растянников В. Основные этапы развития крестьянского хозяйства. *Аграрные структуры стран Востока*. М., 1977.
275. Данилов В., Лельчук В., Ненароков А. Со старых позиций. *Коммунист*. 1989. № 1.
276. Данилов В., Маннинг Р., Линн В. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939 : документы и материалы в 5 т. (Редакторское вводное слово) / Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939 : документы и материалы : в 5 т. Т. 1. Май 1927 – ноябрь 1929. Москва. Т. 1. Май 1927 – ноябрь 1929. 1999. С. 7–12.
277. Данилов В., Мерзон А. Проблемы источниковедения. *История СССР*. 1957. № 2.

278. Данилов В., Минюк А. Historical Analysis of the Soviet Union's Economic Statistics (1918–1991). *Nira Policy Research*. 1999. Vol. 12. № 7. P. 8–23.
279. Данилов В., Мошев В. Введение. История сельского хозяйства и дейханства Советского Туркменистана. Ашхабад, 1979.
280. Данилов В., Поршнева Б. Творчески применять марксистско-ленинскую теорию в исторических исследованиях. *Вопросы истории*. 1954. № 11.
281. Данилов В., Савицкая Р., Мерзон А. Проблемы источниковедения. *Исторический архив*. 1956. № 4.
282. Данилов В., Славко Т. Крестьянские хозяйства, колхозы и совхозы СССР в 1924/25, 1927/28 гг.: по данным налоговых сводок Наркомфина СССР. М. Вып. 1–3. 1977.
283. Данилов В., Славко Т. О путях исследования данных налоговых сводок по сельскому хозяйству СССР за 1924/25–1927/28 гг. *История СССР*. 1972. № 5.
284. Данилов В., Тархова Н. Введение / Миронов Ф. Тихий Дон в 1917–1921 годах. Москва, 1997. С. 5–24.
285. Данилов В., Чаянов А. Политические деятели России. 1917: биографический словарь. Москва, 1993. С. 343–345.
286. Данилов В., Шанин Т. А. И. Хрящева и динамические исследования российской деревни (1920–1929 гг.). / *Крестьяноведение. Теория. История. Современность*. 1997. Москва, 1997. С. 17–20.
287. Данилов В., Шанин Т. Научно-исследовательский проект «Крестьянская революция в России. 1902–1922 гг.» *Крестьянское движение в Поволжье*. 1919–1922 гг. Москва, 2002. С. 5–8.
288. Данилов В., Шанин Т. Предисловие «От редакторов» / *Крестьяноведение. Теория. История. Современность. Ежегодник*. 1996. Москва, 1996. С. 5–7.

289. Данилов В., Шерстобитов В. Основные проблемы истории советского доколхозного крестьянства. *Проблемы истории советского крестьянства*. Москва, 1981.
290. Данилов В., Якубовская С. Источниковедение и изучение истории советского общества. *Вопросы истории*. 1961. № 5.
291. Данилов В., Якубовская С. О фигуре умолчания в исторической науке / Археографический ежегодник за 1992 год. Москва, 1994. С. 325–333.
292. Дьячков В. Л., Есиков С. А., Канищев В. В., Протасов Л. Г. Крестьяне и власть (опыт регионального изучения). *Менталитет и аграрное развитие России (XIX-XX вв.): материалы Международной конференции (14-15 июня 1994 г.)*. Москва : РОССПЭН, 1996. С. 146-154.
293. Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1965 / редкол. : В. П. Данилов и др. Москва : Изд-во МГУ, 1970.
294. Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1966 / редкол. : В. П. Данилов и др. Таллин : Изд-во АН Эстонской ССР, 1971.
295. Екеев Н. Социально-экономическое развитие деревни Горного Алтая в 1920-х годах. Горно-Алтайское отделение Алтайского издательства, 1988.
296. Елуфимова Н. Российское крестьянство второй половины XIX – начала XX вв.: историографический дискурс литературных источников. Балашиха, 2005. 202 с.
297. Есиков С. А. Октябрьская революция и земельный вопрос. *Октябрь 1917 года: разлом и связь времен: материалы научной конференции (ноябрь 1997 г.)*. Тамбов, 1998. С. 18-19.
298. Есиков С. А., Протасов Л. Г. «Антоновщина»: новые подходы. *Вопросы истории*. 1992. № 6-7. С. 47-57.
299. Есиков С. Крестьянское землевладение и землепользование в Тамбовской губернии в пореформенное время (1861-1905 гг.): историко-правовое исследование. Санкт-Петербург : Нестор, 2007. 189 с.

300. Есикова М. Разработка проблем крестьянского движения в Тамбовской губернии в рамках международных проектов В. П. Данилова. *Вопросы теории и практики*. 2017. № 6(80): в 2 ч. Ч. 2. С. 32–35.
301. Еткіна І. Правосвідомість селянства Чернігівщини за доби Української революції 1917–1921 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/28225/10-Etkina.pdf?sequence=1>
302. Журавель А. Памяти Виктора Петровича Данилова (воспоминания несостоявшегося ученика). *Русское поле*. 2011. Вып. 11.
303. Журавель А. По линии наибольшего сопротивления (памяти Л. В. Даниловой). *Российская история*. 2014. №2.
304. Зеленин И. Зерновые совхозы СССР (1935–1941 гг.). Москва : Изд-во «Наука», 1966.
305. Зеленин И. Совхозы СССР. 1941–1950 гг. Москва : Изд-во «Наука», 1969.
306. *Землевладение и землепользование в России: социально-правовые аспекты* : материалы XXIII сессии Симпозиума по аграрной истории Восточной Европы / редкол. : В. П. Данилов и др. Калуга, 2003. 462 с.
307. Ивницкий Н. Трудный путь в науку : автобиографические заметки. Москва : Собрание, 2013. 279 с.
308. Из истории коллективизации и колхозного строительства в Таджикской ССР. (1926–1937 гг.) / редкол. : В. П. Данилов и др. Душанбе : Изд-во «Ирфон», 1973.
309. История коллективизации сельского хозяйства Грузинской ССР (1927–1937 гг.). Тбилиси : Изд-во «Мецниереба», 1970.
310. История коллективизации сельского хозяйства СССР. Подготовка условий сплошной коллективизации сельского хозяйства Узбекистана (1927–1929 гг.). Ташкент : Изд-во АН Узбекской ССР, 1961.

311. История сельского хозяйства и дейханства Советского Туркменистана (1917–1977 гг.) / редкол. : В. П. Данилов и др. Ашхабад : Изд-во «Идым», 1979. Кн. 1 (1917–1937).
312. История сельского хозяйства и дейханства Советского Туркменистана (1917–1977 гг.) / редкол. : В. П. Данилов и др. Ашхабад : Изд-во «Идым», 1979. Кн. 2 (1938–1977).
313. История советского крестьянства / ред. В. П. Данилов. Москва : Изд-во «Наука», 1986. Т. 2.
314. История советского крестьянства / редкол. : В. П. Данилов и др. Москва : Изд-во «Наука», 1986. Т. 2.
315. История советского крестьянства / редкол. : В. П. Данилов и др. Москва : Изд-во «Наука». Т. 3. 1987.
316. История советского крестьянства / редкол. : В. П. Данилов и др. Москва : Изд-во «Наука». Т. 4. 1987.
317. История советского крестьянства и колхозного строительства в СССР : материалы научной сессии, состоявшейся 18–21 апреля 1961 г. / редкол. : В. П. Данилов и др. Москва : Изд-во АН СССР, 1963.
318. История советской деревни (1917–1967): указатель литературы (1945–1967). Институт истории СССР АН СССР / ред. В. П. Данилов. Москва, 1975. Вып. 1–4.
319. История СССР с древнейших времен до наших дней / редкол. : В. П. Данилов и др. Москва : Изд-во «Наука», 1971. Т. IX.
320. Історіографія історії України : курс лекцій / Коцур В. П., Коцур А. П. – Чернівці : Золоті литаври, 1999. 520 с.
321. Кабанов В. Аграрная революция в России. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://scepsis.net/library/id_466.html
322. Кабанов В. Октябрьская революция и кооперация (1917 – март 1919 гг.). Москва : Изд-во «Наука», 1973.
323. Как ломали нэп : стенограммы пленумов ЦК ВКП(б), 1928-1929 гг. : в 5 т. / ред. кол.: В. П. Данилов, О. В. Хлевнюк, А. Ю. Ватлин и др.

Москва : Междунар. Фонд «Демократия» : Материк. Т. 1 : Объединенный Пленум ЦК и ЦКК ВКП(б), 6-11 апреля 1928 г. 2000. 493 с.

324. Как ломали нэп : стенограммы пленумов ЦК ВКП(б), 1928-1929 гг. : в 5 т. / ред. кол.: В. П. Данилов, О. В. Хлевнюк, А. Ю. Ватлин и др. Москва : Междунар. Фонд «Демократия» : Материк. Т. 3 : Пленум ЦК ВКП(б), 16-24 ноября 1928 г. 2000. 662 с.

325. Как ломали нэп : стенограммы пленумов ЦК ВКП(б), 1928-1929 гг. : в 5 т. / ред. кол.: В. П. Данилов, О. В. Хлевнюк, А. Ю. Ватлин и др. Москва : Междунар. Фонд «Демократия»: Материк. Т. 4 : Объединенный Пленум ЦК и ЦКК ВКП(б), 16-23 апреля 1929 г. 2000. 766 с.

326. Как ломали нэп : стенограммы пленумов ЦК ВКП(б), 1928-1929 гг. : в 5 т. / ред. кол.: В. П. Данилов, О. В. Хлевнюк, А. Ю. Ватлин. Москва : Междунар. Фонд «Демократия» : Материк. Т. 5 : Пленум ЦК ВКП(б), 10-17 ноября 1929 г. 2000. 702 с.

327. Как ломали нэп: стенограммы пленумов ЦК ВКП(б), 1928-1929 гг. : в 5 т. / ред. кол.: В. П. Данилов, О. В. Хлевнюк, А. Ю. Ватлин и др. Москва : Междунар. Фонд «Демократия» : Материк. Т. 2 : Пленум ЦК ВКП(б), 4-12 июля 1928 г. 2000. 718 с.

328. Калакура Я. Структура спеціальних історичних дисциплін як підсистеми історичної науки. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. 2004. 11. С. 37.

329. Калакура Я. Цивілізаційні орієнтири новітньої української історіографії. *Ейдос*. 2013. 7. С. 371-381.

330. Калакура Я. Історичні засади українознавства як науки і навчальної дисципліни. *Українознавство*. 2001. №1. С. 20.

331. Калакура Я. Майстер історичного портрета. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. 2001. 7. С. 26.

332. Калакура Я. Методологія історіографічного дослідження (В.Масненко). *Український історичний журнал*. 2019. № 2. С. 212.

333. Калакура Я. Українська історіографія в структурі історичної науки. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2000. №10. С. 402-415
334. Калакура Я. Українська історіографія в структурі історичної науки. *Спеціальні історичні дисципліни*. 2000. 5. С. 402-415.
335. Калакура Я., Дмитрієнко М. Проблеми історії України XIX – початку XX ст. *Український історичний журнал*. 2016. № 5. С. 202.
336. Калакура Я., Корольов Б. МАКАРЧУК С. Писемні джерела з історії України. Львів : Світ, 1999. - 351 с. *Український історичний журнал*. 2001. № 2. С. 138-140.
337. Кауфман И. Русские биографические и библиографические словари. Москва, 1955. 752 с.
338. Калакура Я. Українська історіографія : курс лекцій. Київ : Генеза, 2004. 496 с.
339. Калініченко В. Сучасна російська історіографія Інституту земельної громади в доколгоспному селі (1917–1930 рр.). Харків, 2012. Вип. 43. С. 186–191.
340. Канонерова Е. Международные научные проекты по аграрной истории России (конец XX – начало XXI вв.) : автореф. дисс. на соискание ученой степени кандидат исторических наук, спец.: 07.00.09 – историография, источниковедение и методы исторического исследования. Пенза, 2007.
341. Капустян Г. Слово про вчителя. *Український селянин*. 2014. Вип. 8. С. 8–10.
342. Капустян Г. Антисоціальна політика радянського політичного режиму і селянська «моральна економіка» на Полтавщині в період згорання НЕПу (аналіз концепції В. П. Данилова). Соціальна політика в теорії і практиці українського націоналізму: історія і сьогодення. *Матеріали VII Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 75-й річниці УПА. Іванофранківськ 19 – 20 травня 2017 р.* / ред. О. М. Сич. Івано-Франківськ : Лілея НВ, 2017. – С. 135–142.

343. Ким Чан Чжин. Государственная власть и кооперативное движение в России–СССР (1905–1930) / ред. В. П. Данилов. Москва : Изд-во ИРИ РАН, 1996. 251 с.
344. Ковальова В. Селянська революція в Наддніпрянській Україні 1902–1922 рр.: основні підходи до визначення поняття. *Український селянин*. 2018. Вип. 19. С. 40–44.
345. Ковальова Н. Проблема обґрунтування початку «аграрної (селянської) революції» 1902 р. *Гуржіївські історичні читання*. 2014/2015. Вип. 8/9. С. 53–55.
346. Ковальова Н. Селяни, поміщики і держава: конфлікти інтересів. «Аграрна революція» в Україні 1902–1922 рр. Дніпропетровськ : Ліра, 2016. 368 с.
347. Коллективизация крестьянских хозяйств Литовской ССР / ред. В. П. Данилов. Вильнюс : Изд-во «Мокола», 1977.
348. Коллективизация сельского хозяйства Башкирской АССР (1927–1937 гг.) / редкол. : В. П. Данилов и др. Уфа : Башкирское книжное изд-во, 1980.
349. Коллективизация сельского хозяйства в Западном районе РСФСР (1927–1937 гг.). Смоленск : Изд-во «Московский рабочий», 1968.
350. Коллективизация сельского хозяйства в правобережных районах Молдавской ССР. Кишинев : Изд-во «Картя Молдавеняскэ», 1969.
351. Коллективизация сельского хозяйства в Северном районе (1927–1937 гг.) / редкол. : В. П. Данилов и др. Архангельск : Северо-Западное книжное изд-во, 1964.
352. Коллективизация сельского хозяйства в Северо-Западном районе (1927–1937 гг.). Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1970.
353. Коллективизация сельского хозяйства в Среднем Поволжье (1927–1937 гг.). Куйбышев : Куйбышевское книжное изд-во, 1970.

354. Коллективизация сельского хозяйства в Центрально-Черноземной области (1927–1937 гг.) / редкол. : В. П. Данилов и др. Воронеж : Центрально-Черноземное книжное изд-во, 1978.
355. Коллективизация сельского хозяйства Восточной Сибири (1927–1937) / редкол. : В. П. Данилов и др. Иркутск, 1979.
356. Коллективизация сельского хозяйства Западной Сибири (1927–1937 гг.). Новосибирск : Западно-Сибирское книжное изд-во, 1972.
357. Коллективизация сельского хозяйства Казахстана (1926 – июнь 1941) / редкол. : В. П. Данилов и др. Алма-Ата : Изд-во «Казахстан», 1967.
358. Коллективизация сельского хозяйства на Дальнем Востоке (1927–1937 гг.). Хабаровск, 1979.
359. Коллективизация сельского хозяйства Северного Кавказа (1927–1937 гг.). Краснодар : Краснодарское книжное изд-во, 1972.
360. Коллективизация сельского хозяйства Татарской АССР (1927–1937). Казань : Татарское книжное изд-во, 1968.
361. Коллективизация сельского хозяйства Центрально-Промышленного района (1927–1937 гг.). Рязань : Изд-во «Московский рабочий», 1971.
362. Колхозно-кооперативное строительство в Киргизии (1919–1929 гг.). Фрунзе : Изд-во «Блым», 1969.
363. Колхозно-кооперативное строительство в СССР. 1923–1927 гг. / ред. В. П. Данилов. Москва : Изд-во «Наука», 1991.
364. Кондратьев Н., Макаров Н., Чаянов А., Челинцев А. Указатель литературы. ИНИОН АН СССР. М., 1988.
365. Кондрашин В. В. Виктор Петрович Данилов – выдающийся исследователь аграрной истории России XX века. *Сельское население России в условиях модернизации XIX–XXI веков*. Оренбург, 2012.
366. Кондрашин В. В. Данилов В. П. История крестьянства в XX веке : избранные труды : в 2 ч. Москва : РОССПЭН, 2011. Ч. 1. 863 с.

367. Кондрашин В. В. Данилов В. П. История крестьянства в XX веке : избранные труды : в 2 ч. Москва : РОССПЭН, 2011. Ч. 2. 831 с.
368. Кондрашин В. В. П. Данилов как публикатор архивных документов по аграрной истории России первой половины XX века. *Отечественные архивы*. 2012. № 6.
369. Кондрашин В. К выходу в свет первого тома «Избранных трудов» В. П. Данилова. *Северо-Запад в аграрной истории России: межвуз. темат. сб. науч. тр. / ред. В. Н. Никулина*. Калининград, 2012. Вып. 19.
370. Кондрашин В., Данилов В. История крестьянства России в XX веке : избранные труды : в 2 ч. Москва : Российская политическая энциклопедия, 2011. Ч. 1. 863 с.
371. Кооперативно-колхозное строительство в Нижегородской губернии (1917–1927) / редкол. : В. П. Данилов и др. Горький : Волго-Вятское книжное изд-во, 1980.
372. Кооперативно-колхозное строительство в СССР. 1917–1922 гг. / ред. В. П. Данилов, В. В. Кабанов. Москва : Изд-во «Наука», 1990.
373. Корновенко С. Кононенко Ю. Селянська революція 1902-? рр. *Український селянин*. 2016. Вип 16. С. 73–78.
374. Корновенко С., Герасименко О. Розгортання селянської революції в Російській імперії за умов Першої світової війни. *Історична панорама*. 2019. Вип. 26 – 27. С. 132–152.
375. Корновенко С. Селянська революція 1917 – 1921 рр.: ліквідація поміщицького землеволодіння в Україні. *Український селянин*. 2015. Вип. 15. С. 55–60.
376. Корновенко С. Селянська революція в Україні початку XX ст.: хронологія і внутрішня періодизація. *Український селянин*. 2017. Вип. 17. С. 48–56.
377. Корновенко С. Суб'єктний складник аграрного питання як одна з передумов Української революції 1917–1921 рр. *Український історичний журнал*. 2017. № 4. С. 83–94.

378. Корновенко С., Герасименко О. Селянин-бунтар. Селянська революція в Україні 1902-1917 рр. Черкаси : Чабаненко Ю.А., 2017.
379. Красная армия и коллективизация деревни в СССР (1928–1933 гг.) / редкол. : В. П. Данилов и др. Неаполь, 1996. 538 с.
380. Крестьяноведение. Теория. История. Современность / ред. В. П. Данилов, Т. Шанин. Москва, 1997. 380 с.
381. Крестьяноведение. Теория. История. Современность / ред. В. Данилов, Т. Шанин. Москва, 1996. 350 с.
382. Крестьяноведение. Теория. История. Современность. Ученые записки / ред. В. Данилов, Т. Шанин. Москва, 1999. 323 с.
383. Крестьянское восстание в Тамбовской губернии в 1919 – 1922 гг. («антоновщина») : документы и материалы / ред. В. Данилова, Т. Шанина. Тамбов, 1994. 334 с.
384. Крестьянское восстание в Тамбовской губернии в 1919–1921 гг. («Антоновщина»). / ред. В. П. Данилов. Тамбов, 1994. 334 с.
385. *Крестьянское движение в Поволжье. 1919–1922 гг.* / ред. В. Данилов, Т. Шанин. Москва : Изд-во РОССПЭН, 2002. 943 с.
386. Крестьянское движение в Тамбовской губернии. 1917–1918 гг. / ред. В. Данилова, Т. Шанина. Москва : Изд-во РОССПЭН, 2003. 480 с.
387. Куправа А. История кооперации Абхазской ССР. Тбилиси : Изд-во «Мецниереба», 1968.
388. Лазуренко В. Соціальна стратиграфія українського селянства доби НЕПу: історіографія 60–90-х років ХХ ст. *Історичний архів*. 2011. Вип. 7. С. 107–110.
389. Ленинский Декрет о земле в действии / редкол. : В. П. Данилов и др. Москва : Изд-во «Наука», 1979.
390. Литошенко Л. Социализация земли в России. Новосибирск : Изд-во «Сибирский хронограф», 2001. 536 с.
391. Материалы по истории СССР / редкол.: В. П. Данилов и др. Москва : Изд-во АН СССР, 1959. Т. VII.

392. Менталитет и аграрное развитие России (XIX–XX вв.): материалы международной конференции. Москва, 14–15 июня 1994 г. / ред. Л. В. Милов, В. П. Данилов. М., 1996. 440 с.
393. Миронов Ф. Тихий Дон в 1917–1921 годах / ред. В. П. Данилов. Москва : Изд-во фонда «Демократия», 1997. 792 с.
394. Народное хозяйство СССР в 1921–1925 гг.: указатель литературы / ред. В. П. Данилов. Москва, 1985. Вып. 1.
395. Народное хозяйство СССР в 1921–1925 гг.: указатель литературы / ред. В. П. Данилов. Москва, 1986. Вып. 2.
396. Народное хозяйство СССР в 1921–1925 гг.: указатель литературы. Москва, 1983. Вып. 1.
397. Народное хозяйство СССР в 1921–1925 гг.: указатель литературы.. Москва, 1984. Вып. 2.
398. Науковий архів інституту російської історії РАН (далі – НАІРІ), ф. 1 «Особові справи працівників», 1946 –... рр., оп. 1, спр. 1 «Особова справа В.П. Данилова», 1958–2004 рр., арк. 2.
399. НАІРІ, ф. 1 «Документи з особового складу», 1946 –... рр., оп. 1, спр. 1 «Особова справа В.П. Данилова», 1958–2004 рр., арк. 1–4.
400. НАІРІ, ф. 1 «Документи з особового складу», 1946 –... рр., оп. 1, спр.1 «Особова справа В.П. Данилова», 1958–2004 рр., арк. 3.
401. НАІРІ, ф. 1 «Документи з особового складу», 1946 –... рр., оп. 1, спр.1 «Особова справа В.П. Данилова», 1958–2004 рр., арк. 5.
402. НАІРІ, ф. 1 «Документи з особового складу», 1946 –... рр., оп. 1, спр.1 «Особова справа В.П. Данилова», 1958–2004 рр., арк. 6.
403. НАІРІ, ф. 1 «Документи з особового складу», 1946 –... рр., оп. 1, спр. 10 «Атестаційні листи співробітників», 1989р., 13 арк.
404. НАІРІ, ф. 1 «Документи з особового складу», 1946 –... рр., оп. 1, спр. 11 «Витяги із засідань Вченої ради», 1978–1988 рр., 127 арк.

405. НАІРІ, ф. 1 «Документи з особового складу», 1946 –... рр., оп. 1, спр. 6 «Звіти про науково-дослідну роботу працівників», 1965–1975 рр., 89 арк.
406. НАІРІ, ф. 1 «Документи з особового складу», 1946 –... рр., оп. 1, спр. 7 «Офіційне листування співробітників», 1971 р., 56 арк. .
407. НАІРІ, ф. 1 «Документи з особового складу», 1946 –... рр., оп. 1, спр. 8 «Протоколи засідань Бюро Відділення історичних наук», 1972–1974 рр., арк. 115.
408. НАІРІ, ф.1 «Документи з особового складу», 1946 –... рр., оп. 1, спр.1 «Особова справа В.П. Данилова», 1958–2004 рр., арк. 7.
409. Николай Иванович Бухарин: указатель литературы. ИНИОН АН СССР / ред. В. П. Данилов. Москва, 1989.
410. Никулин А. В поисках альтернатив российского развития: переосмысливая наследие аграрника В. П. Данилова. *Мир России*. 2014. № 1. С. 8–34.
411. Никулин О. Национальные ценности и альтернативы российского развития. *Мир России*. 2014. № 1. С. 8–35.
412. Октябрь и советское крестьянство. 1917–1927 гг. / редкол. : В. П. Данилов и др. Москва : Изд-во «Наука», 1977.
413. Окуда Х., Кондрашин В. Сергей Альбертович Есиков – выдающийся исследователь русской деревни / Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. Тамбов, 2012. № 11. Ч. 2. С. 190–199.
414. Основные проблемы социально-экономического развития деревни в условиях создания развитого социалистического общества и строительства коммунизма / редкол. : В. П. Данилов и др. Москва, 1973.
415. Особенности российского земледелия и проблемы расселения : материалы XXVI сессии симпозиума по аграрной истории Восточной Европы / редкол. : В. П. Данилов и др. Тамбов, 2000. 363 с.

416. Островський О. Російська деревня на історическому перепутьє. Кінець ХІХ – початок ХХ в.». Москва, 2016. 431 с.
417. Очерки історії колективізації сільського господарства в союзних республіках / ред. В. П. Данилов. Москва : Ізд-во «Госполітгиздат», 1963.
418. Перемога колгоспного строю в Туркменістані (1930–1937 гг.). Ашхабад : Ізд-во «БІлым», 1968.
419. Підготовка сплошної колективізації сільського господарства Білоруської ССР (1927–1929) / ред. В. П. Данилов. Мінск : Ізд-во «Беларусь», 1976.
420. Політичні діячі Росії. 1917 г. / редкол. : В. П. Данилов і др. Москва : Ізд-во «БРЭ», 1993.
421. Привалова Т. Быт російської деревні. 60-е роки ХІХ – 20-е роки ХХ в. Москва, 2000. 198 с.
422. Приговори і покази крістьян Центральної Росії 1905–1907 гг. : сб. документів / ред. В. П. Данилов, А. П. Корелін. Москва, 2000. 416 с.
423. Проблеми аграрної історії / редкол. : В. П. Данилов і др. Мінск : Ізд-во «Наука і техніка», 1978. Ч. 1.
424. Проблеми аграрної історії радянського суспільства : матеріали наукової конференції 9–12 червня 1969 г. Москва : Ізд-во «Наука», 1971.
425. Проблеми історії російської общини. Ежегодник по аграрній історії. Вологда. Вып. VI. 1976.
426. Проблеми історії радянського крістьянства / редкол. : В. П. Данилов і др. Москва : Ізд-во «Наука», 1981.
427. Проблеми історії сучасної радянської деревні. 1946–1973. / редкол. : В. П. Данилов і др. Москва : Ізд-во «Наука», 1975.
428. Проблеми соціально-економічного розвитку радянської деревні / редкол. : В. П. Данилов і др. Вологда, 1975.
429. Проведення сплошної колективізації сільського господарства Білоруської ССР (листопад 1929–1932 гг.). Мінск : Ізд-во «Беларусь», 1973.

430. *Развитие сельского хозяйства СССР в послевоенные годы (1946–1970)* / редкол. : В. П. Данилов и др. Москва : Изд-во «Наука», 1972.
431. *Реввоенсовет республики. Протоколы. 1918–1919* / редкол. : В. П. Данилов и др. Москва, 1997.
432. *Реввоенсовет республики. Протоколы. 1920–1922* / редкол. : В. П. Данилов и др. Москва, 2001.
433. *Рефлексивное крестьяноведение. Десятилетие исследований сельской России* / ред. В. Данилов, Т. Шанин, А. Никулин. Москва : Изд-во РОССПЭН, 2002. 592 с.
434. *Сборник статей «Развитие союза рабочего класса и крестьянства на современном этапе»* / редкол.: В. П. Данилов и др. Москва : Изд-во ВПШ и АОН при ЦК КПСС, 1962.
435. Слепнёв И. Сколько земли фермеру нужно? (к вопросу о предпосылках столыпинской аграрной реформы). [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.sibran.ru/upload/iblock/bf2/bf24ad8586ec43e2002685cf6563632c.pdf>
436. *Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД* / ред. В. Данилов, А. Берелович. Москва : Изд-во РОССПЭН, 2000. Т. 2. 1923–1929. Ноябрь 1929–1930 гг. 1166 с.
437. *Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД : документы и материалы* / ред. В. Данилов, А. Берелович. Москва : Изд-во РОССПЭН, 2003. Т. 3. 1930–1934. Кн. 1. 1930–1931. 864 с.
438. *Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939 : документы и материалы* / ред. В. Данилов, А. Берелович. Москва, 1998. Т. I. 1918–1922. 864 с.
439. *Советская историография* / ред. Ю. Н. Афанасьева. Москва : РГГУ, 1996. 588 с.
440. *Советское крестьянство. Краткий очерк истории (1917–1970)* / редкол. В. П. Данилов и др. Москва : Изд-во «Политиздат», 1973.

441. Социалистическое переустройство Молдавской АССР (1920–1937) / редкол. : В. П. Данилов и др. Кишинев : Изд-во «Картя Молдовеняскэ», 1964.
442. Социалистическое переустройство сельского хозяйства Узбекистана (1917–1926). Ташкент : Изд-во АН Узбекской ССР, 1962.
443. Спецпереселенцы в Западной Сибири. 1930 – весна 1931 гг. / ред. В. П. Данилов, С. А. Красильников. Новосибирск : Изд-во «Наука», 1992.
444. Спецпереселенцы в Западной Сибири. 1933–1938 гг. / ред. В. П. Данилов, С. А. Красильников. Новосибирск : Изд-во «Наука», 1994. 310 с.
445. Спецпереселенцы в Западной Сибири. 1938–1945 гг. / ред. В. П. Данилов, С. А. Красильников. Новосибирск : Изд-во «Наука», 1996. 250 с.
446. Спецпереселенцы в Западной Сибири. Весна 1931 – начало 1933 гг. / ред. В. П. Данилов, С. А. Красильников. Новосибирск : Изд-во «Наука», 1993.
447. Стенограммы пленумов ЦК ВКП(б) 1928–1929 гг.: исторический источник в контексте эпохи / Как ломали нэп. Стенограммы пленумов ЦК ВКП(б) 1928–1929 гг. : в 5 т. Москва : Изд-во фонда «Демократия», 2000. Т. 1. С. 5–12.
448. Тезисы докладов и сообщений XIII сессии межреспубликанского симпозиума по аграрной истории Восточной Европы / редкол. : В. П. Данилов и др. Москва : Институт истории СССР АН СССР, 1971.
449. *Тезисы докладов и сообщений XIV сессии межреспубликанского симпозиума по аграрной истории Восточной Европы* / редкол. : В. П. Данилов и др. Москва, 1972. Вып. 1–2.
450. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание / редкол. : В. П. Данилов и др. Москва : Изд-во РОССПЭН, 2000. Т. 2. 926 с.

451. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание / редкол. : В. П. Данилов. Москва : Изд-во РОССПЭН, 2001. Т. 3. 1930–1933. 1008 с.
452. *Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание* / редкол. : В. П. Данилов и др. Москва : Изд-во РОССПЭН, 2002. Т. 4. 1934–1936. 1056 с.
453. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939 : документы и материалы : в 5 т. / ред. В. П. Данилов. Москва : Изд-во РОССПЭН, 1999. Т. 1. Май 1927 – ноябрь 1929. 880 с.
454. *Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939.* : в 5 т. / ред. В. П. Данилов. Москва : Изд-во РОССПЭН, 2004. Т. 5. 1937–1939. Кн. 1. 1937. 648 с.
455. Трудный путь познания истины. Рецензия на книгу В. П. Данилова «История крестьянства России в XX веке : в 2 ч.» Москва : РОСПЭН, 2011.
456. Тюрина А. Формирование кадров специалистов и организаторов колхозного производства. 1946–1958 гг. Москва : Изд-во «Наука», 1973.
457. Фареній І. Концепція «Селянської революції» у науковій спадщині Михайла Покровського. *Український селянин*. 2017. Вип. 17. С. 68–72.
458. Фареній І. Про правомірність концепції «Великої селянської революції» В. П. Данилова. *Український селянин*. 2014. Вип. 14. С. 162–165.
459. Фареній І. Селянська революція як концепція аграрно-капіталістичних перетворень та «політтехнологічний секрет» Леніна. *Український селянин*. 2017. Вип. 18. С. 50–54.
460. Фареній І. Концепція національної аграрної буржуазної революції початку XX ст. академіка М. І. Яворського. *Український селянин*. 2019. Вип. 21. С. 130–136.
461. Фельдман М. Единство и борьба противоположностей, или дискуссия в советской партийно-государственной элите в апреле 1928 г.

[Электронный ресурс]. – Режим доступа:
<https://cyberleninka.ru/article/n/edinstvo-i-borba-protivopolozhnostey-ili-diskussiya-v-sovetskoj-partiyno-gosudarstvennoy-elite-v-aprele-1928-g>

462. Формы сельскохозяйственного производства и государственного регулирования: материалы XXIII сессии Симпозиума по аграрной истории Восточной Европы / редкол. : В. П. Данилов и др. Москва, 1995.

463. Хитрина Н. Аграрная политика Временного правительства в 1917 году / ред. В. П. Данилов. Нижний Новгород : Изд-во Нижегородского гуманитарного центра, 2001. 383 с.

464. Экономическая политика Советского государства в переходный период от капитализма к социализму / редкол. : В. П. Данилов и др. Москва, 1986.

465. «Цвет гражданской войны неизбежно красный...». *Век*. 1995. 7 апреля.

466. XX век и сельская Россия. Токио : CIRJE Research Report Series CIRJE-R-2, 2005.

467. Alexander Chayanov as a Theoretician of Co-operative Movement // Alexander Chayanov. *The Theory of Peasant Co-operatives*. London ; N. Y., 1991. Pp. XI–XXXV.

468. *Alternativ Strategie fur das Land. "Liebling der Partie" Nicolai Bucharin*. Hamburg, 1989.

469. Bukharin and the Countryside. The Ideas of Nikolai Bukharin / edited by a A Kemp-Welch. Oxford, 1992.

470. Bukharin's Alternative for the Countryside / Bukharin in Retrospect. Armonk. New York ; London, 1994. P. 133–145.

471. Kotsonis Y. Making peasants backward Agricultural Cooperatives and the Agrarian Question in Russia, 1861-1914, Macmillan Press, 1999. 245 p.

472. La Reforme Agraire Dans la Russie Post-Sovietique. *Point de vue d'un Historien. Histoire & Societes Rurales*. Paris, 1994. 3 1. P.141–152.

473. Mood D. *The Russian Peasantry, 1600–1930: The World the Peasant Made*. London ; New York : Longman, 1999.

474. *Rural Russia under the Regime*. Hutchinson Education / Indiana University Press, 1988. 351 p.

475. *Russia: Developing, then Crushing, Peasant Farming / Many Shades of Red. State Policy and Collective Agriculture*. London ; Boulder ; N. Y. ; Oxford, 1999. P. 36–85.

476. *The Commune in the Life of the Soviet Countryside before Collectivization. Land Commune and Peasant Community in Russia*. Macmillan ; London, 1990.

477. *The Issue of Alternatives and History of Soviet Agriculture*. *The Journal of Historical Sociology*. 1989. № 1.

478. *The October Revolution and the Communist Party's Agrarian Policy // Central Problems of Russian and Soviet History. New Research and Approaches*. Nauka Publishers. Moscow, 1990.

479. *Violence contre violence. La revolution paysanne en Russie, 1902–1922. Violence et pouvoirs politiques*. Toulouse, 1996. P. 137–157.

480. *We are starting to learn about Trotsky*. *History Workshop Journal*. London, 1990. № 4.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Калитвянська В. Участь В. Данилова у міжнародних наукових проєктах з аграрної історії (кінець ХХ ст. – початок ХХІ ст.). *Вісник Черкаського університету. Серія Історичні науки*. Черкаси : Видавництво ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2014. № 22 (315). С. 116–121
2. Калитвянська В. Громадська і суспільно-політична позиція В. Данилова (кінець ХХ ст. – початок ХХІ ст.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. Вип 2. Ч. 2. С. 105–109.
3. Калитвянська В. Віктор Данилов: життєвий шлях історика-аграрника. *Гуржіївські історичні читання*. Черкаси : Видавництво ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2015. Вип. 10. С. 85–87.
4. Калитвянська В. Віктор Петрович Данилов – видатної дослідник аграрної історії СРСР ХХ ст. *Вісник Черкаського університету. Серія Історичні науки*. Черкаси : Видавництво ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2015. Вип. 22 (355). С. 111–117.
5. Калитвянська В. Аналіз політичної ситуації в СРСР у 1930-их років крізь призму досліджень В. Данилова. *Spheres of culture*. Lublin 2016. Vol 13. С. 377–384.
6. Калитвянська В. Основні напрямки науково-дослідницької роботи В. Данилова за 1957 – 1968 рр. *Гілея*. 2016. Вип. 111 (8). С. 111 – 115.
7. Калитвянська В. Концепція селянської революції В. Данилова в контексті революційних потрясінь 1917–1921 рр. *Український селянин*. 2017. Вип. 17. С. 33–36.

8. Калитвянська В. Суспільно-політична діяльність В. Данилова в період «Перебудови». Суспільні науки: сучасні тенденції та фактори розвитку : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, Україна, 23 – 24 січня 2015 р.). Одеса : ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства», 2015. С. 28–31.

9. Калитвянська В. Особливості міжнародних наукових проектів з аграрної історії за участю В. П. Данилова на прикладі документальної серії «Трагедія радянського села: Колективізація і розкуркулення. 1927 – 1939 рр.». *Історія, проблеми та необхідні умови становлення громадянського суспільства в Україні : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Львів, Україна, 30 – 31 січня 2015 р.). Львів : ГО «Львівська фундація суспільних наук», 2015. С. 46–49.

10. Калитвянська В. Вчений-історик В. Данилов – учасник Другої світової війни. Всеукраїнська науково-практична конференція. *Актуальні питання історії Другої світової війни. (м. Черкаси, Україна, 20 травня 2016 р.)*. Черкаси : Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2016.

11. Калитвянська В. Основні напрямки науково-дослідницької роботи В. Данилова за 1957 – 1968 рр. *Суспільні науки: сучасний стан та перспективи досліджень : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Львів, Україна, 01 – 02 липня 2016 р.). Львів : ГО «Львівська фундація суспільних наук», 2016. С. 55–59.

12. Калитвянська В. Коротка характеристика роботи групи з історії радянського селянства під керівництва Данилова В. за 1965 рік. *Суспільні науки: напрямки та тенденції розвитку в Україні та світі : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Одеса, Україна, 15 – 16 липня 2016 р.). Одеса : ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства», 2016. С. 10–14.

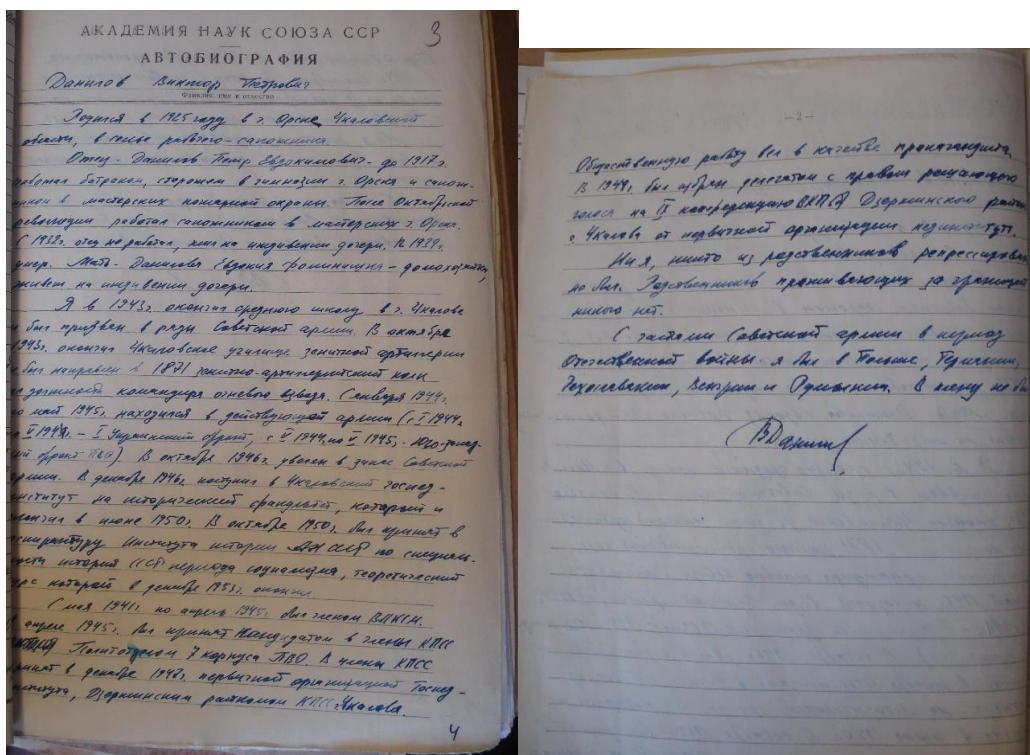

Рис. 1.1. Автобіографія В. Данилова

[Джерело: НАІРІ, ф. 1 «Документи з особового складу», оп. 1, спр. 1 «Особова справа В.П. Данилова», арк. 3-4]

ДОДАТОК В

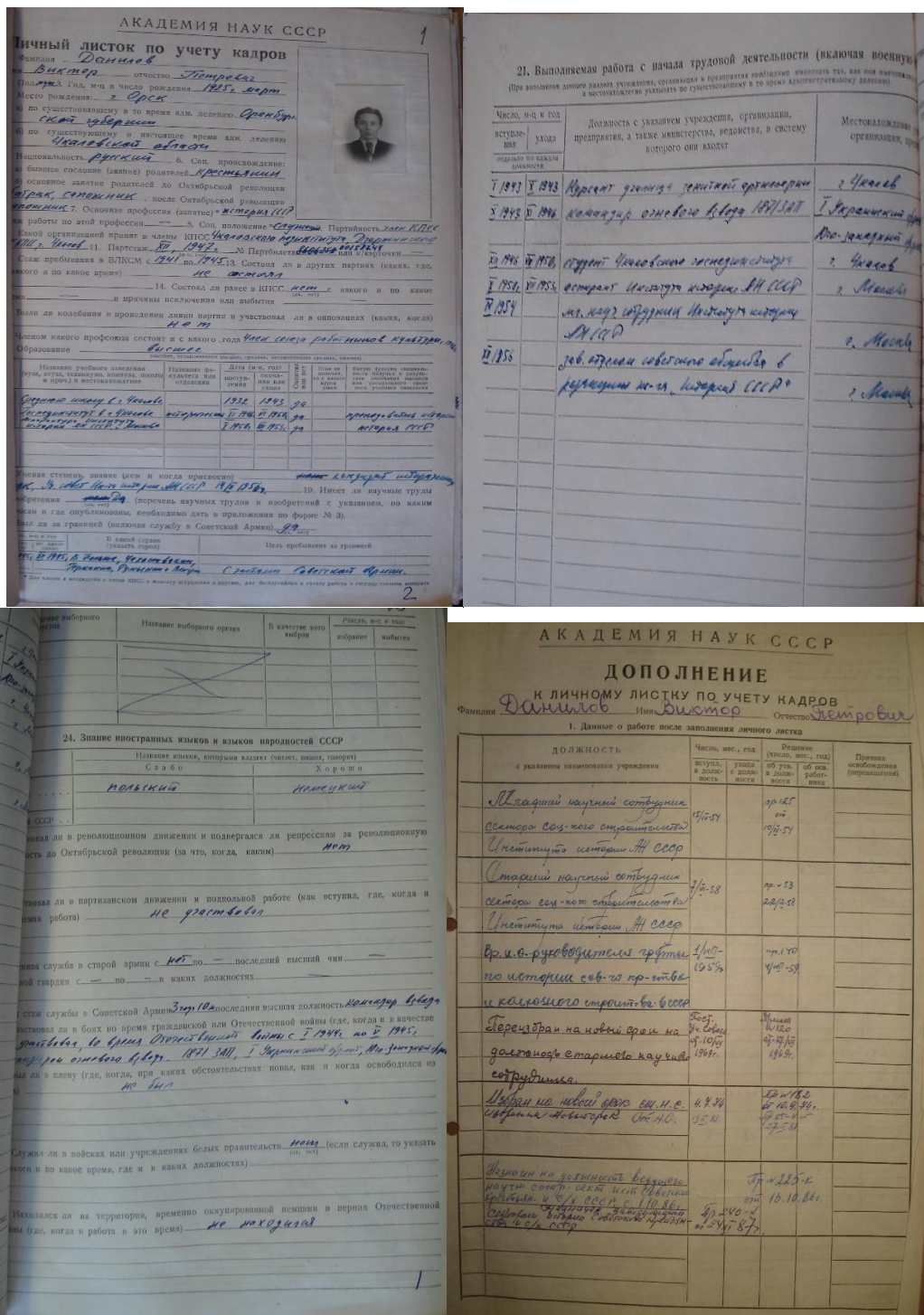

Рис. 1.2. Особовий листок В. Данилова в Академії наук СРСР

[Джерело: НАІРІ, ф. 1 «Документи з особового складу», оп. 1, спр. 1 «Особова справа В.П. Данилова», арк. 1–2]

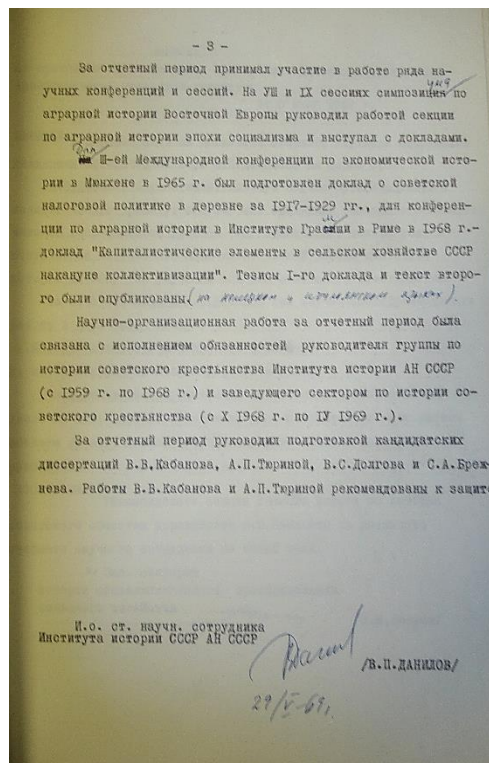
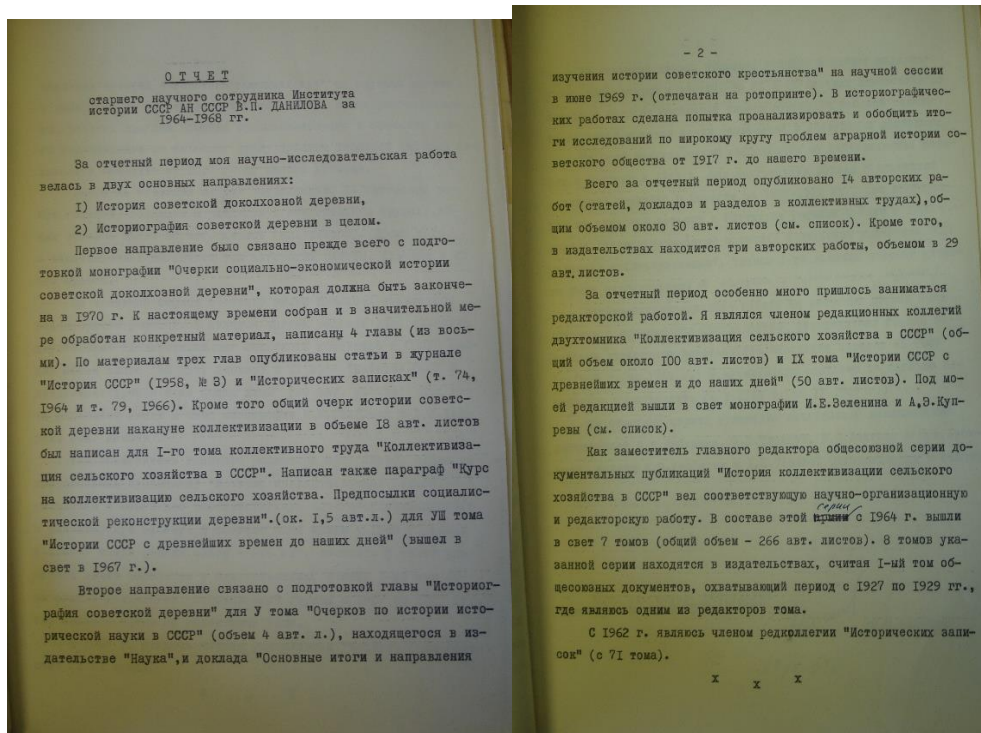

Рис. 1.3. Звіт В. Данилова за 1964–1968 рр. як старшого наукового співробітника Інституту історії СРСР АН СРСР [Джерело: АРАН, ф. 1841 «Звіти про роботу Відділу історії СРСР періоду соціалізму», оп. 1, спр. 3 «Звіт про роботу комісії», арк. 12–17.]